मानवका लागि मानवअधिकार

मानवअधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

प्राची

संचेतना द्वैमासिक पूर्णाङ्क ८५ असार २०७१

अथक मानवअधिकार योद्धा
स्व. प्रकाश काफ्लेको २२ औं
स्मृति दिवस ०७१ साउन १६

मूल्य : रु २०/-

नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्याय र क्षमादान : केही न्यायिक प्रश्न

अनुसन्धानकर्ताहरू

विद्यार्थीहरू

विद्वत वर्ग

कार्यकर्ताहरू

इन्सेक पुस्तकालयको प्रयोग गरौं।

मानवअधिकारसम्बन्धी सूचना र जानकारीका लागि

पुस्तकालयमा उपलब्ध मानवअधिकारसँग सम्बन्धित पुस्तक तथा प्रकाशनहरू

- बालअधिकार
- महिला अधिकार
- कानुन, अधिकार र राजनीति
- द्वन्द्व र शान्ति अध्ययन
- समाजशास्त्र
- सञ्चार
- अर्थशास्त्र
- पत्रपत्रिकाहरू
- प्रतिवेदनहरू
- फोटोहरू
- भिडियो क्लिप्सहरू

सुविधाहरू

- फोटोकपी
- इन्टरनेट
- कम्प्युटर

मानवअधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समाचारपत्र, जर्नल

मानवअधिकार र सामाजिक न्यायका निम्ति

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) द्वारा प्रकाशित

पत्र मञ्जुषा : २७२६ काठमाडौं

टेलिफोन : ४२७८७७०, फ्याक्स : ४२७०५५१, इमेल : prachi@insec.org.np

वेबसाइट : www.inse.org.np; www.inseconline.org

मानवका लागि मानवअधिकार
मानवअधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

प्राची

संचेतना द्वैमासिक

वर्ष १९ पूर्णाङ्क ८५ असार ०७१

संस्थापक
सुशील-प्रकाश

सल्लाहकार
सुबोधराज प्याकुरेल
विजयराज गौतम

सम्पादक
मदन पौडेल

व्यवस्थापन
शैलेश शर्मा

आवरण फोटो
यज्ञ थापा
(सुरक्षाकर्मीद्वारा सशस्त्र द्वन्द्वका बेला गिरफ्तार गरी हत्या गरिएका जनकपुरका पाँचजना युवाको मानव कङ्काल परिवारजनलाई बुझाउनु अघि)

मुद्रक
ड्रिम बिग कम प्रा.लि.
काठमाडौं

▸ लोकतान्त्रिक र समावेशी संविधान निर्माणको प्रश्न
– *प्रा. डा. रामकुमार दाहाल*

६

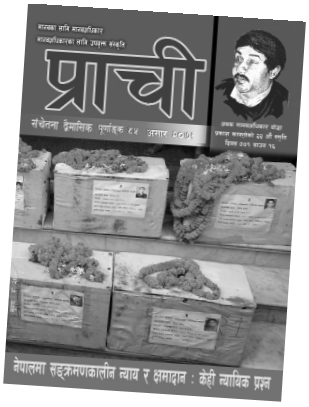

▸ नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्याय र क्षमादान.../तेजमान श्रेष्ठ ११
▸ न्यायमा महिलाको पहुँच : न्यायिक सुधारका क्षेत्रहरू/ *विद्या चापागाईं* १७
▸ नेपालमा भूमि राजनीति/ *केशव दाहाल* २५
▸ शरणार्थीका सवाल, तेस्रो मुलक ...../ *वीपी अधिकारी* २८
▸ मातृभाषामा पढाइ : नारा मात्रै/ *कृष्णराज सर्वहारी* ३३
▸ सङ्घात्मक सोचको अभावबीच बढ्दो ..../डा. पद्मप्रसाद खतिवडा ३८
▸ संविधान निर्माण र द्वन्द्व न्यूनीकरण/ *प्रकाश भट्टराई* ४०
▸ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी..... / *सम्झा श्रेष्ठ* ४२
▸ सङ्घीयता : राज्य पुनर्संरचनाको आधार/ *डा. गजेन्द्र अर्याल* ४८
▸ नयाँ संविधान र ज्येष्ठ नागरिकको अवस्था / *मनोहर उप्रेती* ५०
▸ कथा : (१) इमान्दारिता (२) हैसियत/ *प्रोल्लास सिन्धुलीय* ५२
▸ कविता : मेरो चोक/ *भूपि शेरचन* ५२
▸ जनमत ५३
▸ फिचर : पुन:विस्थापित भए विस्थापितहरू ५५
▸ पुस्तक समीक्षा : आर्यखसको उत्पत्ति..../ *विनोद गौतम* ५७
▸ अन्तरवार्ता- *राजुप्रसाद चापागाईं* ५९

नियमित स्तम्भहरू

▸ यथावत् २
▸ कार्टून २
▸ सम्पादकीय ३
▸ इतिहासको पानाबाट ४
▸ सामयिक ५

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) द्वारा प्रकाशित
पत्र मञ्जुषा : २७२६ काठमाडौं
टेलिफोन : ४२७८७७०, फ्याक्स : ४२७०५५१, इमेल : prachi@insec.org.np, वेबसाइट : www.inse.org.np; www.inseconline.org

यथावत

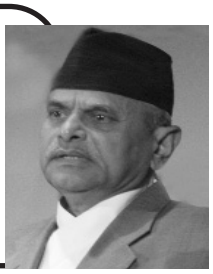

के राष्ट्रपतिको कुर्सी दाँतले टोकेर बस्ने हो र ? दलहरूले संविधान बनाउन दुई महिनामा पद छोडिदिन्छु ।

डा. रामवरण यादव
राष्ट्रपति
अन्नपूर्णपोष्ट दैनिक,

पार्टीको कार्यकारी पदमा यो अन्तिम हो तर, मुलुकको कार्यकारी पदको कुरा गर्दा अहिल्यै भन्न सक्दिन ।

झलनाथ खनाल
निवर्तमान अध्यक्ष, नेकपा एमाले, *नयाँपत्रिका*

जातीय छुवाछूतरहित राज्य बनाउनु अहिलेको सबैभन्दा चुनौतीको विषय हो ।

मानबहादुर नेपाली
अध्यक्ष- राष्ट्रिय दलित आयोग
हिमालखबर पत्रिका

यही रूपमा अदालतको अवहेलनासम्बन्धी ऐन आए अदालतभित्र हुने अनियमिततबारे कसैले प्रश्न उठाउन सक्दैन ।

टीकाराम भट्टराई
उपाध्यक्ष, नेपाल बार

कार्टून

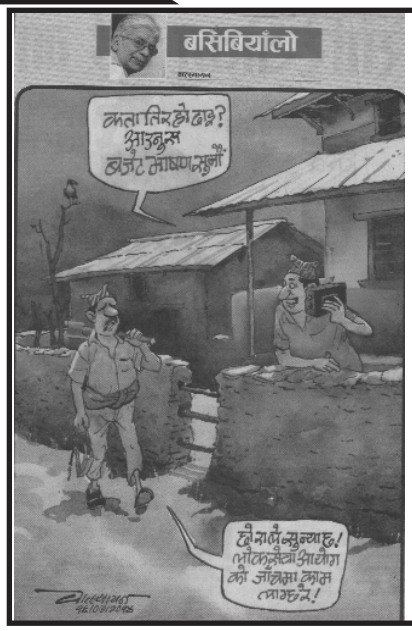

साभार :
कान्तिपुर दैनिक
३ साउन २०७१

प्रिय पाठक !

तपाइँलाई प्राचीको यो अङ्क कस्तो लाग्यो ?

प्राचीमा कस्ता सामग्री आऊन् भन्ने तपाइँको अपेक्षा छ ?

कृपया प्रतिक्रिया लेख्न नभुल्नु होला।

email : prachi@insec.org.np

सम्पादक

नयाँ संविधानसभामा मानवअधिकारका सवाल

संविधानसभाले घोषित मितिमा संविधान बनाउँछ बनाउँदैन भन्ने अन्यौल कायमै छ। अघिल्लो संविधानसभाको असफलताबाट पाठ सिकेर राजनीतिक दलका नेता तथा तिनको नेतृत्वले विगतको गल्ती दोहोऱ्याउँदैनन् की भन्ने आमजनताको अपेक्षा विपरीत विगतको जस्तै संविधानसभामा सभासद्हरूको न्यून उपस्थिति, बैठकप्रति शीर्ष नेतृत्वको उदासिनता आदि कारणले संविधानसभाले समयमै संविधान बनाउनेमा आशङ्का उब्जिनु अस्वभाविक होइन। यहीबीचमा संविधानसभामा संविधानका विषयमा छलफल हुन थालेको छ। ती छलफल मूलत विगतको संविधानसभा अर्न्तगतका विषयगत समितिहरूले तयार पारेका प्रतिवेदन र प्रारम्भिक मस्यौदामा देखिएका सहमति र असहमतिका विषयमा केन्द्रित छ। त्यो पनि सैद्धान्तिक छलफलमा मात्र सीमित भएकाले संविधानलेखनको दिशामा भने संविधानसभाले अझै पनि पाइला चाल्न सकिरहेको छैन।

विवादित विषय, फरक मत र सहमति वा असहमतिका विषयहरूको प्रवृति हेर्दा यी मुलतः सैद्धान्तिक भन्दा पनि राजनीतिक आग्रहमा आधारित रहेको पाइन्छ। हिजो भएको सहमति आज असहमतिमा बदलिने र भोलि के हुने भन्ने कुरा राजनीतिक शक्ति सन्तुलनमा आउने परिवर्तनले निर्धारण गर्ने प्रवृति देखिँदै आएको छ। त्यसैले यसको समाधान पनि राजनीतिक ढङ्गले नै खोज्ने प्रयास गरिएको होला। तर, राजनीतिक विवाद हुँदाहुँदै पनि समयभित्र संविधान बनाउनु पर्ने र संविधान जनअनुमोदित पनि हुनुपर्ने अवस्थामा यसलाई राजनीतिक तहमा मात्रै निरूपण गर्ने र अनि मात्र संविधानसभामा प्रवेश गराउने संविधानसभाको हालको कार्यविधि र कार्यतालिका उचित देखिँदैन। यो सम्पूर्ण प्रक्रिया आफैँमा एउटा राजनीतिक प्रक्रिया नै भएकाले एक वा दुई पटकसम्म राजनीतिक पहल हुनु स्वभाविक नै मानिन्छ। तर, राजनीतिक सहमतिका आधारमा नै संविधान निर्माणको सवालहरूको निरूपण गरिने हो भने यसले संविधानसभाको सार्वभौमिकतामा त प्रश्न उठ्छ नै भोलिको नेपाली शासनपद्धतिको मार्गदर्शक सिद्धान्त पनि संविधान वा कानून नभइ राजनीतिक सहमतिको दस्तावेज हुनेछ। संविधानसभामै, संविधानसभाका सदस्यहरूबाट नै केही विज्ञहरूको सहायतामा संविधानका विवादित विषयहरूको छिनोफानो गर्नु उचित हुन्छ।

संविधानसभामा रहेका विवादित विषयको छिनोफनो प्रमुख राजनीतिक दलको सहमतिमा मात्रै गरिने प्रयास गरिने हो भने भविष्यमा आउने विपत्तिको जिम्मेवार पनि उनीहरू नै हुनुपर्नेछ। संविधानसभा बाहिर रहेका राजनीतिक दल तथा विचार समूहलाई समेट्न सकिएन भने सबैका लागि मान्य हुने संविधान जारी नहुन सक्छ। एनेकपा माओवादी नेतृत्वमा भर्खरै एलायन्स गठन गरेका अन्य माओवादी पार्टीहरू उनीहरूकै भाषामा पहिचानसहितको सङ्घीयता तथा जनसंविधान बन्ने ग्यारेण्टी नभए संविधानसभालाई नै असफल बनाउने चेतावनी दिएको परिप्रेक्ष्यमासंविधानसभाका विवादित विषयमा प्रमुख राजनीतिक दल तथा तिनको शीर्ष नेतृत्वका बीचमा मात्र सहमतिको प्रयास नगरी संविधानसभाप्रति असहमत दललाई पनि छलफलका लागि आमन्त्रित गर्न सके पक्कै पनि सहमतिमा संविधान जारी गर्न उपयुक्त हुनेछ।

नेपाल २५ ओटा जति मानवअधिकार सन्धि अभिसन्धिको पक्ष राष्ट्र हो। संविधान निर्माण गर्दा मानवअधिकारका मूलभूत सिद्धान्तलाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन। सरकार एकपछि अर्को मानवअधिकार विरोधी कार्यमा संलग्न हुन थालेको पाइएको छ । यसको पछिल्लो उदाहरणका रूपमा सञ्चारमाध्यम तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामाथि खलल पुग्ने गरी प्रस्तुत गरिएको विधेयकलाई लिन सकिन्छ। राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सङ्घ संस्थाको विरोधका वावजुद सरकारले हालै सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप र बेपत्ता आयोग ऐन जारी गरेको छ। दश वर्ष लामो द्वन्द्वको तिक्ततालाई सामान्यिकरण गर्ने उद्देश्यले विस्तृत शान्ति सम्झौताले ती आयोगहरूको परिकल्पना गरेको थियो। सर्वोच्च अदालतले २०७० पुस १८ गते गरेको परमादेशलाई कुल्चिएको र मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घनमा संलग्नलाई पीडितको सहमति बिना क्षमादान दिने प्रस्ताव जारी ऐनले गरेको छ। यसैगरी सरकारले हालै व्यवस्थापिका संसद्मा दर्ता गराएको अदालतको अपहेलनासम्बन्धी विधेयक पारित भयो भने अदालत र न्यायाधीशका बारेमा कसैले केही बोल्न नसक्ने अवस्था सृजना हुनेछ। सरकार जसरी अहिले मानवअधिकार विरोधी क्रियाकलापलाई संस्थागत गर्ने प्रयास गर्दैछ त्यसको प्रतिबिम्ब नयाँ संविधानमा पनि देखिने सम्भावनालाई नकार्न सकिन्न। ठूला राजनीतिक दल र तिनका नेतालाई सचेत गराउन नागरिक समाजको सक्रियता आवश्यकता देखिएको छ।

कमैयाहरूको मुक्ति गीतमा प्रकाशको धुन

– सुबोधराज प्याकुरेल

२०५७ साउन २ गते कमैयाहरूको भीड रमाएर नाच्दै, गाउँदै थियो। अघिल्लो दिन बाँधा जीवनबाट मुक्तिको माग राखेर जुलुसमा हिँड्दा अपमानपूर्वक पुतलीसडकबाट पक्राउ गरेर जाकिएको पीडा उनीहरूमा थिएन। आज उनीहरूको अगाडि आकास मुक्त थियो। पृथ्वी मुक्त थियो। संसार मुक्त थियो। साँच्चै, जनआन्दोलनले निरंकुशता भत्काएको अनुभूतिले धपक्क बलेको आन्दोलनकारीहरूको अनुहारजस्तै आज कमैया मुक्त धपक्क बलेको छ। पुस्तौँको यातनाको बयान सुनाइने गीतका पङ्तिहरूले स्वतन्त्रताको प्रतिबद्धतालाई लछप्पै उरालेको छ। यो गीत, सङ्गीत र मुक्तिको समवेतमा मैले एउटा व्याकुल धुनको अनुभूति गरेको छु। त्यो धुनले सम्पूर्ण वातावरण, सारा स्वर र सङ्गीतलाई डोऱ्याइरहेको छ। पाक्कपुक्क परेको गाला, मोटो गर्धन, झुलिरहेको शरीर अनि सिट्टी र धुन बजाइरहेका बाक्ला ओठहरू।

पश्चिम नेपालले नयाँ नेपालको इतिहासमा पहिलो पटक एउटा न्यायपूर्ण इतिहासको कोसेढुङ्गा स्थापित गरेको अनुभूति भएको छ। जनआन्दोलनको मार्गनिर्देशक सन्देशलाई संविधानमा अटल अभिलेखका रूपमा दर्ज गर्न निर्देशक सिद्धान्त बनाइयो। त्यो सिद्धान्तलाई सरकारहरूको मूल्याङ्कनको आधार बनाउन सकिएको छैन। यहाँनेर नेपालका मानवअधिकारकर्मीहरू गम्भीर हुनु पर्छ। जनआन्दोलनका कमाण्डर स्वर्गीय गणेशमान सिंहले आर्थिक क्रान्तिको लागि जनआन्दोलनको सफलताको लगत्तै सार्वजनिक आह्वान गर्न थाल्नु भयो। जननेता मदन भण्डारीले आर्थिक शोषण र त्यसको परीणति स्वरूप भइरहेका सामाजिक, सांस्कृतिक शोषणको केस्रा केस्रा केलाएर न्यायपूर्ण समाज स्थापनाको सन्देश दिन थाल्नु भयो। जनआन्दोलन पछिको एक वर्ष प्रकाशजीको लागि हुने बतास जस्तो थियो। कहिले संविधान निर्माणको सवाल, कहिले बेपत्ता पारिएका मानिसहरू खोज्ने सवाल, कहिले मल्लिक आयोगको कामलाई सहज पार्ने सवाल। हरेक सवालहरू प्रकाशजीका लागि अहम् सवाल थिए। यी हरेक सवालमा अथक मानवअधिकार योद्धा प्रकाशलाई शरीर र हातखुट्टा फैलाउँदै, टिप्दै, केलाउँदै, उड्दै गरेको भेटिन्थ्यो। बद्रीराम भण्डारीको जेल सुधारको आयोगलाई सहयोग गर्न नपाएकोमा चिन्ता र ओखलढुङ्गाका हराएका सहिदको चिन्ता दुवैखाले सचेतन चिन्ता उहाँमा बराबर व्याप्त थियो।

हामी एकअर्कालाई गुरु भनेर सम्बोधन गर्ने गर्थ्यौँ। मेरो दाजुको अभिन्न मित्र भए तापनि उहाँ मप्रति पनि उत्तिकै सहज र मित्रवत् हुनुहुन्थ्यो। अहिले म सम्झिन्छु कि वास्तवमा उहाँ मेरो त गुरु नै हुनुभयो। एउटा लेख सुरु गरेर सर्रर कहिले अन्त्य नगर्ने। कसकहाँ जाने टुङ्गो नगरी सरासर सडकमा लम्किने र जतापायो त्यतै गर्दागर्दै कसैकहाँ पुगिदिने, घण्टौँ बात मार्ने। त्यस्तो ल्याङफ्याङ गुरु भित्र कसरी यतिका धेरै टुक्राहरू, तर सबै अनमोल टुक्राहरू रहेछन्।

२०४२-०४३ सालतिर उहाँ खुला सङ्गठन बनाएर राजनीतिमा हात हाल्नु पर्छ र जनअधिकारको लडाइँ लड्नु पर्छ भन्नुहुन्थ्यो। मानवअधिकारको विश्वव्यापी मान्यतालाई शासनप्रणालीको मूल आधार मानेर राजनीतिक गतिविधि गर्ने र प्रजातन्त्रको औचित्य सावित गर्ने कोसिस गर्नुपर्छ भनेर उहाँले टङ्कप्रसादजीदेखि मदन भण्डारीसम्म सारा नेतालाई घचघच्याउनु भयो।

जनआन्दोलनको लगत्तै नेपालमा प्रचलित अन्यायपूर्ण परम्पराको रूपमा कमैया प्रथा भित्रको बाँधाश्रम प्रणाली र जातीय छुवाछूतको मामिलालाई उहाँले नजिकबाट अध्ययन गर्ने जमर्को गर्नुभयो। सुशील-प्रकाशको जोडी जब यो काममा जुट्यो ,हामी नेपालीको परम्परालाई धान्न थुप्रै वलिष्ठ धारेहातहरू उठे। विगत पाँच वर्ष यता तिनै विरोधका स्वरहरूले बाँधाश्रम प्रणालीको विरोध नगरी धर पाएनन्। कमैया प्रथाको विरोध गरेबापत, यो प्रथा छ भने बापत "नयाँ पसल खोल्ने, भर्खर प्रजातन्त्र आएकोमा त्यसलाई कमजोर पार्ने" भन्नेहरू बाँधाश्रमका विरोधी, कमैया प्रथा विरोधी आन्दोलनका सम्मानित नेता पनि बनेका छन्। आज तिनै सम्मानित व्यक्तित्वहरूको बोलवाला पनि छ। तर यो हुल र त्यो आवाजको किलिडमिलिडमा म गुरु प्रकाशको धुन सुनिरहेको छु।

इन्सेकका कार्यकर्ताहरू जब कमैयाहरूको सर्भे गर्न मध्यराततिर भर्खरै मालिकको काम सकेर बुकुरामा फर्किएका कमैयाकहाँ पुग्नु पर्थ्यो, कमैयाको कुरा गरेबापत मध्य बस्ती र बजारमा कुटाई खानु पर्थ्यो, त्यो असहज बेलामा प्रकाशजी अटल बनेर यो काममा लाग्ने प्रेरणाको स्रोत बन्नु भयो। कमैया मुक्तिको मूल आधार भनेको उनीहरूको भूमिसम्बन्धी अधिकार नै हो, तर जुनसुकै अधिकारका लागि पनि सङगठित प्रयास चाहिन्छ भन्ने दृष्टिकोण प्रकाशजीको रह्यो।

कुन्दनजीले मलाई आज सोध्नुभयो- "सुशीलदाजु प्रकाश दाजुले कमैयाको बारेमा अध्ययन सुरु गर्दा यसरी कमैया मुक्तिको घोषणा हुनेछ भन्ने सोच्नु भएको थियो ?"

मैले भनेँ- थियो। उहाँले अपत्यारिलो आँखाले मलाई हेर्नुभयो। हो, वास्तवमा यस्तो मुक्तिको घोषणाको मात्र कल्पना उहाँहरूले गर्नु भएको थिएन। आधारभूत तहका जनताको पक्षमा काम गर्ने पार्टीको सरकार र आफ्नो अधिकारका लागि सङ्गठित तवरले अगाडि बढ्ने कमैयाहरूको संयुक्त प्रयासले बाँधा श्रमलाई समूल नष्ट गर्नेछ भन्ने विश्वास थियो। तर यो मुक्तिको घोषणा गर्न संसद्मा स्थगन प्रस्ताव दर्ता गरेर भए पनि सरकारलाई बाध्य पार्ने प्रमुख प्रतिपक्ष र सौँकीको खारेजी गर्ने, कमैयालाई भूमि वितरण गर्ने, सीप सिकाउने प्रतिबद्धतासहित कमैया प्रथा अन्त्य गर्ने सरकार- को छ यहाँ आधारभूत तहका जनताको पक्षमा काम गर्ने ? सरकारले २०५६ माघ १ गतेदेखि घण्टाको रु. ७।५० न्यूनतम ज्याला तोक्यो। दैनिक १४ घण्टा काम गर्न बाध्य कमैयाले त्यो ज्याला नपाए कहाँ उजुरी गर्ने, उजुरीमा फैसला कसले दिने, के फैसला दिने ? केही पनि प्रष्ट नपारी सरकारले न्यूनतम् ज्याला तोक्यो। प्रतिपक्ष-सत्तापक्ष सबैको सर्वसम्मत स्वीकृतिले न्यूनतम ज्याला तोकियो। कागजमा तोकिएको त्यो ज्याला कमैयाले पाएनन्। न्यूनतम् ज्यालाको लागि भएको आन्दोलन काठमाडौँको भद्रकालीको धर्नासम्म आइपुग्दा कमैयाको मुक्तिको घोषणा भयो। घोषणाको स्वागत गर्दै प्रमुख प्रतिपक्षले स्थगन प्रस्ताव फिर्ता लियो। न्यूनतम ज्याला तोक्दा कागजमा सहमति भए जस्तै मुक्तिको घोषणा गर्दा संसद्को बोलीमा सहमति भयो। साउन २ गतेको यो घोषणा` लगत्तै कमैयाहरूलाई बुकुराबाट लघार्न थालिएको छ। शायद आफ्नो अधिकार बुझेको, बुझेको अधिकार लिन सङ्गठित भएको र सङ्गठित आन्दोलन हाँक्न आत्मनिर्भर एवम् जुनसुकै त्यागका लागि तत्पर दासहरूको लस्कर व्युँतन बाँकी छ।

(प्राची द्वैमासिक, ०५७ साउन)

मानहानि विधेयक : निरङ्कुश प्रवृति

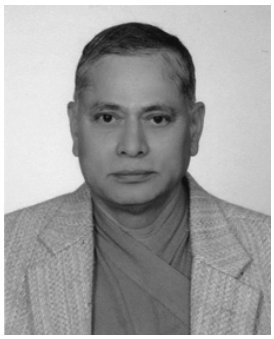

सुबोधराज प्याकुरेल

अदालतको अपहेलना सम्बन्धमा नेपाल सरकारद्वारा संसद्मा प्रस्तुत भएको विधेयकले यतिबेला सर्वत्र चासो जगाएको छ। सरकारसँग बल हुन्छ। नागरिकको स्वतन्त्रतालाई बन्धक बनाउन सक्ने अख्तियारी हुन्छ। कानुनको शासनको सिद्धान्त जनतालाई सरकारको तागत निरङ्कुश बन्न नपाओस् भन्ने अभिप्रायले निर्माण भएको हो। सरकारलाई कानुनमा उल्लेख भएभन्दा बढी नगर्न र जनतालाई कानुनले नगर्नू भनेको बाहेक गर्न स्वतन्त्रता दिने मनसाय कानुनको शासनको सिद्धान्तले निरूपण गरेको छ। यो विश्वव्यापी मान्यता हो। अहिले प्रस्तुत गरिएको विधेयकको आवश्यकता नै थिएन। अहिले पनि अदालतको अपहेलना गर्ने मनसायले गरिएका काम अदालतले नै हेर्न पाउने कानुन विद्यमान छ। अरू कसैले दावी गरेर पनि अपहेलनाका मामिलामा कारबाही हुन सक्ने कानुनी व्यवस्था पनि छ। प्रस्तुत विधेयकमा भने मानहानि वा अपहेलनाका मामिलामा अदालतले आफै पर्चा उठाएर कारबाही गर्ने भन्ने प्रावधानलाई तुरुन्तै लागु गर्ने मनसायका साथ आएको हो भन्ने चर्चा व्याप्त छ। अदालत आफै अरूले गरिदिएको इज्जत र गर्ने विश्वासमा हुर्कने संस्था हो। डर वा त्रास भन्ने कुरा न्यायको दृष्टिमा हुँदैन। भारतमा पनि बारम्बार यो बहस उठ्यो कि अदालतलाई गाली गर्ने अराजक प्रवृति बढ्दो छ, यसलाई नियन्त्रण गर्नु पर्छ। तर त्याहाँको अदालतको मनसाय के रह्यो भने खराब ढङ्गले प्रस्तुत हुने भन्दा असल नियतका साथ र अदालतप्रति उपयुक्त अपेक्षा रहेकाहरूले गर्ने टिप्पणीले न्यायालयलाई मद्दत गर्छ र खराब मनसाय स्वत: पराजित हुन्छ।

स्वतन्त्रताको शासन भनेको त्यो हो जसको मुख्य कर्तव्य जनताको स्वतन्त्रताको पहरेदारी गर्नु हुन्छ। अहिले हामीले विभिन्न देशमा ओरालो लाग्दै गरेको नागरिक स्वतन्त्रताको स्थिति देखेका छौँ।

यतिबेला हामी नयाँ संविधान निर्माण गर्ने गहन अभिभारा पूरा गर्ने काममा लागेका छौँ। नयाँ संविधानमार्फत् बहुलवादी खुला समाज, कानुनको शासन र मानव अधिकारको रक्षा र विकास गर्ने मार्गप्रशस्त गर्ने खालको संविधान निर्माण गर्ने क्रममा छौँ। यो संविधान त्यस मामिलामा एउटा राष्ट्रिय दर्शनको दस्तावेज हुनुपर्छ। हाम्रो दर्शन भनेको खुलापन, स्वतन्त्र र रचनात्मक दृष्टिकोण भएको समाज निर्माण गर्ने हो, जहाँ सबैले एक अर्कालाई सक्षम, समान र इज्जतिला हुन सकून भन्ने ठान्दछन्। राज्यको काम सहजीकरण गर्ने सम्म हो। थोरै सरकार र धेरै शासन भन्नुको अर्थ शासनको सकस होइन। स्वतन्त्रताको शासन भनेको त्यो हो, जसको मुख्य कर्तव्य जनताको स्वतन्त्रताको पहरेदारी गर्नु हुन्छ। अहिले हामीले विभिन्न देशमा ओरालो लाग्दै गरेको नागरिक स्वतन्त्रताको स्थिति देखेका छौँ। शासकले आफूलाई उत्तम र आम नागरिकलाई मूर्ख ठान्ने प्रवृत्तिका कारण दमनकारी कानुन बनाउँछन् र मनपरी अर्थ लगाएर जनताउपर थिचोमिचो गर्छन्। निर्वाचनमा बहुमत पाएपछि सर्वेसर्वा भएँ भनिठान्ने प्रवृति नै लोकतान्त्रिक विकासको बाधकका रूपमा देखिएको छ। हो स्वतन्त्रताका नाममा अर्काको इज्जतउपर सार्वजनिकरूपमा धावा बोल्न पाइन्न। एक अर्काको निजी, पारिवारिक गोपनीयताको सम्मान गर्नु पर्छ। आफूलाई नोक्सान पुगेको छ भने आफ्नो अधिकारको रक्षा र सुरक्षाका लागि उजुरी गर्ने निकाय छ। त्यसका लागि कानुन पनि छ। अहिले सरकारले ल्याउन खोजेको कानुन सुधारात्मक भन्दा पनि दण्डात्मक छ। यो विधेयक पारित भयो भने अदालत जनताको हक अधिकारको रक्षकभन्दा पनि जनतालाई दण्डित गर्ने निकायको रूपमा दृष्टिगोचर हुनेछ। त्यस्तो सन्देश स्वयम् अदालतकै लागि पनि प्रतिपरिणामदायी हुनेछ। अदालत भनेको सधैं पीडितको पक्षधर , सबैका लागि खुला, निभिर्कतापूर्वक आफ्नो भावना व्यक्त गर्न सकिने निकाय हो। त्यस्तो निकायले कतै बिराएको अनुभूति कसैले गरेछ भने पनि चुँ सम्म गर्न नपाइने भएपछि अदालतप्रतिको जनभावना कस्तो होला ? अहिले यस्ता निरङ्कुश कानुन बनाउन उद्यतहरूले भोलि निर्माण गर्ने संविधान कस्तो होला ?

कानुनको शासनको सिद्धान्त जनतालाई सरकारको तागत निरङ्कुश बन्न नपाओस् भन्ने अभिप्रायले निर्माण भएको हो। सरकारलाई कानुनमा उल्लेख भएभन्दा बढी नगर्न र जनतालाई कानुनले नगर्नू भनेको बाहेक गर्न स्वतन्त्रता दिने मनसाय कानुनको शासनको सिद्धान्तले निरूपण गरेको छ। यो विश्वव्यापी मान्यता हो।

लोकतान्त्रिक र समावेशी संविधान निर्माणको प्रश्न

नेपाली सञ्चार माध्यमले पनि प्रथम संविधानसभाताका यसलाई दवाव दिएर जनउत्तरदायी बनाउने प्रयास गरे तापनि त्यो भूमिका त्यति प्रभावकारी हुन नसकेको गुनासो गरिएको छ। यस प्रसङ्गमा दलीय गन्ध बोकेका सञ्चार माध्यमले दलीय भावनाबाट माथि उठी समयमा नै जनचाहनाअनुसारको लोकतान्त्रिक संविधान निर्माण गर्नका लागि संविधानसभालाई अति नै ठूलो दवाव दिनुपर्ने समय आएको छ।

प्रा.डा. रामकुमार दाहाल
पूर्व विभागीय प्रमुख, राजनीतिशास्त्र
के.वि., त्रि.वि., कीर्तिपुर

१. पृष्ठभूमि

प्रथम संविधानसभाले निर्धारित समयभित्र संविधान निर्माण गर्ने दायित्व पूरा नगरेका कारण नेपालमा सोही कार्य पूरा गर्नका लागि पुन: संविधानसभाको निर्वाचन सम्पन्न भएपश्चात् यसले संविधानसभा र व्यवस्थापिका संसद्ले गर्ने दोहोरो कार्य गर्ने उत्तरदायित्व वहन गर्दै आइरहेको छ। यस लेखमा प्रथम संविधानसभाले के कति कारणले संविधान निर्माण गर्न सकेन र पुन: गठित संविधानसभाले समयभित्रै संविधान निर्माण कार्य पूरा गर्न के कति कार्य कसरी कुन रूपमा गर्नुपर्ने हुन्छ र यसमा सरोकारवालाहरूले के कस्तो र कसरी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ, त्यसबारे सङ्क्षेपमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने दलहरू र लोकतान्त्रिक संविधान निर्माणको प्रश्न

संविधान निर्माण कार्यमा दोस्रो संविधानसभाभित्र प्रतिनिधित्व गर्ने साना-ठूला सबै दलले निर्णायक भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने भएता पनि संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने तीन ठूला दलहरू- नेपाली काङ्ग्रेस, नेकपा एमाले र एमाओवादीको भने विशेष भूमिका रहने देखिएको छ। यी तीन दलमध्ये पनि सत्तामा रहेका काङ्ग्रेस र एमालेको थप भूमिका देखिएको छ।

२.१ सत्तारुढ दलहरू र संविधान निर्माणको प्रश्न

२.१.१ नेपाली काङ्ग्रेस र संविधान निर्माण

मुलुकका लागि लोकतान्त्रिक संविधान शीघ्र निर्माणमा संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने र सत्तामा रहेका दुई प्रमुख राजनीतिक दलहरू नेपाली काङ्ग्रेस र नेकपा एमालेले विशेष महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने अवस्था देखिएको छ। यी दुवै दलहरू पार्टीभित्रका आन्तरिक गुटबन्दीबाट प्रभावित हुनाले नेपाली राजनीतिमा जुन रूपमा सशक्त रूपमा आउनु पर्ने हो त्यो रूपमा आउन सकेको देखिँदैन र यसले गर्दा गठबन्धनको वर्तमान सरकारको यात्रा "सुस्त" भएको गुनासो समेत गर्न थालिएको छ। आफ्नो १०० दिनको अवधिमा सरकारले संविधान निर्माणका क्रममा विभिन्न ठोस सकारात्मक उपलब्धि हासिल गर्नुपर्ने र महत्त्वपूर्ण ठोस कार्य गरिनुपर्ने आशा गरिएकोमा सो हुन नसकेको गुनासो गरिएको छ *(कान्तिपुर, जेठ ५, २०७१ : ६)*। प्रधानमन्त्री यस्तो महत्त्वपूर्ण कार्यमा प्रत्यक्षरूपमा संलग्न हुनुपर्नेमा दैनिक भेटघाटका कार्यमा मात्र व्यस्त भएको (करिब १ हजारदेखि १५००) र झिनामसिना कुरामा मात्र अल्झेको गुनासा गरिँदैछ। यसै क्रममा प्रधानमन्त्रीको कार्यालय चुस्त नभएको गुनासो समेत गरिएको छ *(कान्तिपुर, जेठ २७, २०७१ : १)*। प्रधानमन्त्रीसँग भिजन भए कार्यालय व्यस्त हुने थियो। तर, भिजन नभएकाले काम पनि नभएको हो। प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइरालाको छोटो समय सल्लाहकार भएका कृष्ण खनालको विचार थियो। नेपाली काङ्ग्रेसका कारण संविधान निर्माणमा गम्भीर नकारात्मक प्रभाव परेको नदेखिएता पनि सरकारमा बसेको प्रमुख दलका रूपमा यसले संविधानसभा भित्र र बाहिर रहेका दलहरूसँग संविधान निर्माणमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेर यस क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउन सक्छ।

२.१.२ नेकपा एमाले र संविधान निर्माण कार्यप्रक्रिया

संविधानसभाभित्रको दोस्रो प्रमुख दल र गठबन्धन सरकारमा समेत भएकाले नेपाली काङ्ग्रेस सरहै नेकपा एमालेको पनि संविधान निर्माणमा अहम् भूमिका रहेको छ। नवौं महाधिवेशनका क्रममा ओली र नेपाल पक्षबीच भएको आन्तरिक भनाभनले पार्टीलाई कमजोर बनाउने हो कि र यसले संविधानसभाभित्र सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्न

नसक्ने हो कि भन्ने पनि केहीको डर रहेको छ। तर सो पार्टीले संविधान निर्माण आफ्नो भूमिका कुनै रूपमा कमजोर नहुने सङ्केत गरेको छ। एकीकृत माओवादी र अन्य दलहरु बीच सङ्घीयता र शासकीय स्वरूप आदि विषयमा मतमतान्तर रहेको पृष्ठभूमिमा मुलुकमा बहुदलीय व्यवस्थाको संस्थागत विकास गर्न लचिलो व्यवस्था गर्न यस दलले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्छ।

२.२ प्रतिपक्षमा रहेका दलहरू र संविधान निर्माणको प्रश्न

२.२.१ संविधान निर्माण प्रक्रिया र एमाओवादी

संविधानसभामा तेस्रो ठूलो दल भएका कारण संविधान निर्माण कार्यमा नेकपा एमाओवादीको भूमिका अहम् हुन्छ र हुनुपर्छ भन्ने कुरामा कुनै दुईमत छैन। नेपाल र नेपाली जनताको हितका लागि विश्व संविधानवादका आधारभूत मूल्य र मान्यता (प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय प्रजातन्त्र, मानव अधिकार, स्वतन्त्र न्यायपालिका, कानुनी राज्य, वहुलवाद आदि) लाई स्वीकार्दै मुलुकका लागि सही रूपमा समावेशी लोकतन्त्रमा आधारित संविधान निर्माण गर्न एमाओवादीले सही भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका लागि यस दलले आफ्ना राजनीतिक विचारधारामा समेत सहमति (Compromise) गर्नुपर्ने हुन्छ। एकीकृत माओवादी र अन्य दलहरु बीच संघियता शासकीय स्वरुप आदि विभिन्न विषयमा मतान्तर भइरहेको पृष्ठभूमिमा यस दलले विश्व संविधानवादका आधारभूत मूल्य र मान्यतालाई स्विकारेर आफ्नो राजनीतिक विचारधारमा समयोचित परिवर्तन गरेर यस क्षेत्रमा योगदान पुऱ्याउन सक्छ।

२.२.२ संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने अन्य साना दलहरू र संविधान निर्माणको मुद्दा दोस्रो संविधानसभामा प्रतिनिधित्व हुने चौथो ठूलो दल

राप्रपा नेपाल (कमल थापा समूह), मधेससवादी दलहरू र अन्य साना दलहरूले समेत आवश्यक परे आफ्ना राजनीतिक विचार/वादमा समेत सम्झौता गरेर भए पनि मुलुकलाई समयमा नै समावेशी लोकतन्त्रमा आधारित संविधान निर्माण गर्नमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने देखिन्छ। यी दलहरूका केही फरक फरक मुद्दा रहेका छन् जसमा सङ्घीयता शासकीय स्वरूप, धर्म आदि विभिन्न विषयमा फरक धारणा रहेका छन् राप्रपा नेपाल (हिन्दू धर्मबाट प्रभावित छ भने मधेसवादी दलहरूको संघियता शासकीय स्वरूप आदि विषयमा फरक धारणा रहेको छ।

२.३ संविधान सभाबाहिरका राजनीतिक दल र संविधान लेखन कार्य

२.३.१ नेकपा माओवादी (वैद्य समूह)

दोस्रो संविधानसभाले लोकतान्त्रिक संविधान निर्माण गर्ने क्रममा संविधानसभामा प्रतिनिधित्व नभएका साना राजनीतिक दलहरूलाई समेत विश्वासमा लिएर उनीहरूको मन जिती उनीहरूको सहयोग प्राप्त गर्न सकेमा संविधान निर्माण कार्य सरल हुनसक्ने हुन्छ। यसै क्रममा नेकपा माओवादीलाई विश्वासमा लिनु ठूला संविधानसभावादी दलहरूको सफलता मानिने हुन्छ। दोस्रो संविधानसभा बहिस्कार गर्ने वैद्य समूहले हालका दिनमा केही लचकता अपनाएको सङ्केत देखिएको छ।

सरकारमा रहेका काङ्ग्रेस र एमालेले संविधान निर्माणमा विशेष सक्रियता देखाएमा संविधान सहजरूपमा बन्न सक्ने आशा राखिएको छ। दलीय स्वार्थ र व्यक्तिगत हितबाट माथि उठी मुलुकका साना-ठूला, संविधानसभाभित्र र बाहिर रहेका सबै राजनीतिक शक्तिसँग हातेमालो गर्दै अगाडि बढेमा सरकारमा रहेका दलहरूले संविधान निर्माणमा ठूलो योगदान पुऱ्याउन सक्ने हुन्छन्।

नयाँ संविधान लेखन प्रक्रियालाई शीघ्र पूरा गर्ने क्रममा दोस्रो संविधानसभामा गठित संवैधानिक राजनीतिक संवाद तथा सहमति समितिले संविधानभित्र र बाहिरका राजनीतिक शक्तिहरूसँग वार्ता अगाडि बढाउन सरकारलाई दिएको सुझावअनुसार सरकारले वैद्य समूह लगायतका चार दलको बैठक आयोजना गरेको हो *(कान्तिपुर, जेठ २७, २०७१ : ३)*। सहमति कायम गर्ने क्रममा वैद्य समूहले आठ बुंदे पूर्वशर्त अगाडि सार्दै पेश गरेको लिखित प्रस्तावमा जनताको संविधान निर्माण लगायत राष्ट्रिय राजनीतिक विषयमा सहमति जुटाउन सर्वपक्षीय राष्ट्रिय राजनीतिक सभा बस्नुपर्ने माग गरेको छ। संविधानसभा बाहिर राजनीतिक सभामार्फत् संविधान निर्माण गर्ने कार्यको औचित्य पुष्टि गर्दै वैद्य समूहले पार्टीले प्रारम्भदेखि नै संविधानसभाको औचित्य नभएको कुरा औँल्याएको छ। यदि संविधान बनाउने हो भने पार्टीले भनेजस्तो सर्वपक्षीय राष्ट्रिय राजनीतिक सभा बनाइनुपर्ने र संविधानबारे उठेका विवाद र अन्तर्वस्तुको टुङ्गो यसैले लगाउनुपर्ने अडान पार्टीले राख्दै आएको छ। संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने काङ्ग्रेस, एमाओवादी, एमालेसँग चार दल बैठकमा सहभागी हुनेक्रममा वैद्य समूहले उक्त कुरा जनाएको हो। सरकारी पक्षले वैद्य समूहका प्रस्तावप्रति सरकार र सहभागी राजनीतिक दल सकारात्मक भएको प्रतिक्रिया व्यक्त गरको छ। संविधानसभाको कामलाई बाधा नपुग्ने गरी कुन विधि र प्रक्रियाबाट ती माग सम्बोधन हुनसक्छन् त्यसबारे पछि छलफल गरी पुनः प्रधानमन्त्रीले बोलाएको अर्को बैठकमा त्यसबारे पुनः छलफल हुने प्रक्रिया समेत सरकारी पक्षले दिएको छ *(कान्तिपुर २७ जेठ, २०७१ : ३)*।

नेकपा माओवादी अध्यक्ष वैद्यले पार्टी संविधानसभा प्रक्रिया बाहिर रहे पनि नयाँ संविधान विरोधी नभएको औँल्याएका छन्। प्रधानमन्त्री कोइरालाले समयमा नै नयाँ संविधान लेख्न नसकिएमा मुलुक गम्भीर सङ्कटमा फस्ने भएकाले संविधानसभाभित्र र बाहिर रहेका राजनीतिक शक्ति मिलेर अघि बढ्नुपर्ने आवश्यकता औँल्याएका थिए *(कान्तिपुर २७ जेठ, २०७१ : ३)*। नेकपा माओवादीले सर्वपक्षीय राष्ट्रिय राजनीतिक सभामार्फत विवादको समाधान खोजिए

आफूहरू नयाँ संविधान लेखन प्रक्रियामा सामेल हुन तयार रहेको प्रस्ताव अगाडि सारेका छन्। उनीहरूले विगतका दलहरूबीच भएका सम्झौता कार्यान्वयन हुनुपर्ने र शान्ति प्रक्रियामा आफूहरूको सहभागिता सुनिश्चित हुनुपर्ने मागलाई प्रमुखतासाथ उठाएका छन्। संविधानसभाको दोस्रो निर्वाचनपश्चात् प्रथमपटक औपचारिक वार्तामा बस्दा माओवादी नेताहरूले संविधान लेखन प्रक्रियामा आफू सहभागी हुने कुरा बताएका हुन् *(कान्तिपुर, जेठ २७, २०७१ : ३)*।

३. संविधानसभाका उपलब्धिहरू

संविधानसभाले लोकतान्त्रिक संविधान निर्माणका क्रममा केही सकारात्मक उपलब्धिहरू समेत हासिल गर्दै लगेको छ। दोस्रो संविधानसभाको छलफलमा सहभागी हुने अधिकांश सदस्यहरूले सङ्घीयतासम्बन्धी मुद्दाको स्थायी समाधान गर्न नसकेकै कारण प्रथम संविधानसभा विघटन भएकाले अब त्यस्ता गल्तीहरू पुन: दोहोऱ्याउने प्रतिबद्धता जाहेर गरेका छन्, जुन यसको महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हो।

३.१ संविधानसभा र राज्य पुर्नःसंरचनाको मुद्दा

दोस्रो संविधानसभाले राज्य पुर्नःसंरचनासम्बन्धी मुद्दामा सहमति विकास गर्ने क्रममा तेह्र दिन लामो सैद्धान्तिक बहस गरेको छ। प्रमुख राजनीतिक दलहरूबीच कायम रहेको सैद्धान्तिक अडानका कारण बहसमा सहमति कायम हुन नसकेपछि उक्त विवादित मुद्दा संवैधानिक राजनीतिक संवाद तथा सहमति समितिमा पठाइएको छ। राज्य पुर्नसंरचनासम्बन्धी सहमतिका विषयलाई भने एकीकृत मस्यौदा निर्माणको प्रयोजनका लागि संविधान मस्यौदा समितिमा पठाइएको छ। यसै क्रममा संविधान अभिलेख अध्ययन तथा निक्यौंल समितिले विघटित प्रथम संविधानसभाको राज्य पुर्नःसंरचना तथा राज्यशक्तिको बाँडफाँड समितिको प्रतिवेदनमा रहेका सहमति र असहमति पहिल्याएर यसमाथि बहस अगाडि बढाएको थियो। यसरी राज्य पुर्नःसंरचनासम्बन्धी वहस समाप्त हुनपुग्यो *(कान्तिपुर, २८ जेठ, २०७१ : १)*।

३.२ संविधान निर्माण सम्बन्धमा शीर्ष नेताहरूको छलफल

संविधानसभाभित्रका शीर्षदलका शीर्षनेताहरूले पनि विवादमा रहेका विषयहरूलाई सहमतिमा लैजाने प्रयत्न गरिरहेका छन्। त्यस्तो विषयहरूमा सङ्घीय संरचनाको प्रदेश निर्माणको आधार, प्रदेशको सङ्ख्या र प्रदेशका नामाकरण जस्ता विवादास्पद विषयमा केन्द्रित गरेका थिए। प्रथम संविधानसभामा प्रदेश निर्माणको आधार र सङ्ख्यामा प्रमुख राजनीतिक दलहरूबीच विवाद बढेपछि प्रथम संविधानसभा संविधान निर्माण गर्ने कार्यमा असफल हुनपुगेको थियो। प्रथम संविधानसभामा ६ प्रदेशको अडान राख्ने काङ्ग्रेस र एमाले हाल दोस्रो संविधानसभामा बढीमा सात प्रदेश बनाउनुपर्ने अडान लिँदै आएका छन्। प्रथम संविधानसभामा एकल जातीय पहिचानमा आधारित सङ्घीयता (Single identity based federalism) को दरो वकालत गर्दै आएको एमाओवादीले १४ प्रदेशको वकालत गरेको थियो भने हाल दोस्रो संविधानसभामा यो दल केही लचिलो देखिएको छ र यसले जेठ २, २०६९ को दलबीचको राजनीतिक समझदारी अनुरूप राज्य पुर्नःसंरचनामा सहमति जुटाउन सकिने प्रस्ताव राखेर बहुपहिचानमा आधारित सङ्घीयता (Multi-iderntity based federalism) स्वीकार्ने सङ्केत गरी केही लचकता प्रदर्शन गरेको छ। जेठ २, २०६९ मा नेपालका प्रमुख दलहरू बीचको प्याकेज सहमतिमा साझा पहिचानमा आधारित ११ प्रदेश निर्माण गर्ने कुरा उल्लेख थियो *(कान्तिपुर, २८ जेठ, २०७१ : १)*। संक्षेपमा, प्रदेशका सम्बन्धमा काङ्ग्रेस र एमालेले ७, एमाओवादीले ११, मधेसी दलहरूले १० या १४ प्रदेशको वकालत गर्दै आएका छन्।

३.३ मधेसवादी दल र राज्य पुर्नःसंरचनाको मुद्दा

दोस्रो संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने मधेसवादी दलहरूले भने राज्य पुर्नःसंरचना र सङ्घीयताका विषयमा आफ्नै किसिमका अडान राख्दै आएका छन्। प्रथम संविधानसभामा यिनीहरूले एमाओवादीसँग एकल पहिचानमा आधारित सङ्घीयताको दरो वकालत गरेका थिए। दोस्रो संविधानसभामा उनीहरूले तत्कालीन समितिमा बहुमतले प्रस्ताव गरेका १४ प्रदेशमा सरकारद्वारा गठित उच्चस्तरीय राज्य पुर्नःसंरचना आयोगले प्रस्ताव गरेको १० प्रदेशलाई मुख्य आधार मानेर सहमति गर्नुपर्ने धारणा राख्दै आएका छन्। तत्काल उक्त आयोगमा अल्पमतमा रहेका काङ्ग्रेस-एमालेले सामर्थ्यका आधारमा ६ प्रदेश कायम हुनुपर्ने फरक मत राखेका थिए। विघटित प्रथम संविधानसभामा सङ्घीय प्रदेशको सङ्ख्या नमाङ्कन सीमा निर्धारण, प्रदेश निर्माणका आधार नै राज्य

प्रथम संविधानसभामा ६ प्रदेशको अडान राख्ने काङ्ग्रेस र एमाले हाल संविधानसभामा बढीमा सात प्रदेश बनाउनुपर्ने अडान लिँदै आएका छन्। प्रथम संविधानसभामा एकल जातीय पहिचानमा आधारित सङ्घीयता (Single identity based federalism) को दरो वकालत गर्दै आएको एमाओवादीले १४ प्रदेशको वकालत गरेको थियो भने हाल दोस्रो संविधानसभामा यो दल केही लचिलो देखिएको छ र यसले जेठ २, २०६९ को दलबीचको राजनीतिक समझदारी अनुरूप राज्य पुनःसंरचनामा सहमति जुटाउन सकिने प्रस्ताव राखेर बहुपहिचानमा आधारित सङ्घीयता (Multi-iderntity based federalism) स्वीकार्ने सङ्केत गरी केही लचकता प्रदर्शन गरेको छ।

पुर्न:संरचनासम्बन्धी मुख्य विवादास्पद विषय रहेका थिए।

३.४ दोस्रो संविधानसभा र स्थानीय निकाय

प्रथम संविधानसभा मूलरूपमा केन्द्र र प्रदेशमा नै केन्द्रित रहे तापनि तत्कालीन समितिले तीन तह (केन्द्र, प्रदेश र स्थानीय निकाय) को संरचना प्रस्ताव गरी यिनीहरूको अधिकार क्षेत्र (Jurisdiction) मा सहमति समेत जुटाएको थियो। दोस्रो संविधानसभामा राज्य पुर्न:संरचनासम्बन्धी बहसमा छलफल हुँदा स्थानीय निकायलाई अधिकार सम्पन्न बनाउनुपर्ने र संविधानसभाले संविधान जारी गर्दा नै स्थानीय निकाय बनाउन सुझाव दिएका छन् *(कान्तिपुर, २८ जेठ, २०७१ : १)*।

४. दोस्रो संविधानसभाका चुनौती

माथि दोस्रो संविधानले हासिल गरेका केही सकारात्मक उपलब्धिको चर्चा गरिए तापनि यसका विभिन्न चुनौती भने नभएका होइनन्। यस्ता चुनौती, विवाद र मुद्दालाई अध्ययन-सहजताका लागि निम्न बुँदामा प्रस्तुत गरिएको छ :

४.१ राजनीतिक चुनौती

दोस्रो संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने विशेषत: ठूला दलहरूले संविधान निर्माण कार्यलाई आफ्नो सम्मान र प्रतिष्ठा (Personal ego) को विषय बनाएका छन् र दलहरू आफ्नै रणनीतिक चाल (Strategical tectics) अनुसार चलिरहेका देखिन्छन्। संविधानवादका अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र सिद्धान्त (Iinternational principles of constitutionalism) लाई स्विकारेर राजनीतिक सुजबुझ प्रदर्शन गरी कार्य गरेमा दलहरूले सविधान निर्माण गर्न सकिने देखिन्छ।

दोस्रो संविधानसभाभित्रका विवादित मुद्दाहरू राज्यको शासकीय स्वरूप, सङ्घीयता, निर्वाचन प्रणाली आदि मुद्दामा दलहरूले आ-आफ्ना विचार र विस्तृत धारणा आधिकारिक रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्ने र त्यसमाथि अन्तरदलीय साझा सहमति हुनु अति जरुरी छ। अन्तर्राष्ट्रिय संविधानवादका आधारभूत सिद्धान्तहरू (Basic Principles of Constitutionalism) प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक व्यवस्था, मानव अधिकारको संरक्षण, स्वतन्त्र न्यायपालिका, कानुनी शासन, स्वस्थ्य नागरिक समाज, स्वतन्त्र सञ्चारजगत्, सुशासन, विकेन्द्रीकरण जस्ता कुराहरूलाई स्वीकार्न कुनै दलले पनि हिचकिचाउनु हुँदैन र जनताप्रति जिम्मेदारी प्रदर्शन गर्नुपर्ने हुन्छ।

४.२ छिमेकी मुलुकसँगको सम्बन्धको प्रश्न

नेपाल भारत र चीनबीच च्यापिएको सानो मुलुक भएको र तिब्बतका कारण हाल विश्व राजनीतिका लागि अति महत्त्वपूर्ण रणनीतिक भूराजनीतिक क्षेत्र (Strategically important area) समेत भएकाले नेपालले संविधान निर्माण गर्दा दुवै निकटतम् छिमेकी मुलुकलाई विश्वासमा लिनुपर्ने परिस्थिति सृजना भएको छ।

भारतसँग जोडिएको नेपाल तराईमा "एक मधेस एक प्रदेश" को अवधारणा अगाडि सारिएको र भारतले एक मधेससँग कारोवार (Deal) गरे पुग्ने तर चीनसँग सीमा जोडिएका नेपालका पहाडी र हिमाली जिल्लाहरूमा एकल पहिचानमा आधारित सङ्घीयता (One identity based federalism) को विवादपूर्ण वकालत गरी १४ प्रदेशसम्म सृजना गरिने अवधारणा अगाडि सारिएको र यस्तो योजना कार्यान्वयन भएमा चीनले १४ विभिन्न प्रदेशसँग सोझै कारोबार (Deal) गर्नुपर्ने भएको छ। एकल पहिचानमा आधारित यस्तो सङ्घीयताको स्वरूपले नेपालका पहाडी र हिमाली जिल्लामा अति ठूलो राजनीतिक विवाद सृजना गर्ने र यसले चीनको सुरक्षालाई समेत खतरा पुऱ्याउने र पश्चिमी मुलुकले सहयोग पुऱ्याएको चीन विरोधी स्वतन्त्र तिब्बत आन्दोलन (Free Tibet Movement) का नाममा यस क्षेत्रमा विदेशीको अत्यधिक चलखेल बढ्न सक्ने चीनको ठम्याइ रहेको छ। यसैले गर्दा चीन यस्तो सङ्घीयताको प्रारूपको पक्षमा देखिँदैन।

प्रथम संविधानसभाले संविधान निर्माण गर्न नसक्नु पछाडि एकल पहिचान या बहुपहिचानमा आधारित सङ्घीयता (Single or multi-identity based federalism) को विवाद तत्कालीन तर महत्त्वपूर्ण कारणका रूपमा रहन गएको छ। नेपाली नेतृत्वले बुझेर पनि यी कुराहरूलाई बुझपचाउन अवश्य पनि मिल्दैन। दुवै निकटतम छिमेकी मुलुक, विश्वको एकमात्र महाशक्ति राष्ट्र (Superpower) का रूपमा रहेको संयुक्त राज्य अमेरिका र नेपालमा चलखेल गर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय शक्ति- यूरोपेली सङ्घ (European Union) आदि सबैसँगको तालमेलविना नेपालमा त्यति सहजरूपमा संविधान बन्न सक्ने स्थिति देखिँदैन। यस्तो परिस्थितिमा राजनीतिक दलका नेतृत्वले आफ्ना व्यक्तिगत र दलीय स्वार्थबाट माथि उठी मुलुकको राष्ट्रिय स्वार्थका लागि वकालत गर्न हिचकिचाउन नहुने स्थिति आएको छ।

४.३ दलहरूबीच राजनीतिक असहमतिको प्रश्न

संविधानसभाका दलहरूबीच मुलुकका राष्ट्रिय हित र साझा सरोकारवाला मुद्दामा साझा राजनीतिक समझदारी हुन नसक्नाका कारणले मुलुकको घरेलु र परराष्ट्र नीतिमा समेत गम्भीर समस्या सृजना हुनपुगेका छन्, जसले संविधान निर्माणको प्रक्रियामा समेत नकारात्मक प्रभाव सृजना गरेका छन्।

४.४ गैरराजनीतिक चुनौती

माथि वर्णन गरिएका राजनीतिक चुनौतीबाहेक विभिन्न थप आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, भाषिक, भौगोलिक, क्षेत्रीय आदि विभिन्न गैरराजनीतिक चुनौतीसमेत संविधानसभा समक्ष नभएका होइनन्, जसलाईसंविधानसभाले विवेकपूर्ण र व्यवहारिक तरिकाले सुल्झाउनु पर्ने देखिन्छ।

५. लोकतान्त्रिक संविधान निर्माणका लागि सुझाव (Recommendations)

माथि वर्णन गरिएका राजनीतिक र गैरराजनीतिक आदि विविध समस्या र चुनौतीकाबीच अल्झिएको दोस्रो संविधानसभामार्फत् समयमा नै लोकतान्त्रिक र समावेशी संविधान निर्माण गर्नका लागि विभिन्न व्यवहारिक सुझाव दिन सकिन्छ। यसमा विशेषत: सत्तासिन दलहरू, प्रमुख प्रतिपक्षी दल, संविधानसभाभित्र प्रतिनिधित्व गर्ने साना-ठूला दलहरू, नागरिक समाज, सञ्चार माध्यम (Media), वर्गीय एवम् व्यवसायिक सङ्गठन, छिमेकी मुलुक आदि सबै सरोकारवाला समूह (Stakeholders) ले सकारात्मक भूमिका निर्वाह गरेमात्र संविधान बन्न सक्ने संभावना देखिएको छ।

५.१ सत्तावादी सरकारवादी दलहरू

सरकारमा रहेका काङ्ग्रेस र एमालेले संविधान निर्माणमा विशेष सक्रियता देखिएमा संविधान सहज रूपमा बन्न सक्ने आसा राखिएको छ। दलीय स्वार्थ र व्यक्तिगत हितबाट माथि उठी मुलुकका साना-ठूला, संविधानसभाभित्र र बाहिर रहेका सबै राजनीतिक शक्तिसँग हातेमालो गर्दै अगाडि बढेमा सरकारमा रहेका दलहरूले संविधान निर्माणमा ठूलो योगदान पुऱ्याउन सक्ने हुन्छन्। सत्तावादी र ठूला दलहरूले संविधानसभालाई तिरस्कार गरी संविधानसभाबाहिर बसी ३/४ जना दलीय शीर्षस्थ नेतामार्फत् संविधानसभाका नाममा कार्य गर्ने र संविधान सभासद्लाई थपडी बजाउन मात्र लगाउने अलोकतान्त्रिक संस्कार (Undemocratic culture) लाई प्रारम्भदेखि नै निरुत्साहित गर्नुपर्ने हुन्छ र अन्तिम घडीमा गएर हतार-हतारमा काम गरेकोजस्तो अभिनय गर्ने नेपाली मनस्थितिलाई समेत प्रारम्भदेखि नै बदलिनु पर्छ।

५.२ प्रमुख प्रतिपक्ष दल

दोस्रो संविधानसभाले मुलुकको संविधान र कानुन निर्माण गर्ने (व्यवस्थापिका संसद्) दुवै निकायका रूपमा कार्य गरे तापनि संविधानसभाभित्र सत्तापक्ष र प्रतिपक्ष भनी भेद गर्नु उचित देखिँदैन। किनकि यो मुलुकको कानुन निर्माण गर्ने व्यवस्थापिका अङ्ग मात्र होइन। त्यसैले सबै साना-ठूला दलहरूले संविधान निर्माणमा मात्र ध्यान केन्द्रित गर्नु अति जरुरी छ। एमाओवादी संविधानसभाभित्रको तेस्रो प्रमुख शक्ति भएकाले यसले पनि आफ्नो ईगो (Ego) त्याग गरी अन्तर्राष्ट्रिय संविधानवादका सामान्य सिद्धान्तप्रति सम्मान प्रदर्शन गर्दै मानवअधिकार, स्वतन्त्र न्यायपालिका, कानूनी शासन, बहुदलीय व्यवस्था लगायतका विषयलाई आदर गर्नुपर्ने देखिन्छ।

बहुदलीय व्यवस्था मान्ने र बहुलवाद (Pluralism) नमान्ने (या राज्यले तोकेको सिद्धान्त वाहेकका अन्य सिद्धान्तलाई अस्वीकार गर्ने या दल विभिन्न भए पनि सिद्धान्त एउटै हुनुपर्ने मान्यता आदि) एकल पहिचानमा आधारित सङ्घीयताको वकालत जस्ता कुरालाई पुनर्विचार गरी लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतालाई प्रश्रय दिँदै जानु जरुरी देखिन्छ। यसो हुन नसकेमा संविधान बन्न सक्ने संभावना कम देखिन्छ।

५.३ संविधानसभाभित्रका साना दलहरू

संविधानसभाभित्रका साना दलहरूले पनि संविधान निर्माणमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्नु आवश्यक देखिन्छ। मधेसवादी दलहरू, राप्रपा नेपाल (कमल थापा समूह) लगायत अन्य दलहरूले पनि अति नै व्यवहारिक भै परिपक्व राजनीतिक संस्कार (Mature political culture) प्रदर्शन गर्नुपर्ने समय आएको छ।

५.४ संविधानसभाबाहिरका राजनीतिक दल

नेकपा माओवादी (वैद्य समूह) ले आफू संविधानसभाभित्र नरहे तापनि मुलुकका लागि हुने संविधान लेखन कार्यमा सकारात्मक भूमिका निर्वाह गर्नु अति आवश्यक छ। यसका लागि आवश्यक परे यसले आफ्ना पार्टीगत कुराहरूमा समेत सम्झौता समेत गरेर संविधान लेखनका लागि उच्च त्याग, समर्पण र परिपक्वताको प्रदर्शन गर्नुपर्ने भएको छ।

५.५ गैरराज्यीय कर्ताको भूमिका (Role of Non-state Actors)

दोस्रो संविधानसभालाई मुलुकका लागि समयमा नै समावेशी र लोकतान्त्रिक संविधान निर्माण गर्नका लागि न्यायोचित दवाव दिने कार्यमा गैरराज्यीय कर्ताहरूले समेत सक्रिय भूमिका निर्वाह गरी संविधानसभालाई जनताप्रति जवाफदेही बनाउने प्रयत्न गर्नुपर्ने अवस्था आएको छ। दलहरूबीच विवादका विषयहरू सहजरूपमा सहमति नहुने हुनाले दोस्रो संविधानसभाले पनि मुलुकका लागि संविधान बनाउन सक्ला र ? या बनाई हाले पनि यसले नेपाली जनताको आँखामा हाल्ने/झारा टार्ने संविधान मात्र बनाउने पो हो कि ? भनी आमजनतामा भ्रम रहेकाले गैरराज्यीय कर्ताहरू- नागरिक समाज, सञ्चार माध्यम, वर्गीय तथा व्यवसायिक सङ्गठन आदिले यस क्षेत्रमा अति सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने भएको छ।

दोस्रो जनआन्दोलन (२०६२-६३) मा अति नै सक्रिय भूमिका खेलेको नागरिक समाजले प्रथम संविधानसभालाई समयमा नै संविधान निर्माण गर्न दवाव दिए तापनि उनीहरूको त्यो भूमिका त्यति प्रभावशाली नभएको परिप्रेक्ष्यमा हाल नागरिक समाजले सक्रिय भूमिका निर्वाह गरी नागरिक समाज आन्दोलनलाई नै सशक्त बनाउन प्रयत्न गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ।

नेपाली सञ्चार माध्यमले पनि प्रथम संविधानसभाताका यसलाई दवाव दिएर जनउत्तरदायी बनाउने प्रयास गरे तापनि त्यो भूमिका त्यति प्रभावकारी हुन नसकेको गुनासो गरिएको छ। यस प्रसङ्गमा दलीय गन्ध बोकेका सञ्चार माध्यमले दलीय भावनाबाट माथि उठी समयमा नै जनचाहनाअनुसारको लोकतान्त्रिक संविधान निर्माण गर्नका लागि संविधानसभालाई अति नै ठूलो दवाव दिनुपर्ने समय आएको छ।

मुलुकका विभिन्न दवाव/हित समूह, वर्गीय र व्यवसायिक, पेशागत सङ्गठन, राजनीतिक दलका भातृ सङ्गठनहरू (विशेषत: प्राध्यापक, शिक्षक, बुद्धिजीवी, विद्यार्थी सङ्गठनहरू आदिले) ले राष्ट्रिय सोच राखी यसपटक जसरी भए पनि समयमा नै लोकतान्त्रिक संविधान निर्माण गर्नमा उदार दिलले सहयोग पुऱ्याउनु पर्ने अवस्था आएको छ। यी बाहेक सबै सरोकारवालाहरू (Stakeholders), सचेत जनता (Critical mass) र आमजनताले समेत यसपटक संविधानसभालाई जनउत्तरदायी बनाउने र समयमा नै संविधान निर्माण गर्न वाध्य तुल्याउनु पर्ने टङ्कारो आवश्यकता देखिएको छ।

६. निष्कर्ष

दोस्रो संविधान सभामा प्रतिनिधित्व हुने साना ठूला र सरकारमा र बाहिर रहेका सबै राजनीतिक दलहरूले आफ्ना राजनीतिक विचारधाराबाट माथि उठी जनताका इच्छा र चाहनाअनुसार विवेकपूर्ण र राजनीतिक परिपक्वता प्रदर्शन गरेर समयमै संविधान निर्माण गर्न सकेमा मुलुकले राजनीतिक स्थिरता प्राप्त गरी विकासको गतिलाई समेत प्रोत्साहन मिल्ने देखिन्छ। त्यसैले दलहरूले राजनीतिक परिपक्वता प्रदर्शन गरेर आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्नुपर्ने अवस्था आएको छ।

नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्याय र क्षमादान : केही न्यायिक प्रश्न

तेजमान श्रेष्ठ[१], अधिवक्ता

१. विषय प्रवेश

सशस्त्र द्वन्द्वबाट गुज्रिएका वा तानाशाही शासन व्यवस्थाबाट लोकतान्त्रिक शासन पद्धतिमा रूपान्तरित हुन लागेका मुलुकहरूमा शान्ति निर्माणको क्रममा सत्य अन्वेषण गरी न्याय निरूपण गर्नको लागि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने प्रचलन रहेको हुन्छ।[२] यसै सन्दर्भमा नेपालमा २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि २०६३ साल मङ्सिर ५ गतेसम्म[३] तत्कालीन नेकपा माओवादी र नेपाल सरकारबीच भएको सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार तथा मानवीय कानुनको उल्लङ्घनसम्बन्धी घटनाहरूको सम्बन्धमा सत्यतथ्य बाहिर ल्याई उल्लङ्घनका दोषीहरूलाई उल्लङ्घनप्रति जिम्मेवार तुल्याई पीडितलाई न्याय प्रदान गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको माध्यमबाट शान्ति निर्माण गर्न *बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७१* [४] जारी भएको छ।

मानवअधिकारसम्बन्धी विधिशास्त्रको मर्म भनेको न्याय निरूपण गर्दा समाजमा रहेका आवाजविहीनहरूको आवाजको प्रतिनिधित्व हुनु पर्दछ भन्ने हो। प्रस्तुत ऐन, २०७१ मा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा संलग्न भएका जिम्मेवार व्यक्तिहरूलाई पनि क्षमादान दिन सक्ने प्रावधान राखिएको छ। यसप्रकारको क्षमादानको कानुनी प्रावधानले नेपालले मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र भई आफ्ना नागरिकका हक अधिकारको संरक्षण गर्न गरेको प्रतिबद्धता सङ्क्रमणकालीन न्याय निरूपणको क्रममा चाल्ने कदमबाट पीडितको न्याय पाउने अधिकारलाई कुण्ठित गर्छ या गर्दैन ? उक्त ऐन, २०७१ को व्यवस्था पीडितले न्याय पाउनुपर्ने मानवअधिकारको मान्य सिद्धान्त अनुकूल छ या छैन ? पीडितको सहमतिबेगर क्षमादान दिन सकिने उक्त प्रावधान अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको दृष्टिमा उचित हो या होइन? यसप्रकारको क्षमादानको प्रावधानले वास्तवमै पीडितको न्याय पाउने अधिकारको मर्म विपरीत छ वा समाजमा शान्ति निर्माणका लागि यो आवश्यक छ भन्ने विषयमा यस लेखमा अन्वेषण तथा विवेचना गरिएको छ।

२. क्षमादान सम्बन्धमा पूर्व अध्यादेश र हालको ऐनको व्यवस्था (Amnesty Provision in the Earlier Ordinance and the Present Act)

यो ऐन आउनुपूर्व पनि सङ्क्रमणकालीन न्याय निरूपणका लागि *बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९*[५] जारी भएको थियो। उक्त अध्यादेशमा पीडकलाई पीडितको सहमतिमा माफी दिन सक्ने प्रावधानको व्यवस्था यस प्रकार गरिएको थियो :

दफा २३. *क्षमादानसम्बन्धी व्यवस्था: (१) आयोगले यस अध्यादेशबमोजिम छानबिन गर्दा पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखेमा त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ।*

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कार लगायत आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त

---

१. LLM अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुन, एसेक्स विश्वविद्यालय, यु के, LLM संवैधानिक कानुन तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुन, त्रि वि, नेपाल।

२. यस्ता आयोगहरू (सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग यस पछि सत्य आयोग वा आयोग मात्रै पनि भनिएको छ) लाई मानवअधिकार र मानवीय कानुन उल्लङ्घनका सबै घटनाहरूको बारेमा सोधपुछ अनुसन्धान गर्ने कार्यादेश दिइएको हुन्छ भने कतिपय देशहरूमा भने बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा खोज गर्न अलग्गै आयोगसमेत गठन गरिएको हुन्छ। नेपालले यी दुई भिन्दाभिन्दै आयोग गठन गर्ने पद्धति अपनाएको छ।

३. सत्य आयोगहरूलाई निश्चित अवधि खागरी सशस्त्र द्वन्द्व वा मानवअधिकार उल्लङ्घनको खास अवधिका घटनाका बारेमा मात्र सोधपुछ अनुसन्धान गर्ने कार्यादेश दिइएको हुन्छ। यसलाई cut date भनिन्छ। नेपालले पनि दुवै आयोगलाई प्रदान गरेको कार्यदेशमा यही पद्धति अपनाएको छ। यसका लागि नेपालमा तत्कालीन नेकपा माओवादीले सशस्त्र युद्ध शुरु गरेको मिति २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको मिति २०६३ साल मङ्सिर ५ गतेसम्मलाई लिइएको छ। तराई मधेश आन्दोलनका दौरानमा भएका मानवअधिकार ज्यादतीको बारेमा पनि यिनै आयोगहरूले छानबिन गर्नुपर्ने आवाज उठाइए पनि त्यस अवधिमा भएका घटनाको छुट्टै छानबिन गर्ने नेपाल सरकार र सरोकारवालाबीच सम्झौता भएको छ।

४. सम्वत २०७१ सालको ऐन नं १, *बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन,* नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संविधानसभा संसदीय मामिला मन्त्रालय, नेपाल राजपत्र, खण्ड ६४, अतिरिक्ताङ्क (२) प्रमाणिकरण मिति २०७१ वैशाख २८ गते। प्रस्तुत लेखमा यस पछिका विवेचनामा यस ऐनलाई ऐन मात्र पनि भनी प्रयोग गरिएको छ।

५. प्रमाणिकरण मिति २०६९।१२।१

आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्ने छैन।

(४) उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानको निमित्त कुनै निवेदन पर्न आएमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिलाई क्षमादानको निमित्त सिफारिस गर्ने वा नगर्ने भन्ने सम्बन्धमा निर्णय गर्नु अघि सो विषयमा पीडितसँग सल्लाह गर्न सक्नेछ।

(७) उपदफा (१) बमोजिम आयोगबाट सिफारिस भएको व्यक्तिलाई नेपाल सरकारले क्षमादान दिएमा त्यस्तो व्यक्तिको नाम नेपाल राजपत्रमा प्रकाशन गरिनेछ।

अध्यादेशको दफा २३ ले आयोगलाई पीडितको सहमतिबेगर पनि माफी प्रदान गर्न सकिने कार्यादेश प्रदान गरेको थियो। जसलाई सर्वोच्च अदालतले अमान्य घोषित गरिदियो। अदालतको आदेशको खण्ड:

क) अध्यादेशको दफा २३ को माफी सम्बन्धी व्यवस्थाले अध्यादेशको दफा २(ञ) मा समावेश भएका कसूरहरूमा समेत समग्रमा क्षमादानको सिफारिस नगर्ने प्रत्याभूति दिएको नदेखिएको र माफीको प्रक्रियाको विषय बनाएको एवम् माफी प्रक्रियामा पीडितको सहभागिता र सहमतिलाई अनिवार्य नबनाई गौण बनाएको देखिएकोले पीडितको न्यायसम्बन्धी मौलिक हकअन्तर्गत, जीवन, स्वतन्त्रता, सूचनाको हक, यातना विरुद्धको हक लगायत एवम् न्यायको मान्य सिद्धान्तको विपरीत देखिएकोले सो व्यवस्थालाई पुनरावलोकन गरी उपरोक्त बमोजिम परिमार्जन र संशोधन गर्नुपर्ने। [६]

अध्यादेशको दफा २ (ञ)[७] मा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका विस्तृत सूची नै थियो तर यी उल्लङ्घनमा क्षमादान नदिने प्रत्याभूति नभएकोतर्फ अदालतले आफ्नो फैसलामा औँल्याएको छ।

(ङ) आयोगले माफीलगायतको विषयमा अपनाउनुपर्ने मापदण्डको लागि कानूनमा नै आधारभूत कुराको किटान गर्ने लगायतका व्यवस्था गर्न द्वन्द्व विशेषज्ञ, पीडित वा पीडितको हित प्रतिनिधित्व गर्ने संस्था, मानवअधिकार कानुनविशेषज्ञ एवम् सरोकारवाला पक्षहरू सम्मिलित भएको विषय विशेषज्ञ टोलीको सहयोग लिई उक्त अध्यादेश परिमार्जन गर्नु। [८]

अध्यादेशको दफा २२ ले पीडित र पीडकबीच मेलमिलाप गराउन सक्ने कार्यादेश पनि आयोगलाई प्रदान गरेको थियो। उपदफा (५) मा आयोगले उपयुक्त लागे *''मेलमिलाप गराउनु अघि पीडितसँग आवश्यक सहमति लिन सक्नेछ।''* भनी आयोगलाई तजबिजी अधिकार प्रदान गरिएको थियो।

क्षमादानसम्बन्धी ऐनको व्यवस्था

उक्त अध्यादेशलाई सर्वोच्च अदालतले कार्यान्वयन नगर्न दिएको आदेशपछि जारी भएको यस ऐन, २०७१ मा समेत आयोगले क्षमादानका लागि सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

दफा २६ (१) : *दफा २५ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि यस ऐन बमोजिम छानबिन गर्दा उपदफा (४), (५) र (६) मा उल्लेखित मापदण्ड र शर्तका आधारमा कुनै पीडकलाई क्षमादान गर्न उपयुक्त देखिएमा आयोगले त्यसको पर्याप्त आधार खुलाई नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ।*

दफा २६ (२) *उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बलात्कार र आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका गम्भीर प्रकृतिका अन्य अपराधमा संलग्न पीडकलाई आयोगले क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने छैन।*

दफा २६ (५) *उपदफा (३) बमोजिम क्षमादानका लागि कुनै निवेदन पर्न आएमा आयोगले त्यस्तो पीडकलाई क्षमादान गर्ने सम्बन्धमा पीडितको सहमति, असहमति, र घटनाको गम्भीरता समेत विचार गरी क्षमादानको सिफारिस गर्ने निर्णय गर्नु पर्दछ।*

यस ऐनको दफा २६ (२) ले पीडकलाई बलात्कारको घटना र आयोग आफूलाई क्षमादान दिन नमिल्ने लागेको बाहेकका अन्य उल्लङ्घनका घटनाहरूमा क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरेको छ। त्यसैगरी ऐनको दफा २६ (५) ले आयोगलाई *''पीडितको सहमति, असहमति, र घटनाको गम्भीरतासमेत विचार गरी''* भन्ने प्रावधानले आयोगले पीडितको सहमतिबेगर पनि क्षमादानको लागि सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ। जुन, व्यवस्था पीडितको न्याय पाउने अधिकारका दृष्टिकोणले पूर्व अध्यादेशको दफा २३ को व्यवस्था भन्दा सारभूत रूपमा खासै भिन्न छैन जबकि अध्यादेशको उक्त क्षमादानसम्बन्धी व्यवस्थालाई सर्वोच्च अदालतले कार्यान्वयन नगर्न दिएको आदेश दिएको थियो।

त्यसैगरी प्रस्तुत ऐनले आयोगलाई पीडक वा पीडितबीच मेलमिलाप गराउन सक्ने कार्यादेश पनि प्रदान गरेको छ। दफा २२ (१) मा ''पीडक वा पीडितले मेलमिलापको लगि आयोगसमक्ष निवेदन दिएमा आयोगले पीडक र पीडितबीच एक आपसमा मेलमिलाप गराउन सक्छ''[९] भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। दफा २२ (६): यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आयोगले दफा २६ को उपदफा (२) बमोजिम क्षमादानको लागि सिफारिसमा नपरेको पीडकसँग पीडितको मेलमिलाप गराउन सक्ने छैन'' भन्ने व्यवस्थाले सबै पीडकहरू मेलमिलापका लागि योग्य हुने छैनन् भन्ने आशय त व्यक्त गर्छ तर, यसको अलावा दण्डहीनताको अन्त्य र गम्भीर प्रकारका मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको उल्लङ्घनको पुनरावृत्ति हुन नदिन यसले पीडितलाई आश्वस्त तुल्याउन सकेको छैन। तसर्थ, सरकारको यस कार्यप्रति पीडितको विश्वास रहने अवस्था आएन। अन्तत: गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको उल्लङ्घन वा ज्यादतीको घटनाका पीडितले न्याय पाउने र पीडकलाई जिम्मेवार बनाउनेमा शङ्का उब्जिएको छ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय निरूपणका लागि संयन्त्र निर्माण गर्दा गम्भीर उल्लङ्घनका

---

६. न्याय तथा अधिकार संस्था (जुरी-नेपाल) को तर्फबाट अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेत विरुद्द प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, रिट नं ०६९-WS-००५७, ०६९ -WS-००५८, सर्वोच्च अदालत, फैसला मिति २०७०।०९।१८

७. "मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन" भन्नाले नि:शस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय विरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रूपमा गरिएको देहायको कार्य सम्झनु पर्छ :-
(१) हत्या, (२) अपहरण तथा शरीर बन्धक, (३) व्यक्ति बेपत्ता पार्ने, (४) अङ्गभङ् वा अपाङ्ग बनाउने,
(५) शारीरिक वा मानसिक यातना, (६) बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा, (७) सम्पत्ति लुटपाट, कब्जा, आगजनी, विस्थापन, वा (९) अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार वा मानवीय कानून विपरीत गरिएका जुनसुकै किसिमका अमानवीय कार्य वा मानवता विरुद्धको अन्य अपराध।

८. पाद सङ्ख्या ६

९. दफा २२ (१)

विषयमा आफ माफी दिइनु हुन्न भनी नेपाल सरकारलाई कानुन निर्माणको क्रममा पनि पृष्ठपोषण प्राप्त नभएको होइन। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले नेपाल सरकारलाई सत्य निरूपणसम्बन्धी कानुन निर्माण गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घनको लागि माफी दिनु हुन्न भनी सुझाव दिएको थियो।[१०] संयुक्त राष्ट्रसङ्घ तथा राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूको मान्यता अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घनको लागि माफी दिनु हुन्न भन्ने रहेको छ।

३. फौजदारी अपराधको अनुसन्धान गर्नुपर्ने राज्यको दायित्वसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रावधानहरू

मानवअधिकारसम्बन्धी प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूमा पक्षराष्ट्रले महासन्धिमार्फत प्रतिज्ञा गरेका नागरिकका अधिकारहरू उल्लङ्घन भएमा प्रभावकारी उपचार प्रदान गर्नु पर्ने दायित्व तोकेको छ। नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ International Covenant on Civil and Political Rights, 1966 (ICCPR) को धारा २ मा प्रतिज्ञापत्र जारी हुँदाका बखत प्रतिज्ञापत्रमा व्यवस्था गरिएका हक अधिकारहरू राष्ट्रिय कानुनहरूमा व्यवस्था नगरिएको भए पक्ष राष्ट्रहरूले संवैधानिक प्रक्रिया वा यस प्रतिज्ञापत्रमा व्यवस्था भए अनुरूपका कानुनी वा अन्य संयन्त्रमार्फत अधिकारको संरक्षण गर्ने प्रतिज्ञा गर्दछन भनिएको छ।[११] त्यसैगरी सोही धारामा सरकारी पदाधिकारी वा कर्मचारीबाट भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनका पीडितलाई पनि प्रभावकारी उपचार प्रदान गरिने सुनिश्चितता गर्नुपर्ने [१२] साथै त्यस्ता पीडित न्याय माग्न आए न्यायिक उपचारको सम्भावनाहरूको विकास गर्ने[१३] राज्यको दायित्वको व्यवस्था गरिएको छ। उक्त धाराको उपधारा ३ को व्याख्या गर्दै मानवअधिकार समितिले आफ्नो General Commnet no 31 (जेनेरल कमेन्ट) मा भनेको छ 'यस प्रतिज्ञापत्रका सबै पक्ष राष्ट्रहरूले ICCPR अर्न्तगत संरक्षण गरिएका अधिकारहरूको उल्लङ्घनका आरोपहरूको स्वतन्त्र र निष्पक्ष निकायद्वारा तत्कालै, विस्तृत र प्रभावकारी अनुसन्धान गर्नुपर्दछ।' [१४] त्यसैगरी राज्यका थप दायित्वको सम्बन्धमा समिति भन्दछ: 'उल्लङ्घनका घटनाको अनुसन्धानका सम्बन्धमा उल्लङ्घनका जिम्मेवार व्यक्तिलाई कानुनी दायरामा ल्याइने कुराको राज्यले सुनिश्चितता गर्नुपदर्छ ।'[१५]

यातनाविरुद्धको अधिकार, जीवनको अधिकार, जबरजस्ती बेपत्तासम्बन्धी राज्यका दायित्वको सम्बन्धमा समितिको व्याख्या यस्तो छ: यो सन्धिका पक्षराष्ट्रको दायित्वको सम्बन्धमा ICCPR को धारा ७ अर्न्तगत यातना, धारा ६ अर्न्तगत गैर न्यायिक तथा स्वेच्छाचारी हत्या, धारा ७ र ९ अर्न्तगत बलपूर्वक बेपत्ता र रोमविधान अर्न्तगतका मानवता विरुद्धका अपराधमा राज्यले अनुसन्धान गर्नुपर्दछ। यी मानवअधिकार उल्लङ्घनसम्बन्धी दण्डहीनताको समस्याले यस्ता उल्लङ्घन पटक पटक दोहोरिने महत्वपूर्ण कारणको रूपमा रहेको छ। त्यसैले यस्ता उल्लङ्घनको अनुसन्धान हुनुपर्छ।[१६] समितिको व्याख्या आफैँमा बाध्यात्मक त हुँदैनन्। तर महासन्धिमा प्रदान गरिएका अधिकारको व्याख्या गर्न र तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न यस्ता व्याख्याले महत्व राख्दछन्। यसप्रकार उल्लङ्घनका जिम्मेवारलाई क्षमादान लगायतका कुनै पनि सुविधा दिन नमिल्ने नमिल्ने भन्ने नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धिमा उल्लेख छ।

व्यापकरूपमा हुन गएको मानवअधिकार उल्लङ्घनका बारे सत्य थाहा पाउने हक बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र हराइरहेका व्यक्तिहरूको हकमा स्थापित भइसकेको छ। Additional Protocol I to the Geneva Conventions मा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका वा हराइरहेका व्यक्तिहरूको अवस्थावारे आफन्तजनले थाहा पाउने हकलाई पहिचान गर्दै द्वन्द्वका पक्षरत समूहले हराइरहेका व्यक्तिको खोजी गर्नुपर्ने समेत व्यवस्था गरिएको छ।[१७]

रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिका अनुसार हराएका वा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अवस्थावारे परिवारजनले थाहा पाउने र उनीहरूको बारेमा खोजी गरिनुपर्ने प्रथाजन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको मूल्य मान्यता हुनु पर्दछ।[१८] जाति हत्या अपराधको रोकथाम तथा सजायसम्बन्धी महासन्धि, १९८४ (Genocide Convention) र जेनेभा महासन्धिहरू (Genocide Convention), १९४९ तथा यसको अतिरिक्त प्राटोकल १९७७ को पक्ष राष्ट्र भै युद्ध अपराध (War Crime), मानवताविरूद्धको अपराध (Crime against Humanity) नियन्त्रण गर्ने दायित्व स्वीकारी सकेको अवस्थामा नेपालले यस्ता अपराधमा क्षमादान दिन मिल्दैन।

संयुक्त राष्टसङ्घले पीडितले सत्य थाहा पाउने अधिकारको सम्बन्धमा छुट्टै प्रस्ताव पारित गरेको छ। मानवअधिकार परिषद्ले पनि पीडितको सत्य थाहा पाउने अधिकारको सम्मान र त्यसको ग्यारेण्टीले दण्डहीनताको

---

१०. National Human Rights Commission, Nepal and UN OHCHR, Nepal, "Remedies and Rights Revoked: Case Withdrawls for Serious Crimes in Nepal": Legal Opinion, June 2011, page 24

११. धारा २ (२)

१२. धारा ३ (१)

१३. धारा ३ (२)

१४. General Comment No. 31, CCPR/C/21/Rev.1/Add. 13, paras 15

१५. Ibid, General Comment No 31, para 18

१६. General Comment No. 31 [80] The Nature of the General Legal Obligation Imposed on States Parties to the Covenant Adopted on 29 March 2004 (2187th meeting); UN Doc No CCPR/C/21/Rev.1/Add. 13/26 May 2004; para 18

१७. Article 32-33

१८. ICRC, Customary International Humanitarian Law, Volume I, Rules (Cambridge University Press, 2005), Rule 117, p. 421.

१९. Human Rights Council, Resolution 9/11, para. 1

अन्त्य गर्न र मानवअधिकारको सम्मान गर्न मद्दत पुग्ने कुरा स्वीकारेको छ[१९]। साथै परिषद्ले राज्यहरूद्वारा सत्य निरूपण आयोग गठन गरिने प्रक्रियालाई स्वागत गर्दै त्यस्ता प्रक्रियाले न्याय प्रणालीलाई सहयोग पुऱ्याउँछ भनेको छ। यसर्थ सङ्क्रमणकालीन न्याय निरूपणको प्रक्रियाको थालनी भनेको दोषीलाई छुटकारा दिनु भन्दा पनि नियमित न्याय प्रणालीलाई सहयोग गर्नु हो भन्ने परिषद्को बुझाइ छ। संयुक्त राष्टसङ्घीय मानवअधिकार आयोगले सर्वसम्मत रूपमा दण्डहीनताको सम्बन्धमा विशेष प्रस्ताव पारित गरेको छ :

यस विशेष प्रस्तावमा सयुंक्त राष्टसङ्घको अग्रसरतामा हुने शान्ति सम्झौतामा पनि जाति हत्या, मानवता विरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध र गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनामा पनि माफी दिन नहुने भनिएको छ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय र सत्य निरूपणका सम्बन्धमा सयुंक्त राष्टसङ्घले नियुक्त गर्ने विशेष समाधीक्षकले पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायका सबै आयामहरूलाई उत्तिकै महत्व दिनु पर्ने औँल्याएका छन्। सत्य, न्याय, परिपूरण तथा पुरावृत्ति नहुनेको ग्यारेण्टीका विशेष समाधीक्षक Pablo de Greiff ले मानवअधिकार परिषद्मा बुझाएको प्रतिवेदनमा समाधीक्षकलाई प्रदान गरिएका चार कार्यादिशहरू सत्य, न्याय, परिपूरण तथा पुरावृत्ति नहुनेको ग्यारेण्टी सैद्धान्तिकरूपमा मात्र नभएर अनुभवको आधारमा समेत एक अर्काका परिपूरक हुन भन्ने उल्लेख गरेका छन्। सत्य निरूपणको क्रममा केही सरकारहरूले यी चारमध्ये एक वा अर्कोलाई कम आँक्ने गरेका छन् जुन स्वीकार्य पनि हुन सक्दैन र यसो गरेको सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रिया सफल नहुने समेत विशेष समाधिक्षक न्चभषा धारणा छ। [२०]

संयुक्त राष्टसङ्घीय परिपूरण सम्बन्धी मार्ग निर्देशिकाहरू

संयुक्त राष्टसङ्घीय अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानुनको जथाभावी उल्लङ्घन र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडितहरूले उपचार र परिपूरण पाउने आधारभुत सिद्धान्तहरू र मार्ग निर्देशिकाहरू[२१] (The United Nations Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violation of International Human Rights Law and Serious Violation of International Humanitarian Law) जसलाई संक्षेपमा परिपूरण मार्गनिर्देशिकाहरू (UN Reparation Guidelines) पनि भनिन्छ, ले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनको जथाभावी/अविवेकी उल्लङ्घन (Gross Violation) र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडितहरूले राज्यबाट पाउनुपर्ने उपचार र परिपूरणका बारेमा प्रष्टसँग व्यवस्था गरेको छ। उक्त निर्देशिकाको पहिलो भागमा राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनलाई सम्मान गर्नुपर्ने र त्यसको सम्मानको निश्चितता गर्नुपर्ने भनेको छ। उक्त सिद्धान्तमा "(क) अर्न्तराष्ट्रिय सन्धि जसको राज्य पक्षधर छ, (ख) प्रथाजन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानुन र (ग) हरेक राज्यका आफ्ना कानुनद्वारा राज्यको श्रृजित दायित्व[२२] गरी तीन प्रकारले राज्यको दायित्व श्रृजना हुने" भनिएको छ।

आधुनिक समाजमा राष्ट्रहरू आफैँले आफ्नो राजनीतिक भूगोलभित्र घरेलु कानुन जारी गरेर र अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरूको पक्ष राष्ट्र बनेर मात्र हैन अन्तर्राष्ट्रिय जगतले प्रथाको रूपमा स्वीकार गरेको प्रथाजन्य कानुन (Customary Law) बाट श्रृजित अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनलाई सम्मानको निश्चितता गर्नुपर्ने हरेक राष्ट्रको दायित्व हुन आउँछ र नेपाल पनि विश्व समुदायको सदस्य भएकोले यस्ता दायित्वहरूबाट अलग रहन सक्दैन। राज्यको यसै दायित्वलाई मनन गर्दै नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ धारा ३३ (ड) ले "राज्य पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने" दायित्वको व्यवस्था गरेको छ। यस संवैधानिक दायित्व अन्तर्गत नेपालले आफू पक्ष भएको जेनेभा महासन्धिहरू, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र तथा यातना विरूद्धको महासन्धिलगायत अन्य अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले गम्भीर अपराधका रूपमा मानवताविरूद्धका अपराध, युद्ध अपराध, यातना र वलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण गरी त्यस्तो अपराधमा संलग्न दोषीलाई सजाय गर्नुपर्ने हुन्छ।

त्यसैगरी उक्त निर्देशिकाको भाग ३ सिद्धान्त ४ मा अन्तर्राष्ट्रिय कानुनअर्न्तगत अपराध ठहरिने गरी अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार तथा मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाको अनुसन्धान गर्नु पर्ने, यदि यथेष्ट प्रमाण भेटिन्छ भने व्यक्तिलाई अभियोजनको लागि वुझाउनु पर्ने र दोषी पाईएमा कारवाही गर्नु पर्ने राज्यको कर्तव्यको समेत व्यवस्था छ[२३]। यस्ता उल्लङ्घनको घटनाको अन्तर्राष्ट्रिय अधिकार क्षेत्र (International Jurisdictions) हुने व्यवस्था समेत गरिएको छ[२४]। त्यसैगरी सोही निर्देशिकामा थप भनिएको छ की अन्तर्राष्ट्रिय कानुन अनुसार नै यस्ता घटनाहरूमा एक अर्कालाई सहयोग गरी सहकार्य गर्नुपर्ने, सक्षम अन्तर्राष्ट्रिय न्यायिक अङ्गहरूलाई अनुसन्धान र अभियोजनको लागि सहयोग गर्नु पर्ने समेत राज्यको कर्तव्य हो[२५]। उक्त निर्देशिकाको भाग ६ सिद्धान्त १० मा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार तथा मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूका पीडितहरूको बारेमा उल्लेख छ।

यसरी प्रचलित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले अपराध हुने भनिएका मानव अधिकार र मानवीय कानुन उल्लङ्घनका घटनाहरूको

२०. Promotion of truth, justice, reparation and guarantees of non-recurrence A /67/368;Para 60.

२१. संयुक्त राष्ट्रसंघ महासभाद्वारा सन २००५ डिसेम्बर १६ मा पारित प्रस्ताव नं ६०/१४७, स्रोत http://www2.ohchr.org/english/law/remedy.htm
Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law;
Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 60/147 of 16 December 2005; (Reparation Guidelines), Principle No 1.
Reparation Guidelines, Principle No 4.

२२. Theo Van Boven. " The United Nations Basic Principles and Guidelines on the Right to A Remedy and Reparation for Victims of Gross Violation of Human Rights and Serious Violation of International Humanitarian Law" स्रोत http://untreaty.un.org/cod/avl/ha/ga_60-147/ga_60-147.html

संलग्नहरूलाई पनि माफी दिइए राज्यले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने देखिन्छ।

उक्त *बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७१* को बारेमा प्राज्ञिक जगतमा पनि यसको सुधार गर्नुपर्ने तर्फ बहस चलिरहेको छ। उक्त ऐनमा बेपत्ता र यातना जस्ता गम्भीर अपराधमा क्षमादान, पीडितलाई दिइएको "सहमतिको भिटो" निस्तेज तथा न्यायिक स्वतन्त्रतामाथि अतिक्रमण गरी तीन त्रुटि रहेका छन्।[२६]

सर्वोच्च अदालतबाट पनि बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराध घोषित गरी दण्डसजायको व्यवस्था गर्न र बेपत्ता व्यक्तिहरूको बारेमा छानबिनका लागि छुट्टै आयोगको गठन गर्न ढकाल[२७] को मुद्दामा आदेश दिइएको छ। यसर्थ सो सङ्क्रमणकालीन न्याय निरूपणको प्रक्रिया अपनाउदा मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य मान्यता र प्रयासलाई अवलम्बन गर्न र बेपत्ता जस्तो गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकारको उल्लङ्घनका घटनामा माफी दिन नहुनेतर्फ अदालतको आदेश प्रष्ट छ।

मानवीय कानुनसम्बन्धी जेनेभा महासन्धिहरू, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र तथा यातनाविरूद्धको महासन्धिले गम्भीर अपराधका रूपमा मानवताविरूद्धका अपराध, युद्ध अपराध, यातना र वलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण गरी त्यस्तो अपराधमा संलग्न दोषीलाई सजाय गर्नुपर्ने दायित्वलाई संवैधानिक रूपमै अङ्गीकार गरिसकेको अवस्थामा नेपालले उक्त ऐनको बलात्कार र आयोगलाई अनुपयुक्त लागेको बाहेक अन्य कुनै अपराधमा क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्ने दफा २६ (२) र पीडितको सहमतिबेगर पनि आयोगले पीडक र पीडित बीच मिलापत्र गराउन सक्ने दफा २२ को प्रावधानले नेपाल आफैले संवैधानिक रूपमै प्रतिबद्धता गरेको दायित्वबाट च्यूत भएको देखिन आउँछ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार र मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घनबाट अन्तर्राष्ट्रिय कानुनअर्न्तगत अपराध हुने घटनाहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले क्षम्य गर्न नसकिने भनी स्वीकार गरिसकेको विषयहरूमा नेपालले एकातिर ऐक्यबद्धता देखाएको छ भने अर्कोतिर भर्खरै लागु गरेको सो ऐन, २०७१ मा मानवअधिकारका मान्य सिद्धान्त र व्यवहारको प्रतिकूल हुने गरी माफी दिने प्रावधानले मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनप्रति नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा व्यक्त गरेको प्रतिबद्धतामाथि नै प्रश्न चिह्न खडा गर्दछ।

४. गम्भीर मानव अधिकार तथा मानवीय कानुनको उल्लङ्घनको अभियोजन कि की क्षमादान ?

सङ्क्रमणकालीन न्याय निरूपणका क्रममा माफी दिनु हुन्छ या हुँदैन भन्ने सर्न्दभमा सँगै जोडिएर आउने गरेको विषयमा दुईवटा मत देखिन्छ। विगतका मानवअधिकारका उल्लङ्घनका घटनालाई सम्बोधन गर्न गाह्रो छ किन भने एकातिर उल्लङ्घनलाई सम्बोधन गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तय भइसकेको छ भने अर्कातिर शान्ति सम्झौता जहिले पनि समझदारीको रूपमा आएको हुन्छ।[२८]

संयुक्त राष्ट्रसङ्घ तथा मानवअधिकारका क्षेत्रमा काम गर्ने अधिकारवादी सङ्गठनहरूको ठम्याई अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनले गम्भीर अपराधका रूपमा स्वीकार गरेका मानवता विरूद्धका अपराध, जातीय आमसंहार, युद्ध अपराध, यातना र बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने जस्ता गम्भीर उल्लङ्घनका कार्यलाई अपराधीकरण गरी त्यस्तो अपराधमा संलग्न दोषीलाई सजाय गर्नुपर्ने र त्यस्तोमा माफी दिन भन्ने छ। तर, सङ्क्रमणकालीन न्याय निरूपणमा संलग्न पीडित बाहेकका अन्य पक्षहरू जहिले पनि राजनीतिक प्रकृतिका विषयवस्तुमा पहुँच राख्ने भएकाले उनीहरू यसलाई माफी पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुने ठान्छन् र त्यही अनुसारको प्रयास पनि भएको पाइन्छ। हालसम्मका अभ्यासहरूमा व्यवहारिक रूपमा राजनीतिक जोड घटाउका लागि माफीलाई महत्वपूर्ण साधन मानिँदै आएको छ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय निरूपणका क्रममा माफी दिनु र सत्य आयोग सम्बन्ध रहनै पर्छ भन्ने हुँदैन। दक्षिण अफ्रिकाको कारण सत्य आयोग र क्षमादानबीच सम्बन्ध रहेको गलत बुझाइ छ।[२९] हालसम्मका पाँच उत्कृष्ट सत्य आयोगहरू (South Africa, Guatemala, Peru, Timor Leste, and Morocco) [30] मानिएको मध्ये एक दक्षिण अफ्रिकाको सत्य आयोगले पनि दुर्भाग्यवश कतिपय अवस्थामा सत्य उद्घाटन भन्दा पनि मेलमिलापलाई बढी प्राथमिकता दिएको भनी आलोचना भएको छ भन्ने Priscilla B Hayner को कथन छ।[३१] त्यति हुँदा हुँदै पनि अन्तर्राष्ट्रिय अपराधको लागि क्रमशः क्षमादानहरू अस्वीकृत हुँदै गइरहेको छ, त्यसैले आधुनिक सत्य आयोगका लागि क्षमादानलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको उल्लङ्घन हो भन्ने पनि ठम्याइ छ।[३२]

केही अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रीय अदालतहरूले पनि अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनको मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै महत्वपूर्ण फैसलाहरू गरेका छन्। अन्तर-अमेरिकी मानवअधिकार अदालतले बोरियोस आल्टोसको मुद्दामा[३३] पेरूका दुई क्षमादान कानूनहरू (नं. २६४७९ र नं. २६४९२) लाई अमेरिकी मानव अधिकार महासन्धिविपरीत ठहऱ्याउँदै सबै माफी तथा क्षमादानसम्बन्धी उपायहरू गम्भीर उल्लङ्घनका सन्दर्भमा अस्वीकार्य हुन्छन् भनेको छ। यसैगरी रोड्रिगेज विरूद्ध होन्डुरस (२९ जुलाई १९८८) को मुद्दामा पनि उल्लङ्घनको अनुसन्धान गरी दण्डित गर्ने राज्यको कानुनी दायित्व हुने कुरालाई स्थापित गरिएको पाइन्छ।

Gomes Lund बी. ब्राजिल मुद्दामा अन्तर अमेरिकी मानवअधिकार अदालतले ब्राजिलको सन् १९७९ को क्षमादानसम्बन्धी कानुन जसले सेप्टेम्बर २, १९६१ देखि १५

२३. Reparation Guidelines, Principle No 5.

२४. राजु प्रसाद चापागाई,, http://setopati.com/bichar/10727/, प्रकाशित मिति २०७१।१।१४

२५. राजेन्द्र ढकाल वि. आदेश मिति २०६४ जेष्ठ १८ मा दिएको

२६. Negotiating Justice? Human Rights and Peace Agreements, International Council on Human Rights Policy, Geneva 2006, page 75

२७. *Unspeakable Truths: Transitional Justice and the Challenges of Truth Commissions* (New York and London, Routledge 2011, 2nd ed), p 104

२८. South Africa, Guatemala, Peru, Timor Leste, and Morocco सत्य आयोगहरु स्वयं या आयोगका सिफारीसहरुलाई कार्यन्वयन नगरी कुनै न कुनै रूपमा क्षमादानको वचाउ गरेको पाइन्छ।

अगष्ट १९७९, सम्मको राजनीतिक अपराध तथा मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनामा क्षमादान दियो, अन्तर अमेरिकी मानवअधिकार महासन्धिसँग बाझिएको ठहर गऱ्यो। [३४]

सङ्क्रमणकालीन न्यायका मुख्य सरोकारवालाहरू आवाजविहीन वा कमजोर आवाजका हुन्छन् जसले सत्य अन्वेषण तथा न्याय निरूपणमा आफ्ना आवाजहरू सशक्त उठाउन सक्दैनन्। सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रदान गर्ने प्रक्रिया र संयन्त्रहरू "माथिबाट तल (Top to Bottom)" काम गर्ने खालका हुन्छन्[३५] जसले गर्दा कमजोर आवाजका वा आवाजविहीन वर्ग भएका कारण पीडितहरूले न्याय नपाउन सक्छन्।

अघिल्लो अध्यादेशको दफा २३ मा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले मानवअधिकारका उल्लङ्घनका घटनामा क्षमादान दिनको लागि सिफारिश गर्न सक्ने व्यवस्थाप्रति संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले असहमति जनाएको थियो। उक्त कार्यालयले गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनामा क्षमादान गरिनु नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी दायित्व विपरीत हुने जनाएको थियो।[३६] आमनरसंहार, मानवता विरुद्धको अपराध, युद्धअपराध, जबरजस्ती बेपत्ता, यातना सर्वोच्च अदालतले गम्भीर अपराधमा क्षमादान अस्वीकार्य हुने भनी २०७० पौष १८ को निर्णयमा नेपाल सरकारलाई परमादेशमार्फत आदेश दिइसकेपछि त्यसपछि बनेको उक्त ऐनले अदालतको उक्त आदेशलाई सम्मान गर्नु पर्थ्यो। जसरी विधायिकाले बलात्कारसम्बन्धी घटनालाई क्षमादान दिन सकिन्न भन्ने मान्यतालाई हालको ऐनमा स्वीकार गरियो, जबरजस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य तथा यातनालाई पनि अक्षम्य अपराधको रूपमा स्वीकार गरी विधायिकी सुझबुझ देखाउनुपर्ने थियो, जुन हुन सकेन।

त्यसैगरी पीडितले आफूलाई न्याय प्रदान गर्दा सुसूचित हुन पाउने हकको वेवास्ता गर्दै पीडितको सहमतिबेगर पनि माफी दिन सकिने ऐनको व्यवस्थाले पनि मानवअधिकारको मर्मलाई अङ्गीकार गर्न सकेन।

हाल सम्मकै उत्कृष्ट सत्य आयोग रूपमा मानिएको दक्षिण अफ्रिकाको आयोगले पनि Hayner भने जस्तै दुर्भाग्यवश कतिपय अवस्थामा सत्य उद्घाटन भन्दा पनि मेलमिलापलाई बढी प्राथमिकता दिई माफीलाई पनि सत्य निरूपणको एक महत्वपूर्ण साधनको रूपमा स्वीकारेकाले अन्तर्राष्ट्रिय कानुनका मान्यताहरूलाई व्यवहारिक रूपान्तरणमा पूर्ण रूपमा महत्व दिइएको पाइएन। तसर्थ, ऐनमा सबै कुरा मानव अधिकारका सिद्धान्तहरू प्रष्टसँग समेट्दैमा पीडितलाई न्याय हुन्छ भन्ने पनि छैन। यसका लागि आयोग पदाधिकारी, कर्मचारी, नागरिक समाज तथा पीडितहरू स्वयंको मानवअधिकारमा मूल्यलाई आत्मसात गर्ने संस्कृतिको पनि उत्तिकै जरुरी छ ।

५. निष्कर्ष

सङ्क्रमणकालीन न्याय निरूपणसँग जोडिएर आउने गरेको विषयमा दुईवटा मत देखिन्छ। संयुक्त राष्टसङ्घ तथा मानवअधिकारका क्षेत्रमा काम गर्ने अधिकारवादी सङ्गठनहरूको मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनले गम्भीर अपराधका रूपमा स्वीकार गरेका मानवताविरूद्धका अपराध, युद्ध अपराध, यातना र वलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण गरी त्यस्तो अपराधमा संलग्न दोषीलाई सजाय गर्नुपर्ने र त्यस्तोमा माफी दिन नमिल्ने ठम्याई छ।

तर सङ्क्रमणकालीन न्याय निरूपणमा संलग्न पीडित बाहेकका अन्य पक्षहरू जहिले पनि राजनीतिक प्रकृतिका विषयवस्तुमा पहुँच राख्ने भएकाले उनीहरू माफी पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुने ठान्दछन् र त्यही अनुसारको प्रयास पनि भएको पाइन्छ। व्यवहारिक रूपमा राजनीतिक जोड घटाउका लागि माफीलाई महत्वपूर्ण साधन मानिए पनि नेपालको परिप्रेक्ष्यमा नेपालले मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनले श्रृजना गरेका दायित्वलाई सम्मान गर्न संवैधानिक रूपमै अङ्गीकार गरिसकेको छ। यस अवस्थामा नेपालले *बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७१* मा बलात्कार र आयोगलाई अनुपयुक्त लागेको बाहेक अन्य कुनै अपराधमा जस्तो की यातना, बलपूर्वक बेपत्ता जस्ता घटनामा क्षमादानको लागि नेपाल सरकारलाई सिफारिस गर्न सक्ने दफा २६ (२) र पीडितको सहमतिबेगर पनि आयोगले पीडक र पीडित बीच मिलापत्र गराउन सक्ने दफा २२ को प्रावधानले नेपाल आपैँले संवैधानिक रूपमै प्रतिबद्धता गरेको दायित्वबाट विपरीत देखिन्छ।

यसप्रकार मानवअधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घनबाट अन्तर्राष्ट्रिय कानुन अर्न्तगत अपराध हुने घटनाहरूमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले क्षम्य गर्न नसकिने भनी स्वीकार गरिसकेको विषयहरूमा नेपालले ऐक्यवद्धता जारी गरी संवैधानिक दायित्वको रूपमा स्वीकार गरिसकेपछि उक्त ऐन, २०७१ को माथि विवेचित क्षमादानसम्बन्धी प्रावधान यथास्थानमा रही कार्यान्वयनको अवस्थामा आए सो मानवअधिकारका मान्य सिद्धान्त र व्यवहारको प्रतिकूल हुने र पीडितले न्याय समेत नपाउने हुँदा नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनप्रति व्यक्त गरेको प्रतिबद्धतामाथि नै प्रश्नचिह्न खडा हुनेछ।

---

३९. *Unspeakable Truths,* page 28

३०. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights; Rule of Law Tools for Post Conflict States: Amnesties, 2009

३१. Series C No. 75 (2001) IACHR 5 (14 March 2001

३२. Decision of 24 November, 2010, available at : www.opensocietyfoundations.org/litigation/gomes-lund-v-brazil, accessed on 23 June 2014.

३३. Kieran McEvoy and Lorna McGregor, 'Transitional Justice from Below: An Agenda for Research, Policy and Praxis,' in Transitional Justice from Below: Grassroots Activism and the Struggle for Change, ed. Kevin McEvoy and Lorna McGregor (Oxford: Hart Publishing, 2008).)

३४. An OHCHR Analysis of the Nepal Ordinance on Investigation of Disappeared People, Truth and Reconciliation Commission, 2012

न्यायमा महिलाको पहुँच : न्यायिक सुधारका क्षेत्रहरू

प्रायःजसो प्रहरीहरू लैङ्गिक संवेदनशील नभएका कारणले प्रहरीको व्यवहारले नै महिलाहरूलाई प्रहरी कार्यालय समक्ष आउन अवरोध सृजना गरेको छ। अर्कोतर्फ विभिन्न स्थानमा बोलिने भाषाको ज्ञान न्याय सम्पादन गर्ने निकायमा रहने कर्मचारीमा नहुनाले पनि महिलाहरूको न्यायमा पहुँचमा बाधा खडा गरेको छ।

विद्या चापागाईं

पृष्ठभूमि

महिला तथा सीमान्त वर्गको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्न नेपालमा न्याय क्षेत्रको सुधारका लागि विभिन्न प्रयास गरिएको भए पनि महिला तथा सीमान्त वर्गको न्यायमा पहुँच पुग्न सकेको छैन। हरेक वर्ष सरकारी तथा गैरसरकारी निकायमार्फत संस्थागत सुधार र समुदायलाई लक्षित गरी ठूलो रकम खर्च हुने गरेको भए पनि त्यसबाट लक्षित वर्ग लाभान्वित हुन सकेका छैनन्। उल्लेखनीय रूपमा महिलाको न्यायमा पहुँच बढाउन सकेको छैन न त न्यायिक निकायहरूलाई यथेष्ठ मात्रामा जवाफदेही बनाउन नै सकेको छ। महिला बालिकाहरू त्था सीमान्त वर्गविरुद्ध हुने हिंसालाई न्यूनीकरण गर्ने सम्बन्धमा हासिल गरिएका उल्लेख्य प्रगतिका बावजुद मुख्यतया: न्याय माग गर्ने तथा न्याय प्रदान गर्नेहरूबीच रहेको खाडलका कारण पीडितलाई न्याय सुनिश्चित गर्न थुप्रै चुनौतीहरू विद्यमान् छन्।

महिलालाई पुरुषसरह न्यायमा समान पहुँचको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने संवैधानिक दायित्व नेपाल सरकारको रहेको छ भने अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनले अधिकार वा स्वतन्त्रताको उल्लङ्घनबाट पीडित व्यक्तिको प्रभावकारी कानुनी उपचार पाउने हक सुनिश्चित गर्ने दायित्व नेपाल सरकारलाई तोकेको छ, जुन स्वतन्त्र एवम् सक्षम न्यायिक निकायले निर्धारण गरेको हुनुपर्दछ। न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि गर्ने, कानुनको शासनलाई सुदृढ गर्ने, प्रभावकारी सुरक्षा तथा कानुनी प्रतिक्रिया सुनिश्चित गर्ने तथा न्याय क्षेत्रमा सुधार गर्नु आवश्यक छ।

महिलाको न्यायमा पहुँचको अवस्था

न्यायमा पहुँच भन्नाले न्यायिक निकायहरूको उपयोगमार्फत आफ्ना कानुनी समस्याहरूको समाधानका लागि व्यक्तिहरूको सक्षमतालाई बुझाउँछ। न्यायमा पहुँचको अवस्था सिर्जना हुनका लागि न्यायिक संस्थाहरूले प्रभावकारीरूपले न्यायिक समस्याहरूको सम्बोधन गर्न सक्नुपर्छ। न्यायमा पहुँचबिना कानुनद्वारा संरक्षित अधिकारहरू उल्लङ्घन भएमा तिनको प्रचलन असम्भव हुने भएकाले न्यायमा पहुँचको अधिकारलाई अधिकारहरूको पनि अधिकार मान्न सकिन्छ।[१] जातजाति, संस्कृति, धर्म, लिङ्ग, वर्ण, उत्पत्ति, भाषा र वैचारिक आस्था आदि कुनै पनि आधारमा बिना विभेद न्याय प्राप्तिका लागि सम्बन्धित न्यायिक निकायसमक्ष पुग्न सक्ने परिस्थितिको निर्माण गरिदिनु न्यायमा पहुँचका लागि पूर्वशर्त हो। न्यायमा पहुँच सुनिश्चित हुनका लागि उपयुक्त कानुनी व्यवस्था, कानुनको ज्ञान तथा चेतना, कानुनी परामर्श र प्रतिनिधित्व, न्यायिक संस्थामाथिको पहुँच, स्वच्छ कार्यविधि तथा प्रचलनयोग्य न्यायिक उपचार अपरिहार्य[२] हुन्छन् र यी पाँच विषयहरू एक अर्कासँग अन्तरसम्बन्धित छन् र महिलाको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित हुनका लागि यी सबै तत्वहरू हुनु आवश्यक छ।

विद्यमान सामाजिक, आर्थिक र साँस्कृतिक अवस्थाका कारण महिलाहरूले न्याय प्राप्त गर्नबाट वञ्चित हुनु परेको छ। नेपाल सरकार महिला तथा बालबालिका मन्त्रालयको अध्ययनले ५०.७ %[३] महिलाले आफ्नो जीवनकालमा विभिन्न प्रकारको हिंसा भोग्नु परेको तथ्य सार्वजनिक गरेको छ। महिला हिंसाका घटना समाजमा व्याप्त भए तापनि न्याय प्रशासनसमक्ष पुग्न सकेको छैन। हिंसा भोग्नेमध्ये जम्मा ३.९%[४] महिलाले औपचारिक न्यायप्रणालीमार्फत सहयोगको माग गरेको उक्त अध्ययनमा उल्लेख छ। हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको सन्दर्भमा धेरै छलफल भए तापनि पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच नभएको यर्थाथ अवस्था माथि उल्लेखित तथ्याङ्कले स्पष्ट पार्दछ।

नेपालको संविधानले स्वतन्त्रता, समानता र न्यायको हकलाई आधारभूत अधिकारको रूपमा सुनिश्चित गरी सहजरूपमा न्याय पाउने अधिकार हरेक नागिरकको रहेको तथा न्यायपालिकाको प्रभावकारी न्याय सम्पादन गर्ने कर्तव्य भएको सन्दर्भमा नेपाली समाजको आधाभन्दा बढी हिस्सा ओग्टने महिलाहरूको भने न्यायमा

---

१. हिंसाबाट पीडित महिलाहरूको न्यायमा पहुँच : एक सङ्क्षिप्त अध्ययन, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, २०७०, पृ.७

२. मिन्डानाओ, फिलिपिन्स्का लागि यायमा पहुँच को पुनरावलोकन, अमेरिकन बार एसोशियसन, जनवरी २०१२, पृ.५

३. महिला विरुद्धका विभेद तथा हिंसालाई सम्वोधन गर्न नेपालमा न्याय क्षेत्र सुधार गर्ने सम्बन्धमा नेपालका ४ ओटा छानिएका जिल्लाहरूमा भएको अध्ययन: सार संक्षेप, सेन्टर फर रिसर्च एण्ड इन्भाइरनमेन्ट, हेल्थ एण्ड पपुलेशन एक्टिभिटिज (कृपा), महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, २०७० पृ.३

४. ऐ.ए

पहुँच पुग्न नसकेको अवस्था छ। महिलाहरूले न्याय माग गर्न अदालतसमक्ष नजानुको प्रमुख कारणहरूमा उपचार प्रदान गर्ने संयन्त्रप्रति महिलाहरूको पहुँच नहुनु, पहुँच भएको अवस्थामा पनि महिलाका मुद्दालाई गम्भीरताका साथ नलिइनु, महिलामैत्री कानुनी तथा अदालती प्रकृया र संयन्त्र नहुनु, अदालतमा मुद्दा दायर हुन कठिनाइ, दायर भएको अवस्थामा पनि समयमा सुनुवाइ नहुनु, सुनुवाइ भएको अवस्थामा पनि ठूलो सङ्ख्यामा महिलाले न्याय नपाउनु, र फैसलाको कार्यान्वयन नहुनु आदि कारणले महिलाहरूको अदालती प्रणालीप्रति विश्वास नभएको पनि[५] विभिन्न अध्ययनहरूको निष्कर्ष रहेको छ।

चेतना: सरकार र सरकारका सेवाप्रदायक निकायको काम कर्तव्य सम्बन्धमा स्थानीय महिलाहरू जानकार छैनन्। आफूमाथि न्याय अन्याय के भएको छ भन्ने सम्बन्धमा महिलाहरूमा जानकारी नहुने र कतिपय अवस्थामा न्याय र अन्याय बीच फरक छुटयाउने क्षमता नभएको पनि देखिएको छ। महिलाहरूमा महिला हिंसा विरुद्धको कानुनबारे सामान्य जानकारी मात्र रहेको विभिन्न अध्ययनहरूले देखाउँछ।[६] अधिकारको उल्लङ्घन भएको अवस्थामा कुन निकायसमक्ष कानुनी उपचार खोज्ने भन्नेबारे जानकारी हुनु आवश्यक हुन्छ। महिलाहरूले हिंसालाई सामान्य र नितान्त व्यतिगत घटनाको रूपमा स्वीकार गर्ने गर्दछन्।

कार्यान्वयन नहुनु: विभिन्न कानुनमा सुधार र अदालतमा परेका सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाबाट विभिन्न विधिशास्त्रहरूको स्थापना भए तापनि महिलाहरूको न्यायमा पहुँचको अवस्थामा सुधार हुन नसक्नाले उनीहरूको कानुनी उपचारको अधिकार सुनिश्चित हुन सकेको छैन। अदालतका आदेशहरूको तदारुकताका साथ समयमै कार्यान्वयन भएको अवस्थामा मात्रै न्यायमा पहुँच भएको मान्न सकिन्छ। निर्णयहरूको कार्यान्वयन भए नभएको अनुगमन गर्नका लागि निश्चित संयन्त्रका साथै न्यायिक निर्णयको उल्लङ्घन तथा अपरिपालनाका लागि जवाफदेही बनाउने कानुनी तथा संस्थागत संयन्त्रको प्रभावकारी उपस्थिति अनिवार्य हुन्छ।[७] न्यायिक निकायप्रति व्यक्तिको आस्था र विश्वास नै न्यायिक निर्णयको परिपालनाको प्रभावकारितामा निर्भर गर्दछ।

विद्यमान सामाजिक, आर्थिक र साँस्कृतिक अवस्थाका कारण महिलाहरूले न्याय प्राप्त गर्नवाट वञ्चित हुनु परेको छ। नेपाल सरकार महिला तथा बालबालिका मन्त्रालयको अध्ययनले ५०.७% महिलाले आफ्नो जीवनकालमा विभिन्न प्रकारका हिंसा भोग्नु परेको तथ्य सार्वजनिक गरेको छ। महिला हिंसाका घटना समाजमा व्याप्त भए तापनि न्याय प्रशासनसमक्ष पुग्न सकेको छैन।

श्रोतको अभाव: महिलाहरू अझै पनि आफ्नो परिवारको पुरुष सदस्यप्रति आर्थिकरूपमा आश्रित छन्। जसका कारण उनीहरू आफूमाथि हुने हिंसाको प्रतिकार गरी न्याय माग गर्न न्यायिक निकायसमक्ष पुग्न सक्दैन्न्। आर्थिक रूपमा आफ्नो परिवारमा आश्रित हुने हुनाले महिलाहरू हिंसा सहेर बस्ने गर्दछन्। अर्को तर्फ न्यायिक संयन्त्रहरूमा रहेको कमी कमजोरीले पनि महिलाहरूलाई हिंसा सहन बाध्य बनाएको छ। सबै गाविसमा प्रहरीको उपस्थिति हुन नसक्नु र भौगोलिक कठिनाइका कारण महिलाहरूले आफूमाथि भएका हिंसाको समाधान मध्यस्तता मार्फत आफ्नो समुदायमा नै मिलाउने गर्दछन्। स्थानीयस्तरमा भएका प्रहरी कार्यालयमा महिला प्रहरीको उपस्थिति नहुनु र भएको महिला सेलले पनि प्रभावकारी रूपमा कार्य सम्पादन गर्न नसक्नु हिंसाप्रभावित महिलाहरूका लागि आफ्नो अधिकारको खोज्नका लागि अवरोधको रूपमा रहेको छ।

न्याय प्रदायक निकायको सक्षमता र क्षमतामा कमी:[८] प्राय:जसो प्रहरीहरू लैङ्गिक संवेदनशील नहुनुका कारणले प्रहरीको व्यवहारले नै महिलाहरूलाई प्रहरी कार्यालय समक्ष आउन अवरोध सृजना गरेको छ। अर्कोतर्फ विभिन्न स्थानमा बोलिने भाषाको ज्ञान न्याय सम्पादन गर्ने निकायमा रहने कर्मचारीमा नहुनाले पनि महिलाहरूको न्यायमा पहुँचमा बाँधा खडा गरेको छ। जुनसुकै भाषा बोल्ने भए पनि मुद्दाको कारबाहीको बारेमा पूर्णत बुझ्न सक्ने हैसियतमा नागरिकहरू हुनुपर्छ। यदि उनीहरू मुद्दाको कारबाहीको भाषा नबुझ्ने हो भने यसले न्यायिक प्रक्रियामा प्रभावकारी ढङ्गले सहभागी हुने र आफ्ना कुराहरू प्रस्तुत गर्ने क्षमतामा ठूलो ह्रास आउँछ।[९]

---

५. ऐ.ऐ, बलात्कार मुद्दामा क्षतिपूर्तिको फैसलाको कार्यान्वयन : कानूनी, कार्यविधिगत र व्यावहारिक जटिलता अध्ययन प्रतिवेदन, २०७०, इन्टनेशनल कमिशन अफ जुरिष्ट र राष्टिय महिला आयोग, २०७०

६. जिल्ला तहमा ४८.०% देखि ८०.४% सम्म महिलाहरू (तथा ६४.२% देखि ८५.२% पुरुषहरू)ले महिला विरुद्ध विभेद तथा हिंसा सम्बन्धी कानूनका बारेमा केही मात्रामा जानकारी रहेको जनाए भने १५.१% देखि ४६.९% सम्मका महिलाहरू (तथा ३५.०% देखि ६६.८% पुरुषहरू) ले महिला विरुद्ध विभेद तथा हिंसालाई कानुनले सम्बोधन गरेका खास क्षेत्रहरूको सम्बन्धमा सामान्य जानकारी रहेको जनाए, महिला विरुद्धका विभेद तथा हिंसालाई सम्वोधन गर्न नेपालमा न्याय क्षेत्र सुधार गर्ने सम्बन्धमा नेपालका ४ वटा छानिएका जिल्लाहरूमा भएको अध्ययन: सार संक्षेप, सेन्टर फर रिसर्च एण्ड इन्भाइरनमेन्ट, हेल्थ एण्ड पपुलेशन एक्टिभिटिज (कृपा), २०७०

७. पूर्व पाद्टिप्पणी १

८. कार्यक्रम समिक्षा प्रतिवेदन, न्याय क्षेत्र सुधार परियोजना, इन्टरनेशनल कमिशन अफ जुरिष्टस्, २०६९

९. पूर्व पाद्टिप्पणी १, पृ.१०

विद्यमान कानुन र अदालतका नजिरहरूका बारेमा न्याय प्रदायक निकायहरूमा जानकारी नहुनु पनि महिलाको न्यायमा पहुँचमा अवरोध सृजना गरेको अवस्था छ। महिला विरुद्धको हिंसासम्बन्धी ऐनले गाविस सचिव, जिल्ला प्रशासन अधिकृत र प्रहरीलाई महिला हिंसाको उजुरी लिने अधिकार तोकेको छ तर कतिपय सम्बन्धित अधिकारीहरू ऐनले व्यवस्था गरे अनुरूप आफ्नो कर्तव्यबारे जानकार नभएको पनि पाइन्छ। स्थानीय निकायहरू र प्रहरीले पनि बलात्कार बहुविवाह जस्ता फौजदारी मुद्दाहरूको पनि मध्यस्थता गर्नले न्याय प्रदायकहरू पनि मध्यस्थताको अवधारणा र सिद्धान्तबारे जानकार नभएको देखिन्छ।

विश्वासको कमी: राज्यद्वारा नागरिकलाई सेवा प्रदान गर्न व्यवस्था गरिएका निकायहरूमा महिलाहरूको विश्वास नरहनाले महिलाको न्यायमा पहुँच पुग्न नसेकेको अवस्था छ। न्याय प्रदायक निकायहरूले दिने सेवाहरूको बारेमा जानकारी नहुनु र जानकारी भएको अवस्थामापनि सेवा प्रदायक निकायहरूको व्यवहारप्रति विश्वास नभएको कारणले महिलाहरू न्याय प्रदायक निकायहरूसमक्ष उपचारको लागि पहल गर्दैनन्। सेवाप्रदायक निकायहरूमा भ्रष्टाचार हुनुका साथै बलात्कार जस्तो गम्भीर फौजदारी मुद्दामा राजनीतिक हस्तक्षेप हुने कारण महिलाहरू बढी मात्रामा अनौपचारिक न्याय संयन्त्र मार्फत उपचार खोज्ने गर्दछन्।[१०] अर्को तर्फ न्यायिक प्रक्रिया जटिल, लामो समय लाग्ने, झन्झटिलो र महङ्गो हुने कारणले पनि पीडित र पीडित परिवारले मिलापत्र गर्ने तर्फ बढी जोड दिने गर्दछन्।

छिटोछरितो रूपमा मुद्दाको छिनोफानो हुने नहुने विषय पनि नागरिकको न्यायिक निकाय प्रतिको आस्थासँग जोडिएको हुन्छ। मुद्दाको छिनोफानोको ढिलाइ नितान्त पीडादायी र नकारात्मक प्रभाव दिने खालको हुन्छ।[११] झन्झटिलो कार्यविधि, अदालतबाट लैङ्गिक हिंसाका मुद्दामा न्याय सुनिश्चित हुन नसकेका कारणले पनि पीडितहरूमा हतोत्साहको स्थिति, न्याय सर्वसुलभ नहुनु अर्थात् महँगो हुनु, भौगोलिक विकटता, कानुनी ज्ञानको अभाव, अदालती प्रक्रियामा अनावश्यक ढिलासुस्ती, पीडितप्रति संवेदनशीलताको अभाव, असन्तुलित शक्ति सम्बन्धको दुष्प्रभाव, साक्षीको असुरक्षा, कानुनी सूचना र जानकारीको अभाव, पीडकलाई राजनीतिक संरक्षण एवं प्रहरीले अनुसन्धान गर्न इन्कार गर्ने प्रवृत्ति जस्ता कुराहरूले पनि न्यायिक संस्थामाथिको जनविश्वास तथा पहुँचको स्थितिलाई प्रभावित पार्दछन्।[१२]

छिटोछरितो रूपमा मुद्दाको छिनोफानो हुने नहुने विषय पनि नागरिकको न्यायिक निकायप्रतिको आस्थासँग जोडिएको हुन्छ। मुद्दाको छिनोफानोको ढिलाइ नितान्त पीडादायी र नकारात्मक प्रभाव दिने खालको हुन्छ। झन्झटिलो कार्यविधि, अदालतबाट लैङ्गिक हिंसाका मुद्दामा न्याय सुनिश्चित हुन नसकेका कारणले पनि पीडितहरूमा हतोत्साहको स्थिति, न्याय सर्वसुलभ नहुनु अर्थात् महङ्गो हुनु, भौगोलिक विकटता, कानुनी ज्ञानको अभाव, अदालती प्रक्रियामा अनावश्यक ढिलासुस्ती, पीडितप्रति संवेदनशीलताको अभाव, असन्तुलित शक्ति सम्बन्धको दुष्प्रभाव, साक्षीको असुरक्षा, कानुनी सूचना र जानकारीको अभाव, पीडकलाई राजनीतिक संरक्षण एवं प्रहरीले अनुसन्धान गर्न इन्कार गर्ने प्रवृत्ति जस्ता कुराहरूले पनि न्यायिक संस्थामाथिको जनविश्वास तथा पहुँचको स्थितिलाई प्रभावित पार्दछन्।

नेपालमा न्याय क्षेत्र सुधार

न्याय सुधार भन्नाले समान रूपमा न्याय प्रवर्धन गर्नु र अधिकारको समान उपभोग गर्ने प्रक्रिया हो।[१३] न्याय सुधारलाई कानुनी राजको प्रक्रियामा सुधारको पर्यायवाचीको रूपमा पनि बुझिने गरिएको छ भने न्याय सुधारको उद्देश्य समय, सन्दर्भ र यसमा सम्मिलित न्याय प्रदायक कर्ताहरूको आधारमा फरक पर्न सक्दछ। न्यायपालिकाको स्वतन्त्रता र मयार्दा नै न्याय सुधारको महत्त्वपूर्ण आधार हो भने कानुनी सुधार, न्यायिक कर्मचारीका लागि तालिम, न्यायिक निकायहरूको प्रवर्द्धन आदि न्याय सुधारको अर्को महत्त्वपूर्ण पाटो हो।[१४] कानुनको शासनको सुधारका लागि भएका प्रयासहरूले गरिब र सीमान्तिकृत समुदायको हित गरेको थोरै मात्र प्रमाणहरू भेटिन्छन्।[१५] न्याय सुधारको विद्यमान यान्त्रिक पद्धति

---

१०. पूर्व पादटिप्पणी २

११. सर्वोच्च अदालत,"विकृतिविहीन न्यायपालिकाको विकासका लागि अध्ययन कार्यदलको प्रतिवेदन २०६६" तथा "न्यायपालिकाप्रति जनआस्था अभिवृद्धि अध्ययन समितिको प्रतिवेदन, २०६४"

१२. पूर्व पादटिप्पणी १, पृ.३०

१३. Armytage, Livingston, *Refromaing Justice, A Journey to fairness in Asia*, Cambridge University Press, २०१२, पृ. २८६

१४. Karna, Mohan Kumar, *Including the Community In Judicial Reform: An Initiative for Improving Women's Access to Justice in Nepal*, National Judicial Academy, २०१२, पृ. १७२

१५. Stephen Humphreys, Theatre of the Rule of Law, Cambridge University Press, 2010, p. 218

अपर्याप्त छ र न्यायलाई समान र समन्यायिक रूपमा प्रवर्द्धन गर्नका लागि मानवीय पद्धतिको खोजी गर्नु आवश्यक छ।[१६] एसिया महादेशमा न्याय सुधारका सम्बन्धमा भएको प्रयासका बारेमा भएको अध्ययन अनुसार भविष्यमा न्याय सुधारका प्रयासहरूबाट उपलब्धि हासिल गर्नका लागि न्यायका सिद्धान्तहरूका बारेमा साझा बुझाइको विकास, न्यायिक स्वतन्त्रता र स्थानीय स्वामित्व, न्यायप्रदायक निकायहरू र दाताहरू बीचको समन्वयात्मक रणनीति र प्रगतिको नियमित अनुगमन र मुल्याङ्कनका लागि संरचनाको विकास आवश्यक पर्ने[१७] उल्लेख गरिएको छ।

नेपालमा न्याय सुधारका गरी महिलाको न्यायमा पहुँच बृद्धि गर्नका लागि कानुनी र नीतिगत प्रयासहरू भएका छन्। लैङ्गिक सशक्तीकरण तथा लैङ्गिक हिंसा अन्त्य गरी महिलाको न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्न संविधान र अर्न्तराष्ट्रिय कानुनले सृजना गरेको दायित्व अर्न्तगत रही विभिन्न कानुनहरूमा परिमार्जन गर्नुका साथै नयाँ कानुनहरू[१८] निर्माण गरेको छ। नेपाल सरकार, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयद्वारा तयार पारिएको लैङ्गिक हिंसा विरुद्धको राष्ट्रिय कार्ययोजनाले लैङ्गिक हिंसा नियन्त्रण र हिंसाबाट महिला तथा बालबालिकाहरूलाई सुरक्षा एवं संरक्षण प्रदान गर्ने कुरा उल्लेख गरेको छ। सन् २०१० लाई हिंसा विरुद्धको वर्ष घोषणा गरियो। महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले नेपाल पक्ष भएको महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि कार्यान्वयन गर्ने राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६० जारी गरेको छ। महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि कार्यान्वयन गर्ने राष्ट्रिय कार्ययोजनाले विशेष गरी भेदभावपूर्ण कानुनहरू संशोधन तथा उपयुक्त कानुनहरूको निर्माण, सार्वजनिक, राजनीतिक तथा नीतिनिर्माण तहमा महिला सहभागिताको वृद्धि, महिला बेचविखनका घटनाहरूको उन्मूलन, महिला अधिकारको संरक्षणको लागि न्यायिक क्षमता अभिवृद्धि, लैङ्गिक समानताको लागि संसद् र संसदीय समितिहरूको जिम्मेवारी अभिवृद्धि, महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका हिंसाहरूसम्बन्धी जनचेतना तथा सूचना प्रवाहलगायतका क्षेत्रहरू पहिचान गरी सोको कार्यान्वयनका लागि सञ्चालन गरिने विभिन्न गतिविधिहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको छ।

राष्ट्रिय योजना आयोगबाट तयार गरिएको आधारपत्रले न्यायमा आमजनताको समान पहुँच अभिवृद्धि गरी कानुनको शासन सुदृढ गर्ने, कानुनको निर्माणमा सरोकारवालाहरूको सहभागिता सुनिश्चित हुने व्यवस्था गर्ने, सर्वसुलभ, छिटो छरितो न्यायसम्पादन गरी त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने रणनीति लिनुका साथै महिला तथा बालबालिका संलग्न मुद्दाहरूको शीघ्र सुनुवाइ सुनिश्चित गर्न द्रुत अदालतको स्थापना गर्न कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था गरिने लगायत विद्यमान कानुनलाई थप लैङ्गिक मैत्री र समावेशी बनाइने कार्यनीति लिएको पाइन्छ।[१९] राष्ट्रिय महिला आयोगको गठन, नेपाल प्रहरी अर्न्तगत महिला तथा बालबालिका सेवा निर्देशनालयको गठन, प्रधानमन्त्री कार्यालयअर्न्तगत लैङ्गिक इकाइको गठन आदि लैङ्गिक न्याय सुनिश्चित गर्न भएका प्रयासहरू हुन।

अदालत समक्ष सार्वजनिक सरोकारको विवादको रूपमा परेका मुद्दाहरूमा सीमान्तिकृत र जोखिममा परेकाहरूको अधिकारको संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्न प्रगतिशील निणर्यहरू दिएर न्यायको मूल्य मान्यतालाई प्रवर्द्धन गर्न न्यायालयको नेतृत्वदायी भूमिका प्रस्तुत गरेको छ। अदालतबाट दिइएका यस्ता निणर्यहरूको एकरूपता बारे समय समयमा प्रश्न उठ्ने गने गरेको छ।[२०] सार्वजनिक सरोकारको विवादलाई सम्बोधन गर्ने क्रममा सर्वोच्च अदालतले विशेष गरेर कानुन तथा कार्यकारीणीको निर्णय असंवैधानिक घोषित, कानुनको अभावमा निर्देशिका जारी, कानुन बनाउने निर्देशन, कतिपय अवस्थामा रिट निवेदननै खारेज गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय कानुन अनुरूप कानुन तथा नीति निर्माण गर्न सरकारका नाममा आदेश जारी गर्ने, अध्ययनको निमित्त समिति गठन (जस्तै: मानवअधिकार आयोगको सचिवको संयोजकत्वमा बाझिएका कानुनका पहिचान, शीध्र कारबाही अदालतको गठनका लागि अध्ययन गर्ने लगायतका निणर्यहरू[२१] अदालतबाट भएका छन्।

विभिन्न निकायबाट थुप्रै प्रयासहरू भएको भए तापनि न्याय प्रदायक निकाय र अधिकारको दावी गर्ने नागरिकहरूबीच ठूलो खाडल रहेको हुनाले महिला लगायत अन्य सीमान्तिकृत वर्गहरू न्याय प्राप्त गर्नबाट

---

१६. पूर्व पादटिप्पणी १२, पृ.७६

१७. Livingston Armytage (ed.), *Searching for success in Judicial Reform: Vocies from the Asia/Pacific Experience*, Oxford University Press, २००९, पृ. १८-२६

१८. केही नेपाल ऐन संशोधन गर्न बनेको ऐन, २०६३, राष्ट्रिय महिला आयोग ऐन, २०६३, मानव बेचविखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ तथा नियमावली २०६५, घरेलु हिंसा (कसूर तथा सजाय) ऐन, २०६६, तथा नियमावली, २०६७ महत्त्वपूर्ण रूपमा लिइन्छ। यसका साथै लैङ्गिक हिंसा निवारण कोष नियमावली, २०६७, लैङ्गिक हिंसाविरुद्ध राष्ट्रिय कार्ययोजना, सन् २०१०, मानव बेचबिखन विशेषगरी महिला तथा बालबालिकाहरूको बेचबिखन तथा ओसारपसार विरुद्धको राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६८ एवं लैङ्गिक हिंसा अन्त्य तथा लैङ्गिक सशक्तिकरण सम्बन्धी राष्ट्रिय रणनीति तथा कार्ययोजना, २०६९-२०७४ लाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ।

१९. तेह्रौं योजना (आ.व.२०७०/७१-२०७२/७३) आधार-पत्र, राष्ट्रिय योजना आयोग, http://www.npc.gov.np/new/uploadedFiles/allFiles/TYP2070-full. pdf

२०. Sapana Pradhan Malla, *From Equality to Gender Justice,* Exclusive Equality, Indira Jaising (ed.) Women Unlimited, नयाँ दिल्ली, २०११, पृ.२०१

२१. मल्ल, सपना प्रधान, महिला अधिकार र सार्वजनिक सरोकारको मुद्दा, नेपाल बार एशोसियसनद्धारा "महिला विरुद्ध हिंसा र सार्वजनिक सरोकारको विवाद" विषयक अर्न्तक्रिया कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, २१ सेप्टेम्वर २०१२

वन्चित रहनु परेको अवस्था छ। यस्तो अवस्थाको अन्त्य गर्नका लागि न्यायलयको नै अग्रणी भूमिका अपरिहार्य भएकोले न्यायपालिका आफ्नो रणनीतिक योजनमा "संविधानले सुम्पेको न्यायपालिकाको दायित्वलाई सक्षम र सहज ढङ्गले निर्वाह गरी जनविश्वास बढाउँदै लैजान सक्ने न्यायपालिकाको निर्माण गर्नु"[३२] उद्देश्य लिएको छ। रणनीतिक योजनाको स्वतन्त्र, सक्षम, कम खर्चिलो, छिटोछरितो, प्रभावकारी र जनताको सहज पहुँचयुक्त, जनआस्थामा आधारित न्यायप्रणाली मार्फत मानवअधिकारको संरक्षण गर्दै कानुनको शासनको माध्यमद्वारा सबैको निम्ति न्याय सुनिश्चित गर्नु नेपालको न्यायपालिकाको परिदृश्य हो भने संविधान, कानुन र न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूका आधारमा स्वच्छ एवम् निष्पक्ष न्याय सम्पादन गर्नु नेपालको न्यायपालिकाको परिलक्ष्य हो।[३३] संविधानप्रति आस्था, स्वतन्त्रता र स्वायत्तता, समाजप्रतिको कर्तव्य, न्यायको सर्वसुलभता, सक्षम न्याय, उच्च नैतिक स्तर, प्रतिनिधित्व तथा समावेशीकरण र स्वामित्वभाव प्रदर्शन आदि न्यायिक मूल्यहरू हुन्।[३४]

न्यायपालिकाको पञ्चवर्षीय रणनीति योजना २०६७/२०६८ मार्फत पनि न्यायपालिकाले अधिकार संरक्षणका लागि महत्त्वपूर्ण प्रयास गरेको छ। रणनीतिक योजनाको १० नं. मा न्यायक्षेत्रका सरोकारवालाहरूसँग संस्थागत र कार्यमूलक सम्बन्धलाई सुदृढ बनाउने भनी व्यवस्था गरिएको छ। यसअन्तर्गत सर्वोच्च अदालत, पुनरावेदन अदालत र जिल्ला अदालतमा न्यायक्षेत्र समन्वय समिति गठन गर्ने व्यवस्था भई गठन भएको भएता पनि समितिले प्रभावकारी रूपमा आफ्नो कायादेशको कार्यानवयन गर्न भने सकेको छैन। मुद्दा रणनीतिक योजनाको ११ नं. मा न्यायमा पँहुच बढाउने र अदालतप्रतिको जनआस्था अभिवृद्धि गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिए अनुरूप सूचनाकक्षको व्यवस्था, वैतनिक वकिलको व्यवस्था, अदालती मेलमिलाप सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। जबसम्म नागरिक समाजमा औपचारिक न्यायको बारेमा बढीभन्दा बढी सूचना प्रवाह गरिँदैन न्यायक्षेत्र प्रतिको जनआस्था अभिवृद्धि हुनसक्दैन,न्यायक्षेत्र प्रतिको जनआस्था समाजमा बढाउन सके मात्र पछाडि परेका वर्ग, महिलाको न्यायमा पँहुच बढाउन सकिन्छ।[३५]

मुद्दा व्यवस्थापन, कानुनी तथा न्यायिक सेवाको स्तरवृद्धि गर्नको लागि सम्बन्धित कानुनको पुनरावलोकन गर्ने र अदालती कार्यविधिको सरलीकरण गर्ने, न्याय क्षेत्रका सरोकारवालाहरूसँगको संस्थागत सम्पर्कलाई सुदृढ बनाउने, सीमान्तिकृत, गरिब, अल्पसङ्ख्यक र जोखिममा परेकाहरूको न्यायमा पहुँच वृद्धि गर्ने लगायतका रणनीतिक योजनाहरू नेपालको न्यायपालिकाले अगाडि सारेको छ। सो अनुरुप फैसला कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी र शीघ्रता दिनका लागि फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको गठन, सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशको नेतृत्वमा न्याय क्षेत्रका सबै सरोकारवाला र नागरिक समाजका प्रतिनिधिसहितको केन्द्रीय न्याय क्षेत्र समन्वय समिति, पुनरावेदन तहमा मुख्य न्यायाधीशको संयोजकत्वमा र जिल्ला तहमा जिल्ला न्यायाधीशको संयोजकत्वमा न्याय क्षेत्र समन्वय समिति गठन[३६] गरेको छ भने न्यायमा सहज पहुँच र अदालतप्रतिको जनआस्था अभिवृद्धि गर्न "समुदाय अदालत अर्न्तसंवाद" अवधारणाको विकास गरि समुदायसँग नजिकिने कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्ने लक्ष्य न्यायपालिकाको रणनीतिक योजनाको सम्बन्धमा भएको आवधिक समीक्षा सिफारिस गरे अनुरुप नमुनाको रुपमा केही जिल्लाहरूका यस अवधारणा लागु गरिएको भए तापनि समुदायमा उपस्थित भई आम नागरिकसँग संवाद गर्न हुन्छ हुदैन भन्ने सम्बन्धमा अदालत स्वयं र न्यायाधीशहरू बीच दुविधा रहेको अवस्थामा यस सम्बन्धमा स्पष्ट रणनीति र प्रकृया तय गर्नु आवश्यक छ।

न्यायमा पहुँचका लागि सुधारका क्षेत्रहरू

महिलाको न्यायमा पहुँच वृद्धि गर्नका लागि न्याय क्षेत्र अर्न्तगतका विभिन्न क्षेत्रमा सुधार गर्नु आवश्यक छ। अदालति व्याख्याद्वारा नागरिकका अधिकार सुनिश्चित नै न्यायलयको प्रमुख दायित्व भएकाले न्याय सम्पादनका क्रममा देखिएका बाधाहरू हटाउने र आवश्यक सुधारका लागि न्यायपालिकाले नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्नु आवश्यक छ जसका लागि निम्न क्षेत्रमा सुधार गर्नु आवश्यक हुन्छ।

निष्पक्ष, शीघ्र र प्रभावकारी अनुसन्धान तथा अभियोजन : महिला हिंसाका अधिकांश मुद्दाहरूमा विभिन्न प्रकारका हस्तक्षेपका कारण निष्पक्ष र प्रभावकारी रूपमा अनुसन्धान हुन सक्दैन। प्रहरीमा जाहेरी दर्ता गर्नेदेखि अदालतमा अन्तिम सुनुवाइसम्मको अवस्थामा विभिन्न चरणमा अनुसन्धान र अभियोजन प्रकृयामा बाधा पुऱ्याउन गरिने कृयाकलापलाई दण्डित गरिनु पर्दछ।

अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने निकायहरूको व्यवहार लैङ्गिकमैत्री र संवेदनशील नहुनाले पनि फौजदारी अनुसन्धान तथा अभियोजनमा प्रभाव पार्दछ। फौजदारी अनुसन्धानलाई लैङ्गिकमैत्री बनाउन नेपाल प्रहरीमा महिला सेलको गठन गरिएको भए तापनि आवश्यक सङ्ख्यामा महिला प्रहरी नहुनु र भएका महिला प्रहरी पनि अधिकांश तल्लो दर्जाको भएका कारणले अनुसन्धानमा प्रभावकारी सहयोग हुन सकेको छैन। महिला प्रहरीको सङ्ख्यामा वृद्धि गरिनुका साथै उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु आवश्यक छ र साथै प्रहरी कार्यालयमा माथिल्लो दर्जाको महिला कर्मचारी नियुक्त

---

३२. न्यायपालिकाको दोस्रो पञ्चवर्षीय रणनीतिक योजना २०६६/६७-२०७०/७१, सर्वोच्च अदालत, २०६६, पृ.८

३३. ऐ.ऐ, पृ. ११

३४. ऐ.ऐ, पृ.११

३५. शशी अधिकारी राउत, नेपालमा महिला अधिकारका लागि भएका सार्वजनिक सरोकारका मुद्दाहरूको प्रवृत्ति, उपलब्धि र महिला विरुद्ध हुने हिंसा, नेपाल बार एशोसियसनद्वारा "महिला विरुद्ध हिंसा र सार्वजनिक सरोकारको विवाद" विषयक अर्न्तक्रिया कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, २१ सेप्टेम्वर २०१२

३६. ऐ.ऐ, पृ.२६

अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने निकायहरूको व्यवहार लैङ्गिकमैत्री र संवेदनशील नहुनाले पनि फौजदारी अनुसन्धान तथा अभियोजनमा प्रभाव पार्दछ। फौजदारी अनुसन्धानलाई लैङ्गिकमैत्री बनाउन नेपाल प्रहरीमा महिला सेलको गठन गरिएको भए तापनि आवश्यक सङ्ख्यामा महिला प्रहरी नहुनु र भएका महिला प्रहरी पनि अधिकांश तल्लो दर्जाको भएका कारणले अनुसन्धानमा प्रभावकारी सहयोग हुन सकेको छैन। महिला प्रहरीको सङ्ख्यामा वृद्धि गरिनुका साथै उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्नु आवश्यक छ र साथै प्रहरी कार्यालयमा माथिल्लो दर्जाको महिला कर्मचारी नियुक्त गरेको अवस्थामा प्रभावकारी अनुसन्धान हुन सक्छ। न्यायलयमा पनि महिलाहरूको सङ्ख्यामा वृद्धि गर्नु आवश्यक छ।

गरेको अवस्थामा प्रभावकारी अनुसन्धान हुन सक्छ। न्यायलयमा पनि महिलाहरूको सङ्ख्यामा बृद्धि गर्नु आवश्यक छ।

प्रभावकारी फैसला कार्यान्वयनः अदालतबाट भएका फैसलाहरूको समयमा नै कार्यान्वयन हुन नसक्नाले महिलाले न्यायको अनुभूति गर्न सकेका छैनन्। अदालतबाट समय समयमा प्रगतिशील निणर्य तथा आदेशहरू दिइने भएता पनि अदालतका आदेशहरू समयमा कार्यान्वयन नहुनु, आदेशको बारेमा मुद्दाका पक्षलाई जानकारी नहुनु/जानकारी गराउने संयन्त्र नहुनु, निणर्यका एकरुपता (एकै प्रकारका मुद्दामा फरक फरक प्रकारका निर्णय आउनु) नहुनु, व्यवहारिक कार्यान्वयन गर्न कठिनाइ हुने खालका निर्णय आदि कारणले पनि अदालतप्रति महिलाहरूको नकारात्मक धारणा सृजना भएको अवस्था छ। फैसलाको जानकारी पाउने पीडितको आधिकार सुनिश्चित गर्न कानुनमा नै कुन निकायले कसरी जानकारी गराउने, कसको के कति भूमिका रहने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था भई प्रभावकारी कार्यान्वयन सुनिश्चित गर्न भएका संयन्त्र/व्यवस्थाको कार्यान्वयन हुन जरूरी छ।

शीघ्रतापूर्वक फैसला कार्यान्वयन गर्न र प्रभावकारी बनाउन स्थापना गरिएको फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको प्रभावकारितामा बृद्धि गरी विभिन्न मन्त्रालय अन्तर्गत गठन गरिएको फैसला कार्यान्वयन एकाईहरूको प्रभावकारिताका लागि निरन्तर अनुगमन गरी कार्यान्वयनमा जोड दिन आवश्यक छ।

विद्यमान व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनः हिंसा प्रभावित महिला तथा सीमान्तिकृत समुदायहरूलाई लक्षित गरी विभिन्न कानुन तथा नीति निर्माण भएका भए तापनि ती कानुनहरूको कार्यान्वयन हुन नसक्नाले लक्षित वर्ग लाभान्वित हुन सकेको छैन। जबर्जस्ती करणी एवं मानव बेचविखन मुद्दाको सुनुवाइ लगायतका कारबाही बन्द इजलासमा हुनुपर्ने कानुनी व्यवस्था, घरेलु हिंसा, जबर्जस्ती करणी, जीउ मास्ने बेच्ने, मानव बेचविखन तथा ओसारपसार लगायत अन्य मुद्दाहरू निरन्तर सुनुवाइ[२७] (Continuous Hearing) गर्नुपर्ने व्यवस्था बाध्यात्मक व्यवस्था भए तापनि कार्यान्वयन हुन नसक्नाले पीडितको न्याय सुनिश्चित हुन सकेको छैन। यस प्रकारको मुद्दा फैसला हुन बढी समय लाग्ने र पीडितहरू निरुत्साहित हुने गरेकोले निरन्तर सुनुवाइको कानुनी व्यवस्थाको कार्यान्वयनबाट फैसला समयमै हुँदा राम्रो हुने देखिन्छ। यस्ता मुद्दामा निरन्तर सुनुवाइको व्यवस्था पुनरावेदन तहको अदालतमा समेत हुनपर्ने गरी कानुनमा व्यवस्था हुन आवश्यक छ।

मुद्दाको निरन्तर सुनुवाइ पद्दतिलाई प्रभावकारी रूपमा लागू गर्न सम्बद्ध सरोकारवाला निकायहरू जस्तैः प्रहरी, सरकारी वकिल, बार र अदालतको सक्रिय एवं प्रभावकारी भूमिका आवश्यक पर्दछ। साथै मुद्दाका पक्षहरूको समेत सकारात्मक सहयोगको आवश्यकता छ। उक्त पद्दति लागू भए नभएको सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतबाट निरन्तर अनुगमन, निरीक्षण र मूल्याङ्कन समेत हुनु आवश्यक छ। के कस्तो प्रकृतिका मुद्दाहरूमा निरन्तर सुनुवाइ पद्धति अपनाउन उयपुक्त हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतबाट नियमावलीको उपर्युक्त व्यवस्थामा पुनरावलोकन हुनु आवश्यक छ।[२८]

साक्षीलाई आर्थिक सहयोग दिई मुद्दाका साक्षीको उपस्थितिलाई प्रोत्साहन गर्न १६ वर्ष अघि नै कानुनको निर्माण[२९] भएको

---

२७. जिल्ला अदालत नियमावली २०५२ को नियम २३ ग अनुसार लगातार सुनुवाई गर्ने सन्दर्भमा जिल्ला सबै अदालतहरूले कार्यान्वयन गरेको पाइदैन। नमूनाको रूपमा मकवानपुर जिल्ला अदालतले आफ्नै पहलमा आ.व. २०६९/०७० मा नियम २३ ग अन्तर्गतका मुद्दाहरूमा लगातार सुनुवाइका पद्धति लागु गरेको थियो। उमा तामाङ समेत विरुद्ध नेपाल सरकार समेत भएको अर्को रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतबाट मिति २०७०।०४।१६ गते फैसला हुँदा जवरजस्ती करणी, घरेलु हिंसा र मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार जस्ता गम्भीर प्रकृतिका फौजदारी मुद्दाहरूको अनिवार्य रूपमा निरन्तर सुनुवाई गर्नु भन्ने आदेश भएको छ। सर्वोच्च अदालतको फैसला पश्चात हाल अन्य जिल्लामापनि कार्यान्वयनका प्रयासहरू भएका छन् तर यस सम्बन्धमा स्पष्ट प्रक्रिया र कार्यविधि सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले नै अग्रनी भूमिका खेल्नु आवश्यक छ।

२८. भारतमा गठित शीघ्र कारबाही अदालत प्रणाली र नेपालमा शीघ्र कारबाही अदालत गठनको उपादेयता, अध्ययन भ्रमण प्रतिवेदन, इन्टरनेशनल कमिशन अफ जुरिस्टस्, २०७०, पृ.३५

२९. सरकारवादी मुद्दाको अनुसन्धान र कारबाही प्रक्रिया निश्चित गर्न बनेको सरकारी मुद्दा सम्बन्धी नियमावली २०५५ को नियम १५ (३) मा सरकारका तर्फबाट उपस्थित गराइने साक्षीका सम्बन्धमा अदालतमा उपस्थित गराउदा लाग्ने खर्च सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले उपलब्ध गराउने छ। यसरी खर्च उपलब्ध गराउदा प्रत्येक साक्षी गवाहलाई राजपत्र अनंकित प्रथम श्रेणीको सरकारी कर्मचारीले पाए सरहको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता दिइने छ।

भए तापनि आजसम्म पनि साक्षीहरूले उक्त व्यवस्था अनुरूप सुविधा नपाएको कारण न्याय सम्पादनमा नै असर पर्न गई नागरिकहरू निष्पक्ष न्यायबाट वञ्चित रहनुपरेको छ। गत वर्ष सर्वोच्च अदालतमा सार्वजनिक सरोकारको विवाद परेपछि कहीँ साक्षीलाई यस व्यवस्था अर्न्तगत भत्ता दिइएको भए तापनि प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। घरेलु हिंसाका मुद्दाहरू संक्षिप्त कार्यविधि ऐन[30] अनुसार ९० दिनभित्र निर्णय गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्थाको तदारुकताका साथ कार्यान्वयन गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।

आवश्यक कानुनी सुधार : प्रचलित कानुनी व्यवस्था तथा संयन्त्रहरूको पुनरावलोकन गरी आवश्यक सुधार गर्नु आवश्यक छ। विद्यमान कानुनमा स्पष्ट व्यवस्था नभएका कारणले पनि महिलाहरू न्याय प्राप्त गर्नवाट वञ्चित भएको अवस्था छ। बलात्कारका मुद्दामा लचिलो हदम्याद, बलात्कार क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था, बलात्कार उद्योग मुद्दामा क्षतिपूर्तिको व्यवस्था, घरेलु हिंसा सम्बन्धी ऐनमा स्पष्टता, फैसला वारे निर्णयको जानकारी तथा जानकारी दिने निकाय/प्रणलीको व्यवस्था, पुनरावेदन तहमा निरन्तर सुनुवाईको व्यवस्था, जबरजस्तीकरणी, हाडनाता करणी, यौनजन्य दुर्व्यवहार, मानवबेचविखन जस्ता मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकातका लागि प्रहरी लगायत अदालतमा तालिम प्राप्त महिला कर्मचारीको दरबन्दी राखी महिला कर्मचारीद्वारा बयान गराउने व्यवस्था, साक्षीको सुरक्षा सम्बन्धमा गर्नुपर्ने सुरक्षा प्रणालीको विकास तथा नातामा विवाद नभएका मुद्दाहरूमा साक्षी बुझिरहनु नपर्ने सम्बन्धमा अदालतले निति अपनाउनुपर्ने, मुद्दाको निर्णय भएपश्चात् फैसला लेखने कार्य छिटो छरितो बनाइनुपर्ने र शीघ्र कार्यान्वयनका लागि पहल गर्नुपर्ने, र घरेलु हिंसापीडितहरूले छिटोछरितो न्याय प्राप्त प्रदान गर्नकालागि शीघ्र कारबाही अदालत[31]को गठन सम्बन्धमा स्पष्ट कानुन निमार्ण गरिनु पर्दछ।

सूचना प्रवाहः कानुनी व्यवस्था र न्याय प्रदान गर्ने निकाय तथा संयन्त्र बारेमा सेवाग्राहीहरूलाई स्पष्ट सूचनाको प्रवाह गरेको अवस्थामा मात्रै सेवाग्राही आफ्नो अधिकार प्रचलनका लागि न्यायिक निकाय समक्ष जान सक्दछन्। उपलब्ध सेवा र सूचनाहरूमाथि न्यून पहुँच रहने कारणले महिलाहरूको न्यायमा पहुँच नभएको अवस्था छ। उदाहरणका लागि बन्द इजलासबाट हेरिने मुद्दाको सम्बन्धमा सबैलाई पर्याप्त जानकारी नहुँदा समस्या सिर्जना भएको छ। तसर्थ यसबारेमा सम्बन्धित पीडित पक्ष र अन्य सरोकारवालाहरूको चेतना फैलाउन जरुरी छ। आवश्यक सुचना सम्प्रेषणका लागि न्याय प्रदायक निकायहरूले नागरिक समाजसँग समन्वय गरी सन्देशमूलक कार्याक्रम सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ।

महिलाहरूलाई लक्षित गरी न्याय क्षेत्रका सरोकारवालाहरूको समन्वयमा न्याय क्षेत्र र समुदायबीचका सूचनामूलक अन्तरक्रियात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने एवं महिलाविरुद्धका हिंसाका विषयमा कानुनी सचेतना फैलाउनका लागि स्थानीय तहका निकायहरूलाईपनि संलग्न गराइएमा प्रभावकारी र महिलाहरूका लागि पहुँचयोग्य हुन सक्छ। कानुनी तथा न्यायिक प्रक्रियालाई शैक्षिक पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने एवम् विविध सन्देशमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने समेत आवश्यकता देखिएको छ।

अदालत र समुदाय बीचको अर्न्तसंवादः न्यायपालिकाको रणनीतिले समुदाय र न्यायल बीचको संवादको अवधारणा अगाडि सारी न्यायमा नागरिकको पहुँच वृद्धि गर्न सर्वोच्च अदालतले गम्भीरतापूर्वक लिइ नेतृत्वदायि भूमिका खेल्ने पुष्टि गर्दछ। रणनीतिमा व्यवस्था गरिए अनुरुप महिला तथा सीमान्तिकृत समुदायलाई लक्षित गरी न्यायालय र समुदाय बीच नियमित रूपमा संवादात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकेको अवस्थामा पनि ती समुदायको न्यायमा पहुँच वृद्धि गर्न सकिन्छ। अदालतबाट प्रदान गरिने सेवा सुविधा, अदालतले सम्पादन गर्ने कार्य, यसको सीमा र बाध्यता एवम् अदालतले सेवाप्रवाह सहज र सरल बनाउन गरेका प्रयासहरूको अदालतका प्रयोगकर्ता एवं आम नागरिकसम्म सम्प्रेषण गर्न सकेको अवस्थामा न्यायलयप्रति नागरिकको विश्वास र पहुँच बढाउन सकिन्छ।

अदालतमा लैङ्गिक डेक्सको स्थापना : महिलाको समानता सुनिश्चित गर्न तथा महिलाको न्यायमा पहुँच बृद्धि गर्नका लागि र लैङ्गिक हिंसालाई सम्बोधन गर्ने गरी कानुन, नीति तथा कार्यक्रमहरूमा आवश्यक परिमार्जन गरी त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु पर्ने आवश्यकता रहेको छ। महिला हिंसाका पीडितहरू अदालती प्रकृयाको जानकारी नभएका कारण, अदालतमा लैङ्गिक पूर्वाग्रही व्यवहारको कारण र अदालतभित्र संवेदनशील वातावरण नभएका कारण पनि महिलाहरू न्याय माग गर्न न्यायिक निकायसमक्ष उपस्थित हुदैनन्। अदालतभित्र महिलामैत्री वातावरण बनाउनका लागि लैङ्गिक सहयोगी जेण्डर डेस्क /हेल्प डेस्कको स्थापना महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

यस्ता निकायबाट महिला तथा सीमान्तकृत व्यक्तिहरूलाई उजुरी दायरीको प्रारम्भिक अवस्थादेखि मुद्दाको फैसला र आदेशको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कार्यविधिका लागि सहयोग उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिनु पर्दछ। महिला डेस्कले मुद्दामा फिरादपत्र दर्ता गर्ने, प्रतिउत्तरपत्र दर्ता गर्ने, सम्बन्धित फाँटसँग समन्वय गरी तारेख, पेशी तोकाउने, मुद्दाको कार्यविधि र प्रक्रियाको सामान्य जानकारी दिने, मुद्दाको सुनवाई शिघ्र होस भन्ने उदेश्यले आवश्यक पहल गर्ने, मुद्दाको फैसला वारे पक्षलाई जानकारी गराउने र त्यसको कार्यान्वयनका

---

30. अधिवक्ता ज्योती पौडेल समेत विरुद्ध नेपाल सरकार समेत भएको रिट निवेदनमा नेपाल सरकारको नाममा मिति २०६६।०४।२८ मा शिध्र कारबाही अदालतको गठन गर्न निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको थियो।

31. आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा राष्टिय न्यायिक प्रतिष्ठानको संयोजनमा केहि जिल्लाहरुमा शिक्षक, विद्यार्थी, गाविस सचिव बीच यस्तो अर्न्तसंवाद भएको छ।

लागि पहल गर्ने लगायतका सेवा र सहजीकरण गर्न सक्दछ। उपचारका लागि अदालत समक्ष आउने महिलाहरूलाई सहयोग गर्न नेपाल बार एशोसियसनका तर्फबाट महिला कानुन व्यवसायी अथवा राष्ट्रिय महिला आयोगका तर्फबाट महिला कर्मचारी खटाउनपनि सकिन्छ।

पीडित /साक्षी कक्षः घटनाका पीडित र साक्षीको मुद्दासँग रहेको सम्बन्ध र उनीहरूको उपस्थितिले न्यायमा पार्ने प्रभावलाई ध्यानमा राखी पीडित र साक्षी संरक्षण र सहयोगका लागि व्यवस्था गरिनु आवश्यक छ। पीडित तथा साक्षीहरूप्रति सम्मानजनक व्यवहार नगर्ने तथा उनीहरूको संवेदनशीलतालाई उपेक्षा गरिने प्रवृत्ति छ, त्यसमा सुधार ल्याउनका लागि आचारसंहिता बनाएर कडाइका साथ लागू गरिनुपर्दछ। साक्षी तथा पीडितहरूप्रति सम्मान र आदरको भावना हुनुपर्छ।[३२]

हिंसापीडित महिला र महिला हिंसाका साक्षीको संरक्षण संयन्त्रको अभावपनि महिलाको न्यायमा पहुँचका लागि चुनौतीको रुपमा रहेको छ। पीडकको दवाव र धम्कीका कारण पीडित र साक्षी अदालतमा उपस्थित हुन डराउने गर्दछन् र फौजदारी मुद्दामा होस्टाइल हुने गर्दछन्। विद्यमान कानुनले पीडित र साक्षीको सुरक्षाका सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गर्न सकेको छैन, जुन न्यायमा पहुँचका सम्बन्धमा सबैभन्दा ठूलो व्यवधानको रूपमा रहेको छ। मुद्दामा साक्षीको निर्वाध सहभागिताको सुनिश्चितता अपरिहार्य हुन्छ।

अदालतमा "साक्षी अदालत कक्ष"[३३] को स्थापना गरी विशेष गरी यौनहिंसामा परेका पीडित बालबालिका र १८ वर्ष पूरा भएका जोखिममा परेका पीडित महिला तथा कुनै मुद्दाका नाबालक साक्षीहरूको भयमुक्त वातावरणमा सहज रूपले बकपत्र, जिरह गर्ने र यौन हिंसालाई प्रमाणित गराई पीडितलाई न्याय दिलाउने उद्देश्यले यस्तो विशेष कक्षको निर्माण गर्न सकिन्छ। जिल्ला अदालतहरूमा जोखिममा रहेका साक्षी, पीडित साक्षी र नावालिग साक्षीहरूको लागि संरक्षणको उचित पबन्ध गरिनु पर्दछ। त्यस्ता साक्षीहरूको परीक्षणका लागि छुट्टै कार्यकक्ष तथा Video Conferencing को भौतिक सुविधा समेत उपलब्ध गराइनु पर्दछ। साथै त्यस्ता साक्षी परीक्षणको लागि सर्वोच्च अदालतबाट निर्देशिका जारी गरिनु आवश्यक छ।

अदालती संयन्त्रको प्रभावकारिता : न्यायमा सरल र सहज पहुँच वृद्धि गर्ने उद्देश्यले अदालतको अग्रसरतामा निमार्ण तथा स्थापना गरिएका विभिन्न संयन्त्रहरूको कार्यान्वयन हुन सकेको अवस्थामा नागरिकको न्यायमा पहुँच बढाउन सकिन्छ। अदालत र न्यायिक निकायहरूको काम कारबाही सुव्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन गराउन, न्यायपालिकाको रणनीतिक योजना, फैसला र आदेशको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारिता दिन र अदालतको सुरक्षा व्यवस्थालाई समेत समन्वय गर्न जिल्ला, पुनरावेदन र केन्द्रीय स्तरमा न्याय क्षेत्र समन्वय समिति[३४] को गठन गरिएको छ। न्यायमा पहुँच वृद्धि गर्न र सरोकारवाला निकायहरू बीच संवाद र सहयोग वृद्धि गर्न ज्यादै नै उपयोगी र प्रभावकारी संयन्त्र हो।

वर्तमान समयमा यस संयन्त्रले प्रभावकारी र नियमित रूपमा सञ्चालन हुन सकेको छैन। तसर्थ यसका बैठकहरूलाई नियमितता दिई बैठकमा पहिचान भएका सम्स्याहरूको क्रमिक रुपमा सम्बोधन गर्न सकेमा न्याय सम्पादनमा सहयोग पुग्छ। पिछडिएका वर्गहरूको न्यायमा सहज पहुँच प्राप्त गर्न सकुन भन्ने उद्देश्यले पनि न्यायपालिकाले न्यायक्षेत्र समन्वय समितिको गठन गरिएकाले सो समितिमा महिलाका मुद्दाको उठान गरी उपचारका उपायहरू पहिल्याउन सकिएमा महिलाहरूका लागि प्रभावकारी न्याय सम्पादन गर्न सकिन्छ।

अदालतबाट भएका फैसला तथा आदेशहरूको शीघ्र तथा प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सर्वोच्च अदालत मातहत रहने गरी फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको गठन गरिएको छ। सर्वोच्च अदालत अन्तर्गत फैसला कार्यान्वयन निर्देशनालयको गठन तथा मुख्य सचिवको नेतृत्वमा प्रधानमन्त्री कार्यालयमा फैसला कार्यान्वयन एकाइको स्थापना जस्ता पहलहरू सरकारबाट भएका छन्। जिल्ला अदालमा रहेका तहसिल फाँटले जिल्ला अदालत, पुनरावेदन अदालत र सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाहरूको कार्यान्वयन गर्ने दायित्व हुन्छ। यी निकायहरूको काम कारवाहीलाई निष्पक्ष तथा प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ।

नागरिकको न्यायिक अधिकार सुरक्षित गर्नका लागि कानुनी सहायता तथा कानुनी प्रतिनिधित्वको अधिकार संरक्षित गरिएको हुन्छ। नागरिकले आर्थिक अवस्थाका कारण त्यस्तो कानुनी सहायता आफैं लिन नसक्ने अवस्था भएमा नि:शुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने संयन्त्रको व्यवस्था गरिएको भए तापनि आम नागरिक बारे त्यस्तो सेवा बारे जानकारी नभएर र कतिपय अवस्थामा जानकारी भए तापनि सेवाग्राहीलाई सेवा दिने क्रमका विभेद गरिने कारणले सेवा उपभोग गर्न पाएका हुँदैनन्। कानुनी सहायताको सम्बन्धमा स्थानीय निकायहरूको भूमिकालाई समेत अभिवृद्धि गरी कानुनी सहायताको प्रभावकारिता तथा यसमाथिको पहुँचलाई विस्तार गरिनुपर्ने। अदालतले व्यवस्था गरेको वैतनिक वकिलको सेवा बारे जानकारी दिने र यसलाई अभियुक्तको तर्फबाट प्रतिनिधित्व गर्ने कुरामा मात्र सीमित नराखी आवश्यकता अनुसार लैङ्गिक हिंसाका पीडितको हितमा समेत प्रतिनिधित्व गर्ने गरी व्यवस्था गरिनुपर्ने।

---

३२. पूर्व पादटिप्पणी १, पृ. ६५

३३. दिल्ली उच्च अदालतबाट २००९ मा वीरेन्द्र विरुद्ध दिल्ली राज्य सरकार रहेको बलात्कार मुद्दामा माननीय न्यायाधीश गीता मित्तलको इजलासबाट भएको फैसलामा नाबालक साक्षी र जोखिममा परेको यौनहिंसा पीडित र असहाय साक्षीहरूकालागि सहज वातावरणमा बकपत्र गर्न सकिने अदालतमा छुट्टै कक्ष निर्माण गर्ने सम्बन्धी निर्देशनात्मक आदेश जारी भएको छ।

३४. जिल्ला अदालत नियमावली नियम, ४ ख, पुनरावेदन अदालत नियमावली नियम ११२ ख र सर्वोच्च अदालत नियमावली नियम १३ ख (४) मा न्याय क्षेत्र समन्वय समितिको स्थापना सम्बन्धमा व्यवस्था भएको छ।

नेपालमा भूमि राजनीति

केशव दाहाल

१. विषय प्रवेश

'भूमि राजनीति' नेपालमा भूमिलाई केन्द्रमा राखेर गरिने राजनीति हो। प्रस्तुत् लेखमा हाम्रो राज्य, राजनीतिक दल र परिवर्तनका आन्दोलनहरूमा भूमिको विषय कसरी उठ्यो र अहिले के भइरहेको छ भन्ने बारेमा चर्चा गर्न खोजिएको छ। न्यायोचित भूमि वितरण, सामाजिक न्याय, गरीबी निवारण र आर्थिक रूपान्तरणको सवाल हो। यो किसानहरूका लागि आर्थिक अधिकार हो। अझ बहुसङ्ख्यक गरिब किसानहरू भएको देशमा भूमिसुधारले मात्र उनीहरूको आर्थिक न्याय, पहिचान र सम्बृद्ध जीवनका अनेकौँ ढोकाहरू एकैपटक खोल्दछ। त्यसैले नै नेपालको राजनीतिक आन्दोलनमा भूमि महत्वपूर्ण सवाल हो। यसले २००७ सालदेखि आजपर्यन्त महत्व पाउँदै आएको छ। तर अझै न त भूमि सुधार भएको छ, न त किसानहरूले न्याय पाएका छन् न त उत्पादन नै बढेको छ। यो विषयले निश्कर्ष पाएको छैन। किन यस्तो भयो ? निरन्तर आन्दोलनको मुख्य विषय भएर पनि किन नेपालमा भूमिसुधार हुनसकेको छैन ? किनभने भूमिसुधार राजनीतिक परिवर्तन भन्दा माथि राज्यको शासकीय चरित्रसँग जोडिन्छ। जसकालागि दलहरू प्रतिवद्ध देखिँदैनन्। वर्तमान राज्यचरित्र पुरातन भूमि संरचनालाई घुन नलगाई किसानहरूलाई न्याय दिने फोस्रा कुरा गर्दछ। यसर्थ नै भूमिसुधार अझ पेचिलो बनेको छ। परिणामत: नेपाली गरिब किसानहरूले राजनीतिक परिवर्तनको प्रत्याभूति गर्न सकिरहेका छैनन्। उनीहरूलाई लोकतन्त्र आएकै छैन। त्यसैले भूमिअधिकारको आन्दोलन जारी छ।

नेपालको विद्यमान भूमि वितरण प्रणाली वैज्ञानिक र उत्पादनमुखी छैन। कृषि उत्पादनमा रहेको श्रम सम्बन्धले नै सामाजिक तथा आर्थिक विभेदहरूलाई अझ प्रोत्साहित गरिरहेको छ। जमिन हुनेहरू मात्र राज्यको पहुँचमा छन्। यसर्थ अन्यायपूर्ण भूमि वितरण र व्यवस्थापनका कारण सृजित आर्थिक, सामाजिक विभेदहरूको अन्त्य भूमि राजनीतिको मूल पक्ष हो। वस्तुत: यसले राज्यचरित्रको न्यायपूर्ण परिवर्तनको माग गर्दछ। कतिपय नीति निर्माताहरू कृषि क्रान्तिको पक्षमा देखिन्छन्। निश्चय नै कृषि क्रान्ति आवश्यक छ। तर भूमिसुधार बिनाको कृषि क्रान्ति अर्थहिन हुन्छ। जमिनको स्वामित्वलाई न्यायपूर्ण, वैज्ञानिक र व्यवस्थित नगरी कृषि क्रान्ति गर्न सकिँदैन। पूँजीवादी उत्पादनलाई बढवा दिन र न्यायपूर्ण वितरणलाई प्रवर्द्दन गर्नसमेत नेपालमा भूमिसुधार आवश्यक छ। यसर्थ भूमिसुधार भनेको जमिनको न्यायपूर्ण वितरण,उत्पादकत्व बृद्धि, शोषणको अन्त्य, बजार प्रवर्द्धन र कृषि औद्योगीकरण हो। नेपालको भूमि राजनीतिमा यी विषयहरू अभिभाज्य रूपमा जोडिन्छन्।

किसान विद्रोह र वर्गीय युद्धको घोषणाबाट जन्मिएको नेकपा एमाले र एमाओवादीहरूले आफ्नो राजनीतिको मुख्य शक्ति किसानलाई मान्दथे। एमाले र एमाओवादीहरूको प्रारम्भिक जग यही नै थियो। उनीहरू भूमिहीन, गरिब र शोषितहरूको पक्षमा नयाँ जनवादी सत्ता स्थापना गर्न चाहन्थे। किसानहरूले सचेत विद्रोह गरी आफ्नो हक सामन्तहरूबाट खोस्ने छन् भन्ने कम्युनिस्टहरूको राजनीतिक लाइन हो। अहिले एमाले हदमाथिको जमिन सामन्तलाई क्षतिपूर्ति दिएर राष्ट्रियकरण गर्ने मान्यतामा राख्दछ। उता जनयुद्धमा क्रान्तिकारी भूमिसुधारको नारा बोकेको र जमिन कब्जाको राजनीति गर्ने एमाओवादी आफू सरकारमा हुँदा यो प्रस्ताव कार्यान्वयनमा उदासीन देखियो। यसर्थ कम्युनिस्टहरू पनि नारामा मात्र भूमिसुधार गर्ने देखिए। उनीहरूका प्रतिबद्धता पनि व्यवहारमा लागु भएनन्।

२. सामन्ती भूमि व्यवस्था र विद्रोह

२००७ साल अगाडिको भूमि व्यवस्थालाई सामन्ती भूमि व्यवस्था मान्न सकिन्छ। २००७ साल भन्दा अगाडि राजस्व आम्दानीको महत्वपूर्ण श्रोत भूमि नै थियो। जसमाथि शासकहरू एकाधिकार राख्दथे। भूमि आम्दानी, मान र प्रतिष्ठाको श्रोत भएका कारण यसको अझ धेरै महत्व थियो। त्यसैकारण भाइ, भारदार वा विश्वासपात्रहरूले नै भूमि व्यवस्थापनको मुख्य अख्तियारी पाउँथे। बक्सिस, बिर्ता, जागिर र जमिनदारी प्रथा मौलाउँदै जाँदा सीमित परिवारको स्वामित्वमा राम्रा जमिनहरू आए। जोताहा, दलित र गरिबहरू भूमिहीन बन्दै जाने क्रम तीब्र बन्यो। शासकहरू खुशी हुँदा भूमिको ठूलोभाग वा गाउँ नै बक्सिस दिने त्यो समयले धेरै गरिवहरूलाई नियोजित रूपमै कङ्गाल बनायो। नेपालले ब्रिटिस इन्डिया सरकारलाई सघाएवापत नयाँ मुलुकको रूपमा चार जिल्ला बक्सिस पाएको घटनाले तत्कालीन भूमि राजनीति बुझ्न अझ सहयोग गर्दछ। त्यो समय जमिन भएकाहरूले राज्य सञ्चालन गर्ने र जमिन दिएर भारदारी प्रथा बचाउने कालखण्ड थियो। त्यसैको परिणाम आज पर्यन्त भूमि शासन र शक्तिको श्रोत रहँदै आएको छ। हिजो भूमि हुने परिवार नै आजका धनी परिवारमा गनिन्छन्। भूमि नहुनेहरू आज पनि सुविधा, अधिकार र

मानमार्यादाबाट बञ्चित छन्।

राणाकालमा जमिन मुठ्ठीभर मान्छेहरूमा केन्द्रित हुँदै जाने क्रमले जनतामा असन्तुष्टि बढ्यो। नक्कली तमसुक बनाउने, तालुकदारी प्रथा, चक्रबृद्धि व्याज र भूमिपतिहरूको धेरैखाले चरम आर्थिक, सामाजिक शोषणबाट जनता आजित थिए। यसर्थ विद्रोहको चेतना विकसित बन्दै गयो। जसले जनतामा प्रजातान्त्रिक चाहानालाई सङ्गठित गऱ्यो। २००४ सालमा स्थापित नेपाली काङ्ग्रेस पार्टी तथा विक्रम सम्वत् २००६ सालमा स्थापित कम्युनिष्ट पार्टीहरूले जनताका यस्तै चाहनाहरूलाई सङ्गठित गरे। यी पार्टीहरूले सामाजिक, आर्थिक विभेदबाट भड्किएको गरीब जनताको मनलाई राजनीतिक ढङ्गले मल्हमपट्टि लगाए। पार्टीहरूले आफ्नो स्थापना कालदेखि नै भूमिको सवाललाई मुख्य राजनीतिक मुद्धा बनाए। भूमिसुधार राजनीतिक आन्दोलनको महत्वपूर्ण नारा बन्यो। यसै कारणले राणाशाही विरुद्धको जनआन्दोलनमा व्यापक गरिब किसानहरूको सहभागिता जुट्यो।

तर, २००७ सालको आन्दोलनले किसानहरूलाई आशातित खुसी दिन सकेन। किनभने राजनीतिक प्रजातन्त्र आयो तर यसले न त राज्यको चरित्रमा फेरबदल गर्न सक्यो न त आर्थिक न्याय नै। यसर्थ "जसको जोत उसको पोत" साकार भएन। त्यसैले यो नाराबाट जुर्मुराएका किसानहरू ००७ सालको प्रजातन्त्र पछि पनि निरन्तर विद्रोहमा उत्रिए। बारा, पर्सा, रौतहट लगायतका जिल्लाहरूमा बगावत भयो। २००८ साल देखि नै भकारी फोर आन्दोलन, तमसुक जलाउने आन्दोलन, कृषि मजदुरहरूको हलो बन्द आन्दोलन र झोडा आन्दोलन जस्ता चर्चित किसान आन्दोलनहरू भए। त्यसैक्रममा किसान नेता भीमदत्त पन्तको सहादत भयो। यसरी नेपालमा जोताहा किसानहरूको सङ्गठित विद्रोहको विजारोपण भयो। यो अझै निरन्तर चलिरहेको छ।

३. पञ्चायतकालमा भूमिसुधारको सवाल

२००७ सालसँगै राजनीतिक दलहरूमा विभाजन सुरु भयो। प्रजातन्त्रवादी र साम्यवादी ध्रुवीकरण देखापऱ्यो। दलहरूले राजनीतिक दिशा र सिद्धान्तलाई वर्गीय आधारमा परिभाषित गरे। फरकफरक राजनीतिक दर्शनबाट समाज र यसका जटिलताहरू बुझ्ने, व्याख्या गर्ने र बदल्ने प्रयत्न थालियो। राज्यसत्ताको चरित्र सामन्तवादी हो र यसलाई बदल्न किसानहरूको व्यापक आन्दोलन आवश्यक छ भन्ने कम्युनिष्टहरूको मत थियो। उनीहरू किसानबीच लोकप्रिय बन्दै थिए। राजनीतिमा बहुमत किसानलाई आकर्षित नगरी वर्चस्व कायम गर्न असम्भव थियो। यसर्थ नै दलहरूले भातृ सङ्गठनहरूको रूपमा किसान सङ्घ, सङ्गठन खोल्न थाले। २००८ सालमा कम्युनिस्ट पार्टीले अनेकिसङ्घको गठन गऱ्यो। नेपाली काङ्ग्रेसले नेपाल किसान सङ्घ बनायो। भूमि अधिकारका लागि राज्यलाई दवाव दिन थालियो। पहिलो निर्वाचित सरकारले २०१६ सालमा बिर्ता उन्मूलन ऐन ल्यायो। यसले मुलुकका सामन्तहरूको मुटुमा ढ्याङ्ग्रो बज्यो। जमिनदारहरू प्रजातान्त्रिक दलहरूसँग त्रसित भए। राजालाई तत्काल केही गर्न दबाब पऱ्यो। राजनीतिक अन्तरविरोधले उग्ररूप लिँदा राजा महेन्द्रले ०१७ साल पुषमा दलहरू माथि प्रतिबन्ध लगाए। पञ्चायत आयो। तर, राजा महेन्द्रलाई भलीभाँती थाहा थियो कि पञ्चायत टिकाउने हो भने किसानहरूलाई विद्रोह गर्न अवसर नै दिनुहुँदैन। त्यसैले सस्तो लोकप्रियता, किसान आन्दोलनको स्थगन र अनुपस्थित भूमिपतिहरूलाई जमिनमा स्वामित्व स्थापित गरिदिन भूमि ऐन २०२१ को घोषणा गरियो। तर, यसले किसानहरूको चाहनालाई सम्वोधन गर्न सकेन।

पञ्चायती कालखण्डमा पनि नेपालको अर्थ राजनीतिको मूल प्रश्न भूमि नै रह्यो। खासगरी राजा महेन्द्रको सामन्ती भूमि वितरण, कम्युनिष्टहरूको जनवादी भूमि वितरण र काङ्ग्रेसको कृषि उत्पादकत्व बृद्धिबीचको आन्तरिक राजनीतिक टकराव, वर्गीय स्वार्थ र वर्गीय मुक्तिको लडाइँ पञ्चायतकाल भरि चलि नै रह्यो। पञ्चायतकालमा निकै ठूला किसान विद्रोहहरू भए। भारतको नक्सलवाडी किसान विद्रोहको प्रभावबाट झापाली युवा कम्युनिस्टहरूले २०२८ सालमा स-शस्त्र विद्रोहको सुरुआत गरे। जसको जगमा आजको एमाले बन्यो। छिन्ताङ, पिस्कर, हत्याकाण्ड र जमिन्दार विरोधी आन्दोलनले पञ्चालयलाई कमजोर बनाउँदै लग्यो। यता नेपाली काङ्ग्रेस आफैँ पनि भूमिसुधारभन्दा अलग थिएन। त्यसैले भूमिसुधारको जगमा पञ्चायत विरोधी आन्दोलन उठ्यो र सशक्त आकार लियो। आम गरिब किसानहरू पञ्चायतको अन्त्य हुनासाथ भूमिसुधार हुने विश्वासमा थिए। तर, ०४६ सालको आन्दोलनपछि पनि भूमिको विषय समाधान भएन। प्रजातन्त्रले भूमिहीन, सुकुमबासी र जोताहा किसानहरूमाथिको शोषण र विभेद हटाउन सकेन। जनआकाङ्क्षा माथि तुसारापात हुँदै गयो। त्यसको परिणाम किसान, मजदुर, विद्यार्थीहरूको सगठित विद्रोह निरन्तर रह्यो।

४. प्रजातन्त्रमा पनि वाचा पूरा भएनन्

२०४६ सालमा प्रजातन्त्र आयो। प्रजातन्त्रको पक्षमा लागेका जनताको सबभन्दा ठूलो हिस्सा किसानको थियो। यो वर्गलाई आफ्नो पक्षमा ल्याउन "जमिन कस्को ? जोत्नेको" भन्ने नारालाई अगाडि सारियो। दलहरू यो नारालाई कार्यान्वयन गर्ने दवावमा थिए। नेपाली काङ्ग्रेसले २०४८ सालको चुनावी घोषणापत्रमा जमिन जोत्नेलाई दिने बतायो। उसले द्वैध स्वामित्वको अन्त्य गर्ने नीति अगाडि साऱ्यो। मोहीको हित संरक्षित गर्ने, उत्पादन बृद्धि, किसानलाई प्रोत्साहन र सुकुम्बासी समस्या समाधान आदि प्रतिवद्धता काङ्ग्रेसले चुनावी घोषणापत्र मार्फत सार्वजनिक गऱ्यो। तर तत्कालीन भूमिसुधार तथा व्यवस्थामन्त्री जगन्नाथ आचार्यले २०४८ सालको आफ्नो कार्यकालमा सुरु गरेका नयाँ कामहरूको कार्यान्वयन नहुँदै उनी मन्त्रीमण्डलबाट हटाईए। त्यसयता नेपाली काङ्ग्रेसको नेतृत्वबाटै न्यायोचित भूमि वितरणमा निरन्तर भाँजो हालियो। भूमि राजनीतिमा नेपाली नेपाली काङ्ग्रेसको प्रतिवद्धता हावादारी बन्यो। उसको चरित्र कमजोर र स्वार्थी देखियो। घोषणापत्रमा वाहेक, व्यवहारमा नेपाली काङ्ग्रेस कहिल्यै भूमिसुधारको पक्षमा देखिएन।

किसान विद्रोह र वर्गीय युद्धको घोषणाबाट जन्मिएको नेकपा एमाले र एमाओवादीहरूले आफ्नो राजनीतिको मुख्य शक्ति किसानलाई मान्दथे। एमाले र एमाओवादीहरूको प्रारम्भिक जग यही नै थियो। उनीहरू भूमिहीन, गरिब र शोषितहरूको पक्षमा नयाँ जनवादी सत्ता स्थापना गर्न चाहन्थे। किसानहरूले सचेत विद्रोह गरी आफ्नो हक सामन्तहरूबाट छिन्ने

छन् भन्ने कम्युनिष्टहरूको राजनीतिक लाइन हो। तर, आज एमाले बहुदलीय जनवाद को बाटो हुँदै यहाँसम्म आइपुगेको छ। अहिले एमाले हदमाथिको जमिन सामन्तलाई क्षतिपूर्ति दिएर राष्ट्रियकरण गर्ने मान्यतामा राख्दछ। उता जनयुद्धमा क्रान्तिकारी भूमिसुधारको नारा बोकेको र जमिन कब्जाको राजनीति गर्ने एमाओवादी आफू सरकारमा हुँदा यो प्रस्ताव कार्यान्वयनमा उदासिन देखियो। यसर्थ कम्युनिष्टहरू पनि नारामा मात्र भूमिसुधार गर्ने देखिए। उनीहरूका प्रतिवद्धता पनि व्यवहारमा लागु भएनन्।

२०४८ सालको निर्वाचनमा बेघरबारलाई घर घरेडी, बेरोजगारलाई काम, जोताहालाई खेतबारी भोकालाई माम भन्ने नाराबाट चुनावी अभियान सुरु गरेको नेकपा एमालेले सामन्ती उत्पीडनबाट किसानहरूलाई मुक्त गर्ने घोषणा गऱ्यो। मोहीयानी हक दिई जमिनको द्वैध स्वामित्व अन्त्य गर्ने उसको कार्यक्रम थियो। भूमिको न्यायोचित वितरण गर्ने, बिर्ता, गुठी जमिन जोताहालाई दिने, सहकारीतालाई प्रोत्साहन गर्ने र भूमिमा प्रगतिशील सुधार गर्ने एमालेले कार्यक्रम अगाडि साऱ्यो। बहुमत नआएको कारण ०४८ मा एमाले सरकारमा जान सकेन। २०५१ सालमा सबै भन्दा ठूलो राजनीतिक दलको रूपमा संसद्मा उपस्थित भइ एमालेले ९ महिना काम गर्ने अवसर प्राप्त गऱ्यो। "सामन्ती भू-स्वामित्वको अन्त्य, कृषिको आधुनिकीकरण र खाद्यन्नमा आत्मनिर्भरता" भन्ने नाराका साथ विजय हासिल गरेको एमालेले केशव बडालको अध्यक्षतामा भूमिसुधारका लागि सुझाव आयोग बनायो। यो राम्रो कदम थियो। तर, पछिल्ला एमाले सरकारहरूले यसलाई निरन्तरता दिन सकेनन्। एमाओवादीका चुनावी प्रतिवद्धताहरू पनि त्यसरी नै हावादारी भए। पछिल्ला संविधानसभा निर्वाचनमा उठाइएका भूमिसुधारका प्रतिवद्धताहरू पनि आज आएर थान्को लागेका छन्। सरकार त यो विषयमा मौन छ नै संविधानसभाभित्र पनि कुरा उठाइएको देखिँदैन। गरिब किसानहरूलाई न्याय दिने कुरामा प्रजातान्त्रिक, प्रगतिशील र समाजवादी भनिएका सबै दलहरू उस्तै देखिए। यो दुर्भाग्य हो। यसले गरिब किसानहरूलाई दुखित बनाएको छ नै साथै राज्यको पूँजीवादी उत्पादन प्रकृयामा समेत भाँजो हालेको छ।

आफ्नो पुरानो पुष्ठभूमि, वर्गीय चरित्र र बहुदलीय राजनीतिक निष्ठाको कारण पूर्वपञ्चहरू भूमिसुधारका लागि निष्ठावान छैनन्। मधेसवादीहरू भूमिसुधारलाई पहाडे षडयन्त्रको रूपमा अपव्याख्या गर्छन्। अझै पनि साना कम्युनिस्ट पार्टीहरू किसानहरूको सङ्गठित बलबाट नै आफ्नो राजनीति सपना पूरा हुने ठान्दछन्। यसरी हेर्दा नेपालका प्राय सबै राजनीतिक दलहरूले प्रगतिशील भूमिसुधार, जोत्नेलाई जमिन, उत्पादकत्व वृद्धि, कृषिमा आधुनिकीकरणलाई कुरामा समेटेका छन्। तर यी कुरामात्र हुन्। व्यवहारमा भूमिसुधारका लागि ७० वर्ष पर्खिनु गरिब किसानहरूका लागि कहालीलाग्दो अवस्था हो।

५. आजको भूमिसुधार

०६३ को जनआन्दोलनपछि विद्रोही माओवादीसँग विस्तृत शान्ति सम्झौता गरियो। त्यसयता अनेकौँ सम्झौताहरू भए। रोचक पक्ष यो छ कि यस्ता अनेकौँ सम्झौता र बाचाहरूमा भूमिसुधारको प्रतिवद्धता दोहोऱ्याइएको छ। राज्यको रूपान्तरण, आर्थिक क्षेत्र र उत्पादन सम्बन्धमा भएको सामन्तवादको अन्त्य, भूमिको न्यायोचित वितरण, उत्पादकत्व बृद्धि र किसानको हातमा जमिन यस्ता सम्झौताका मुख्य आशय हुन्। तर नेपालका राजनीतिक दलहरूको बाचा बिर्सिने समस्या यहाँ पनि देखियो। परिणामत: भूमिसुधारको बहस कमजोर र सीमान्तकृत हुँदै गयो। दलहरू किसानको जीविकामा रूपान्तरण गर्न उदासिन देखिए। वर्गीय मुद्दा पहिचानमा फेरियो। कम्युनिस्टहरू बहसमा अन्तै बहकिए। मधेसका मसिहाहरू भूमिसुधारलाई मधेसविरोधी कार्यक्रम मान्न थाले। नेपाली काङ्ग्रेस कहिल्यै भूमिसुधारको पक्षमा रहेन। उच्चस्तरीय भूमिसुधार आयोग बनाउने र भूमिसुधारलाई अगाडि बढाउने काम भएन। यसर्थ राजनीति फेरियो। सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र आयो। तर गरिब किसानहरूको जीवन फेरिएन। किसानहरूको भोक, रोग र गरिबीमा मलमपट्टि लागेन। देशको उत्पादन बृद्धिमा कृषिको योगदान अझ घट्दै गयो। राजनीतिक परिवर्तनले भूमिको मुद्दालाई सम्बोधन गर्न सकेको छैन।

फेरि पनि प्रश्न उही आउँछ विगत ७० वर्षदेखि उठेको यो मुद्दा किन समाधान हुन सकेन ? चुनावी घोषणापत्र, विचार, नीति र कार्यक्रममा दलहरू गरिबमुखी देखिए पनि विचारको तीव्र स्खलन तथा चारित्रिक विचलन आजको मुख्य समस्या हो। दलहरूको भनाइ र गराइमा फरक पऱ्यो। किसानहरूलाई दिएका बाचाहरू कार्यान्वयन गर्ने आन्तरिक प्रतिबद्धता राजनीतिक दलहरूमा देखिएन। राजनीतिक दलहरूको नेतृत्व तहमा गैरजोताहा, जमिन्दार र भूमि पीडकहरूको उपस्थिति बढ्दै गयो। किसान सङ्घ सरूगठनहरूमा गैरकिसानहरू हावी भए। निम्छरा किसानहरूको पहुँच नीतिनिर्माण तहमा छैन। दलहरू धनी, जमिन्दार र बोलावाला हुनेहरूको पक्षमा लागे। नेताहरूको तीव्र वर्ग परिवर्तनले उनीहरू जनमुखी परिवर्तनको प्रतिवद्धतामा टिक्न सकेनन्। भूमिसुधार गरिबको मात्र मुद्दा बन्यो। तर यो देशकै उत्पादन सम्बन्धलाई परिवर्तन गर्ने मुद्दा थियो। दलहरूले यो कुरा बुझेनन्। त्यसैले भूमि अधिकारको सवाल फगत किसानको भोट तान्ने खेलमात्र बन्न पुग्यो।

भूमि अधिकारको सवाल सामाजिक, आर्थिक रूपान्तरणको राजनीतिक सवाल हो। बहुसङ्ख्यक गरिब, दलित, महिला र पछाडि पारिएका किसान समुदायलाई जमिनको मालिक नबनाएसम्म मुलुकमा सामाजिक तथा आर्थिक न्याय हुन सक्दैन। त्यसो त पूर्ण प्रजातन्त्र, शान्ति र मानवअधिकारको पहिलो शर्त पनि भूमि अधिकार नै हो। यसमा दलहरूको प्रतिबद्धता आवश्यक छ। नयाँ संविधानले भूमिसुधारको आधार तयार गर्न सक्नुपर्छ। यसैगरी अबको पाँच वर्षमा भूमिसुधारका सम्पूर्ण कामहरू पूरा गर्न सके मुलुक सम्बृद्धिको बाटोमा अगाडि बढ्ने छ। लाखौँ मान्छेहरूलाई भोकै राखेर लोकतन्त्र हुर्काउन सकिँदैन। हजारौँ विगाहा जमिन बाँझो राखेर कृषि उत्पादन पनि बढ्न सक्दैन। अनुपस्थित जमिन्दारीको अन्त्य उत्पादन बृद्धिका लागि आवश्यक छ। त्यसो त खाद्य सम्प्रभुता र सुरक्षाका लागि पनि भूमि पहिलो शर्त हो। यसर्थ भूमिसुधार अनिवार्य छ। अनिमात्र बितेका ७० वर्षदेखि गरिब तथा भूमिहीन किसानहरूले देखेको न्याय, शान्ति र सम्बृद्धिको सपना पूरा हुनेछ।

शरणार्थीका सवाल, तेस्रो मुलुक पुनर्वास र आसन्न सार्क सम्मेलन

अधिवक्ता वीपी अधिकारी

विषय प्रवेश

सामान्यतया गृहयुद्ध, सशस्त्र सङ्घर्ष, जातिघृणा, राजनीतिक आस्था, विद्रोहजस्ता आदि कारणले आफ्नो नागरिकताको राष्ट्रबाट वलात् निष्कासनको अवस्थामा परी राज्य सीमाना पार गरेर गाँस, बास र सुरक्षाका लागि तेश्रो मुलुकमा पुग्दा उक्त मुलुकले शरण प्रदान गरेको व्यक्तिलाई शरणार्थी भनिन्छ। यसमा नागरिकको सुरक्षा तथा स्वतन्त्रताको प्रश्न गाँसिएको हुन्छ। कुनै खास जाति, भाषा, धर्म वा कुनै निश्चित सामाजिक वा राजनीतिक समूहको सदस्य भएको वा आस्था राखेको कारणबाट नागरिकताको राष्ट्रमा पीडित वा असुरक्षित भई भय र त्रास पर्याप्त भएको र सो भय र त्रासबाट बच्न नागरिकको देश छोड्नु बाहेक अर्को विकल्प नभएको एवम् राष्ट्रिय पहिचान नभएको तथा यस्ता कारणले गर्दा फर्केर आफ्नो राष्ट्रमा जाने अवस्था नभएको व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहलाई बुझाउँछ। शरणार्थीको हैसियतसम्बन्धी १९५१ को महासन्धिमा भएको व्यवस्थाअनुसार कुनै जात, धर्म, सामाजिक समूहको सदस्य भएको वा राजनीतिक आस्थाका कारणले गर्दा सुरक्षा र स्वतन्त्रता हनन् हुने वा कारबाहीमा परिने डरले देश छाड्न बाध्य भएको, स्वदेश फर्कने वातावरण नभएको वा कारबाहीको अवस्थामा भएको व्यक्ति वा व्यक्ति समूहलाई शरणार्थी मानिएको छ।

आप्रवासन एक स्वभाविक प्रक्रिया र मानवअधिकारको अभिन्न अङ्ग भएता पनि परिस्थितिजन्य घटनाहरूले मानिस जबर्जस्ती आफ्नो उद्गम स्थान छोड्न बाध्य भएका छन्। यस्तो परिवेश सिर्जना गर्नुमा युद्ध, हिंसा, जातीय दङ्गा, धार्मिक कलह आदि मानवीय प्रकोपका घटनाहरू जिम्मेवार छन् भने प्राकृतिक प्रलयसमेत केही हदसम्म जिम्मेवार छ। बाध्यात्मक आप्रवासनको एउटा संवेदनशील पक्ष शरणार्थी समस्या हो। शरणार्थी बन्नु रहर होइन एउटा तीतो वास्तविकता हो। आफ्नो उद्गमस्थानलाई अचानक भयावह परिवेशमा जीवन रक्षाको निम्ति परित्याग गर्नु अकल्पनीय घटना हो। यस्तो बेला शरणार्थीहरू केवल आफ्नो सम्पत्ति, साधन र श्रोतबाट मात्र विमुख हुँदैनन् उनीहरूको भय, त्रास र चाहनाबाट मुक्तिको मनोदशा पनि उत्तिकै संवेदनशील हुन्छ।

शरण दिइने प्रचलन

शरणार्थीलाई संरक्षण गरिनाको पहिलो र महत्वपूर्ण आधार भनेको मानवीयताको आधार हो। शरण दिने राष्ट्र त्यस्तो नदी हो जसको एउटा किनारामा मानवअधिकार र अर्को किनारमा शरणार्थीहरू रहेका हुन्छन्। शरणार्थी हुनुपर्ने अवस्थामा पुगेको व्यक्तिको स्वतन्त्रता र सुरक्षा खतरामा परेको हुन्छ। मानिसको पहिलो र महत्वपूर्ण सम्पत्ति भनेको जीउ-ज्यान हो। त्यसपछि उसलाई स्वतन्त्रता प्यारो हुन्छ। जब आफ्नो नागरिकताको उद्गम राष्ट्रमा व्यक्तिले सुरक्षा, संरक्षण, स्वतन्त्रता, सहभागिता र पहिचानजस्ता मानवोचित अवस्था गुमाउँछ तब ऊ शरण माग्न पुगेको हुन्छ। 'शरणको मरण हुन दिन नहुने' पूर्वीय मान्यतासमेत विशुद्ध मानवीय आधारमा स्थापित अवधारणा हो। शरणार्थीको हैसियत प्राप्त व्यक्ति अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको विषय हुन्छ। आफ्नो नागरिकताको राष्ट्र, सामाजिक सम्बन्ध तथा सद्भाव, घरपरिवार, श्रीसम्पत्ति, जायजेथा, पेशा, रोजगार-व्यवसाय, पहिचान, स्वतन्त्रता सबै गुमाइएको यस अवस्थामा उनीहरूको बसोबास, खानपान, सुरक्षा, स्वास्थोपचार, बालबालिकाको पढाइ-लेखाइ, सांस्कृतिक क्रियाकलापजस्ता सम्पूर्ण पक्षबाट शरणार्थीहरू वञ्चित भएका हुने हुँदा यस्ता समस्याबाट जोगाउन शरणार्थीलाई शरणार्थीको हैसियतसम्बन्धी १९५१ को महासन्धि अनुसार खास किसिमको संरक्षण दिने गरिन्छ।

कुनै पनि पक्ष राष्ट्रले कुनै पनि शरणार्थीलाई निजको जात, धर्म, राष्ट्रियता, कुनै खास सामाजिक समूहको सदस्यता वा राजनीतिक विचारका कारणले गर्दा निजको जीवन वा स्वतन्त्रता सङ्कटमा पर्न सक्ने कुनै पनि भूभागका सीमान्त क्षेत्रतर्फ निकाला गर्ने वा फिर्ता पठाउने छैनन्"

नेपाल अति अल्पविकसित, भूपरिवेष्ठित राष्ट्र भएर पनि परम्परागत रूपमा शरणार्थीलाई दशकौंदेखि आतिथ्यता प्रदान गर्दै आएको छ। प्रथम पुस्ताका तिब्बती शरणार्थी र त्यसपछि नेपाली मूलका बर्मेली शरणार्थीका ओइरोलाई समेत नेपालले जसोतसो धान्दै आएको छ। तथापि, सन् १९९० को दशकको शुरुवातमा भुटानबाट जातीय-सांस्कृतिक सफाइको चपेटामा परेर नेपाल प्रवेश गरेका १ लाखभन्दा बढी शरणार्थीहरूलाई राष्ट्रसङ्घीय शरणार्थीसम्बन्धी उच्चायोग तथा अन्य राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय संस्थाहरूको सहयोगमा सुरक्षा र सहयोग प्रदान गर्दै आएको छ। यसको अलावा विभिन्न मुलुकका सयौँको सङ्ख्यामा शहरी शरणार्थीहरू समेत नेपालमा आश्रय लिइरहेका छन्।

यद्यपि, कसैले शान्तिका विरूद्ध अपराध गरेको छ, युद्ध अपराध गरेको छ, मानवता विरूद्धको अपराध गरेको छ, शरण प्रदान गर्ने मुलुकबाहिर गम्भीर गैर-राजनीतिक अपराध गरेको छ तथा संयुक्त राष्ट्र सङ्घका सिद्धान्तको उद्देश्य विपरीत कार्य गरेको छ भने सो व्यक्तिलाई शरणार्थीको सुरक्षा प्रदान हुन सक्दैन।

शरणार्थीसम्बन्धी नेपालको नीति

शरणार्थीको हैसियत सम्बन्धी महासन्धि १९५१, को नेपाल हालसम्म पक्ष राष्ट्र भएको छैन भने शरणार्थी सम्बोधनका निम्ति कुनै राष्ट्रिय कानुनहरू निर्माण भएका

छैनन् तथापि नेपालले लामो समयदेखि भुटानी शरणार्थीदेखि लिएर तिब्बती र अन्य थुप्रै मुलुकका शरणार्थी (जसलाई हामी शहरी शरणार्थी भन्छौं) लाई आफ्नो देशमा शरण दिइरहेको छ। नेपालले शरणार्थी सम्बन्धमा दोहोरो नीति अपनाएको पाइन्छ। कतिपय अवस्थामा शरणार्थीलाई स्वागत र सुरक्षा प्रदान गर्ने गरिएको छ भने कतिपय अवस्थामा सीमानामै रोक्ने तथा मुलुकमा प्रवेश गरिसकेका शरणार्थीहरूलाई पक्राउ गर्ने र जबर्जस्ती उद्गम देशतर्फ पठाउने कार्य समेत गरिएको छ। कतिपय अवस्थामा शरणार्थीहरूलाई तेस्रो मुलुकतर्फ जान दिने उदारतासमेत अपनाएको पाइन्छ। शरणार्थीका सवालमा मुलुकले एक रुपता कायम गर्न नसकेको र हालसम्म शरणार्थीसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको पक्ष राष्ट्र नभएको कारण शरणार्थीहरूप्रति अपनाइएको विभेदको अन्त्य गर्न र अविलम्व राष्ट्रिय कानुनको निर्माण गर्ने तथा उक्त महासन्धिको पक्ष राष्ट्र बन्नसमेत सम्मानित सर्वोच्च अदालतले आदेश गरेको छ।

दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूमा शरणार्थी नीति

दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरू शरणार्थीलाई आतिथ्यता प्रदान गर्ने परम्परागत अभ्यासमा उदार मानिएता पनि यी राष्ट्रहरूमा शरणार्थी सम्बन्धमा अस्पष्ट नीति रहेको पाइन्छ। प्रथमतः अफगानिस्तानबाहेक कुनै मुलुकमा पनि शरणार्थीसम्बन्धी राष्ट्रिय कानुन छैन। यसका अतिरिक्त शरणार्थीको हैसियतसम्बन्धी १९५१ को महासन्धिलाई कुनै पनि देशले अनुमोदन गरेका छैनन्। यससम्बन्धी छिमेकी राष्ट्र भारतको आचरण र व्यवहार हेर्दा तिब्बती शरणार्थीलाई सजिलै शरण दिने र भुटानी शरणार्थीलाई आफ्नो देश प्रवेशपश्चात् सीमाना कटाएर नेपाल पठाउने गरेको पाइएको छ। पछिल्ला दिनहरूमा आएर तिब्बती शरणार्थीलाई मार्ग मात्र प्रदान गरेर भारततर्फ पठाउने तर लाखौंको सङ्ख्यामा भुटानी शरणार्थीलाई औपचारिक शरण दिने नेपालको नीति परराष्ट्र सम्बन्ध, कुटनैतिक औपचारिकता र सामाजिक सम्बन्धको मिश्रित अवस्था हो। दक्षिण एशियाका अन्य मुलुकहरूमा समेत कानुन र ठोस नीतिको

आप्रवासन एक स्वभाविक प्रक्रिया र मानवअधिकारको अभिन्न अङ्ग भएता पनि परिस्थितिजन्य घटनाहरूले मानिस जबर्जस्ती आफ्नो उद्गम स्थान छोड्न बाध्य भएका छन्। यस्तो परिवेश सिर्जना गर्नुमा युद्ध, हिंसा, जातीय दङ्गा, धार्मिक कलह आदि मानवीय प्रकोपका घटनाहरू जिम्मेवार छन् भने प्राकृतिक प्रलयसमेत केही हदसम्म जिम्मेवार छ। बाध्यात्मक आप्रवासनको एउटा संवेदनशील पक्ष शरणार्थी समस्या हो। शरणार्थी बन्नु रहर होइन एउटा तीतो वास्तविकता हो। आफ्नो उद्गमस्थानलाई अचानक भयावह परिवेशमा जीवन रक्षाको निम्ति परित्याग गर्नु अकल्पनीय घटना हो। यस्तो बेला शरणार्थीहरू केवल आफ्नो सम्पत्ति, साधन र श्रोतबाट मात्र विमुख हुँदैनन् उनीहरूको भय, त्रास र चाहनाबाट मुक्तिको मनोदशा पनि उत्तिकै संवेदनशील हुन्छ।

अभावमा शरणार्थी सवालमा दोहोरो-तेहरो नीति रहेको पाइन्छ। खासमा शरण दिनु वा नदिनु राष्ट्रहरूको स्वेच्छिक कार्यको रूपमा लिइएको छ।

फिर्ता नपठाउने सिद्धान्त

शरणार्थीसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि १९५१ को पक्ष राष्ट्र भएका हकमा उक्त महासन्धिको धारा ३३ (१) ले "कुनै पनि पक्ष राष्ट्रले कुनै पनि शरणार्थीलाई निजको जात, धर्म, राष्ट्रियता, कुनै खास सामाजिक समूहको सदस्यता वा राजनीतिक विचारका कारणले गर्दा निजको जीवन वा स्वतन्त्रता सङ्कटमा पर्न सक्ने कुनै पनि भूभागका सीमान्त क्षेत्रतर्फ निकाला गर्ने वा फिर्ता पठाउने छैनन्" भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी उक्त महासन्धिको पक्ष राष्ट्र नभएका मुलुकहरूले पनि आफ्नो मुलुक महासन्धिको पक्ष राष्ट्र नभएका कारण यो नियमको परिधि भित्र बस्नु पर्दैन भन्ने होइन।

आज विश्वमा मानव अधिकारका विषयमा थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरूको निर्माण भएको तथा खास गरेर सन् १९६६ मा राष्ट्रसङ्घद्वारा पारित नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारमा अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध तथा आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध लगायत यातना विरूद्धको महासन्धि १९८४, महिला विरूद्धको भेदभावसम्बन्धी महासन्धि १९७९ एवम् बाल अधिकार महासन्धि १९८९ समेतले प्रत्येक मानव जातिको समानता, सम्मान र स्वतन्त्रताको पक्षमा वकालत गरेको छ जसमा शरणार्थीको सुरक्षा र सम्मानसमेत पर्दछ। शरणार्थीको हैसियतसम्बन्धी महासन्धि तथा यसको प्रलेखको राज्यपक्ष नभएका मुलुकहरूले समेत मानव अधिकारका उल्लिखित संयन्त्रहरूको आधारमा शरणार्थीको सुरक्षा गर्नुपर्ने जिम्मेवारी रहेको छ।

"यातना तथा अन्य क्रुर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धको महासन्धि" को धारा ३ लाई हेर्ने हो भने, सन् १९४९ को चौथो जेनेभा महासन्धि (धारा ४५, अनुच्छेद ४), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध (धारा १३), जबरजस्ती बेपत्ता पारिने कार्यबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी घोषणा (धारा ८), गैर कानुनी, स्वेच्छाचारी एवम् हठात् हत्याको प्रभवाकारी निवारण तथा अनुसन्धानसम्बन्धी सिद्धान्तहरू (सिद्धान्त ५) ले समेत स्पष्ट रूपमा जोखिम भएको मुलुकमा फिर्ता पठाउने कार्यलाई निषेध गरेको छ।

यसबाहेक, मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रता संरक्षणका लागि युरोपेली महासन्धि (धारा ३), मानव अधिकारसम्बन्धी अमेरिकी महासन्धि (धारा २२) र अरबेली भूभाग (अरब वर्ल्ड) मा शरणार्थी एवम् विस्थापित व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी कायरो घोषणा (धारा २) लगायतका विभिन्न क्षेत्रीय मानवअधिकार संयन्त्रहरूले पनि जोखिम भएको मुलुकमा फिर्ता पठाउने कार्यलाई निषेध गरेको पाइन्छ। जोखिम भएको मुलुकमा फिर्ता पठाउने कार्यलाई निषेध गर्ने कार्य प्रथाजनित अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको एउटा अंश रहेको कुरालाई व्यापक रूपमा स्वीकार गरिएको छ। यसको अर्थ के हो भने, शरणार्थी महासन्धिको पक्ष नरहेका

– विमलचन्द्र शर्मा

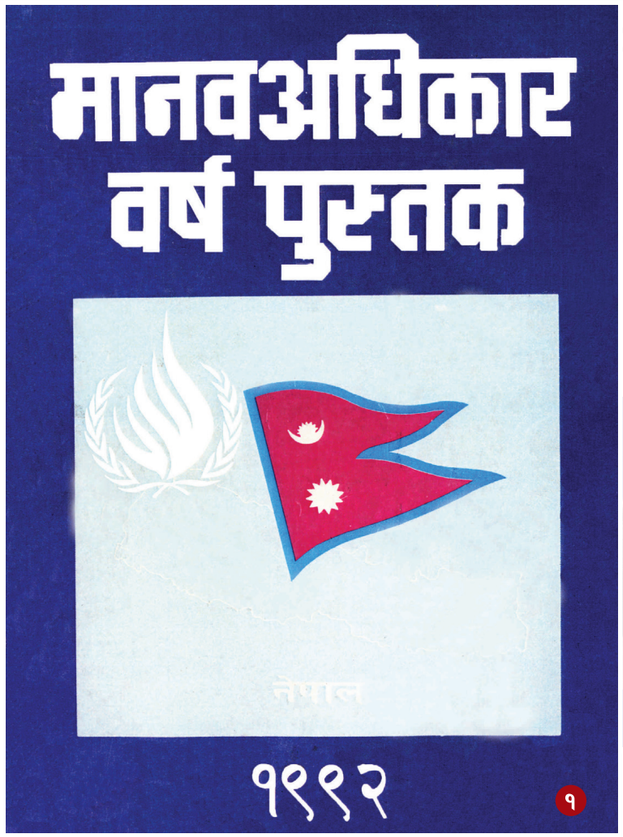

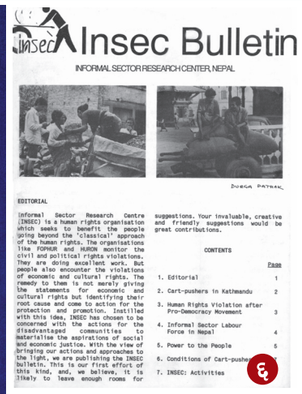

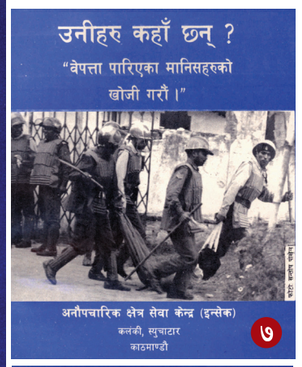

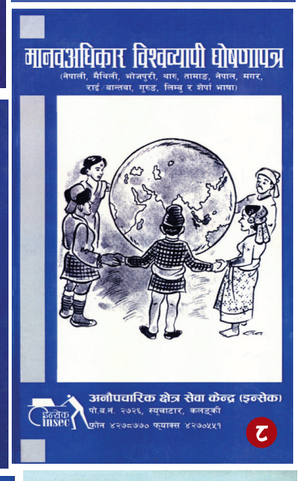

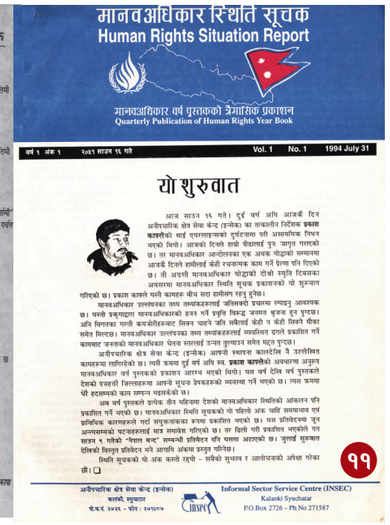

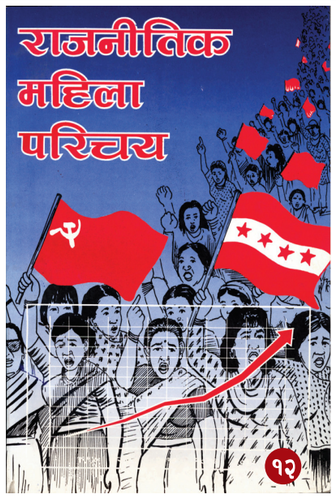

मानवअधिकार : एक आन्दोलन .....

इन्सेकले आफ्नो प्रारम्भिक चरणमा मानवअधिकारलाई एक आन्दोलनको रूपमा अङ्गीकार गरेको थियो। आन्दोलनलाई अघि बढाउन यस क्षेत्रमा भएका प्रयास र तिनका अवस्थाका बारेमा सर्वसाधारणलाई जानकारी गराउनु एउटा महत्त्वपूर्ण कदम हो। जनचेतनाको विकासबिना मानवअधिकार स्थापित गर्न सकिदैन। यसै तथ्यलाई मनन गर्दै इन्सेकले आफ्नो स्थापनाकालदेखिनै विभिन्न पुस्तकहरू प्रकाशन गर्दै आएको छ।

- बिमल चन्द्र शर्मा

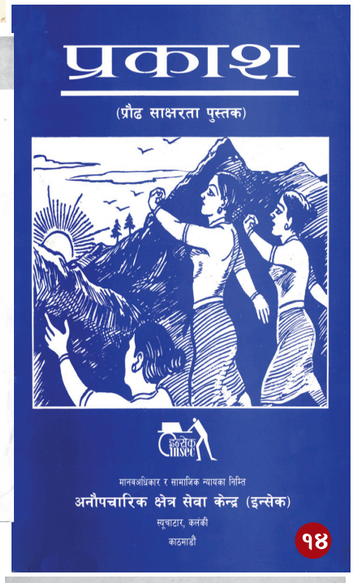

फोटो चिनारी

१. प्रत्येक वर्ष पचहत्तरै जिल्लाको मानवअधिकार उल्लङ्घनको विवरणको समेटिने पुस्तक । यो पुस्तक अङ्ग्रेजी भाषामा समेत प्रकाशित हुने गर्दछ । हल्लसम्म यसका २२ औं शृङ्खला प्रकाशन भइसकेको छ ।
२. मानवअधिकारको बारेमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अवस्थाका बारेमा जानकारी दिने द्वैमासिक प्रकाशनको पहिल्लो अङ्क (२०४९ साल) अहिले वर्ष १९ अङ्क ८५ तपाईंको हातमा छ ।
३. मानवअधिकारको बारेमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अवस्थाका बारेमा जानकारी दिने अङ्ग्रेजी भाषाको द्वैमासिक प्रकाशनको पहिलो अङ्क (२०५२ साल)
४. तत्कालीन अवस्थामा नेपालमा विद्यमान जातीय छुवाछुत समस्या र समाधान उपायहरू समेटिएको पुस्तक (२०५३ साल)
५. बालबालिकालाई आफ्नो अधिकार बारे जानकारी गराउने पुस्तक (२०५६ साल)
६. मानव अधिकारका बारेमा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अवस्था तथा इन्सेकको गतिविधि समेटिएको अङ्ग्रेजी भाषाको प्रकाशनको पहिलो अङ्क (सन् १९९०)
७. २०१७ साल देखि २०४६ सालसम्म राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका बारेको पुस्तक (२०५० साल)
८. मानवअधिकार विश्वव्यापी घोषणापत्र सन् १९९८ को विभिन्न १० स्थानीय भाषामा प्रकाशित पुस्तक (२०५४)
९. नेपालमा पहिलो पटक बाँधा श्रमको रूपमा रहेको कमैया प्रथाका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गरी नेपाली र अङ्ग्रेजी दुवै भाषामा प्रकाशित प्रतिवेदन (२०४९ साल)
१०. इन्सेकले सञ्चालन गर्ने मानवअधिकार शिक्षा रेडियो कार्यक्रमका बारेमा तयार पारिएको मानवअधिकार प्रकाश शीर्षकको हवाई पत्रिकाको पहिलो अङ्क (२०५३)
११. इन्सेकले मानवअधिकार अवस्थाको बारेमा जानकारी गराउने उद्देश्यले त्रैमासिकरूपमा प्रकाशन गर्दै आएको मानवअधिकार स्थितिसूचक ।
१२. वि.सं. १९९३ देखि ०४६ सम्मको प्रजातान्त्रिक आन्दोलनको दौरानमा संलग्न रहनु भएका महिलाहरूको परिचय बोकेको पुस्तक (२०५३)
१३. इन्सेकको गतिविधि समेटिएको प्रकाशनको पहिलो अङ्क (२०५२)
१४. ग्रामीण स्तरमा साक्षरता र मानवअधिकारको शिक्षासँगसँगै लैजाने उद्देश्य तयार पारिएको पुस्तक (२०५४ साल)
१५. निर्वाचनका बारेमा मतदातालाई जानकारी दिने उद्देश्यले तयार पारिएको पुस्तिका (२०४७ साल)

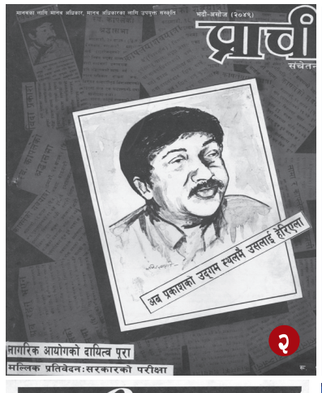

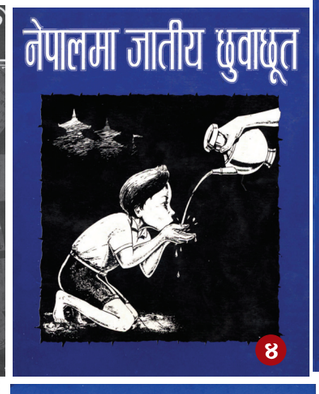

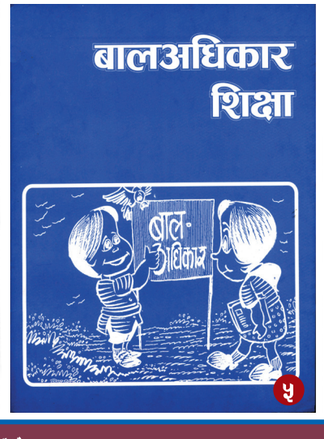

प्राची (असार २०७१/पूर्णाङ्क ८५)

राष्ट्रहरू समेतले जोखिम भएको मुलुकमा फिर्ता नपठाउने सिद्धान्तको सम्मान गर्नुपर्दछ। फलस्वरुप नेपालमा पनि एक जना पाकिस्तानी शरणार्थीको हकमा परेको रिट निवेदन सर्वोच्च अदालतले यही कुरालाई मनन् गरी जबर्जस्ती फिर्ता पठाउने कार्यबाट रोक्न नेपाल सरकारलाई आदेश दिएको थियो।

समाधानका उपायाहरू

विश्वमै शरणार्थी समस्या समाधानका तीन विशिष्ट परम्परागत उपायहरू रहेका हुन्छन् (क) स्वेच्छिक प्रत्यागमन, (ख) आतिथ्य मुलुकमा विलयन (ग) तेस्रो राष्ट्रमा पुनर्वास। यी प्रमुख तीन विशिष्ट सामाधानको उपाय मध्ये स्वेच्छिक प्रत्यागमन सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र उच्चस्तरीय उपायको रूपमा लिइन्छ। शरणार्थी समस्याको दिगो समाधान प्रवासमा रहेर हुन सक्दैन भन्ने कुरालाई मध्यनजर गरी स्वदेश फिर्तीलाई समस्या समाधानको अभिन्न अङ्गको रूपमा लिइन्छ।

सामान्यतया: शरणार्थी बनिसकेपछि मानिस आफ्नो देश हत्तपत्त फर्कन चाहँदैन भन्ने आमसोचाइ रहेको छ जुन गलत हो। आफ्नो मुलुकमा कुनै अपनत्व नभएको अवस्थामा मात्र शरणार्थीहरू स्वदेश फर्कन हिच्किचाउँछन्। प्राय: सम्पूर्ण शरणार्थीहरूको एउटै सपना कुनै न कुनै दिन आफ्नो मातृभूमि फर्किने रहेको हुन्छ। तथापि शरणार्थीहरू आफू जुन कारणले देश छोड्न बाध्य हुनु पर्‍यो सोही परिस्थिति विद्यमान रहेको अवस्थामा स्वदेश फर्कन अनिच्छुक हुन्छन् तर यसको अर्थ भविष्यमा समेत मातृभूमिलाई सम्पूर्ण रूपमा परित्याग गर्छन भन्ने चाहिँ होइन। परिस्थिति अनुकुल हुनासाथ शरणार्थीहरू स्वदेश फर्केका अनगिन्ती उदाहरणहरूले पनि यसलाई पुष्टि गर्दछ।

निर्वासनको बसाईमा भोगेका तीता क्षणहरू र अँध्यारो भविष्यलाई पचाउँदै घर फर्कने आशामा बाँच्न विवश भएका हुन्छन्। नेपालको सन्दर्भमा कुरा गर्दा अहिले पनि धेरै भुटानी र तिब्बतीहरू आफ्नो देश फर्कन चाहन्छ, कतिपय भुटानीय शरणार्थीहरू जसरी भए पनि भूटान नै फर्कने अरू कुनै पनि देश नजाने अडानमा छन्। उद्गम देशले नलैजाने र जान नसक्ने अवस्था आइपरेपछि आतिथ्य मुलुकमा विलयन हुनु शरणार्थीको दोस्रो विकल्प रहन्छ भने तेस्रो तथा अन्तिम उपाय भने तेस्रो मुलुकमा पुनर्वास नै हो। भुटानी शरणार्थीहरूको हकमा अहिले यही विकल्प लागु भएको छ। नेपाल, भारत र भूटानबीचको कूटनीतिक एवम् राजनीतिक तबरमा भएका प्रयास र वार्ताहरू विफल भएका कारण बाध्य भएर भुटानीहरूले आफ्नो देशको साटो तेस्रो कुनै मुलुक रोज्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको हो। कुनै पनि हालमा भुटान फर्कन नसक्ने अवस्थामा यो एउटा अवसरको रूपमा समेत लिनुपर्दछ।

तेस्रो मुलुकमा पुनर्वास भुटानी शरणार्थी सङ्ख्या

सन् २००७ मा नेपालमा रहेका भुटानी शरणार्थीहरूलाई अमेरिका लगायत आठ राष्ट्रले आफ्नो देशमा शरणार्थीहरूलाई आतिथ्य दिने निर्णय गरेपश्चात् तेस्रो देश पुनर्वासको क्रम शुरु भई हालसम्म ९० हजार ३ सय ३७ तेस्रो मुलुक पुगिसकेका छन्। आतिथ्य प्रदान गर्ने ती राष्ट्रहरूले यो विकल्प केवल भुटानी शरणार्थीहरूको हकमा मात्रै लागु गरेका छन्। सबैभन्दा बढी संयुक्त राज्य अमेरिकामा ७६ हजार ३ सय २८ र सबै भन्दा कम नेदरल्याण्डमा ३ सय २६ रहेका छन्।

त्यसैगरी क्यानाडामा ५ हजार ८ सय ९५, बेलायमा ३ सय ५८, नर्वेमा ५ सय ५०, डेनमार्कमा ८ सय ६०, अष्ट्रेलियामा ५ हजार १ सय ५४ र न्यूजिल्याण्डमा ८ सय ६६ रहेको संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय शरणार्थीसम्बन्धी उच्चायुक्तको कार्यालयको डाटावेशमा देखिन्छ भने नेपाल अब २६ हजार ९ सय ८९ भुटानी शरणार्थीहरू रहेको पनि सोही तथ्याङ्कमा देखिन्छ। यसले के इङ्गित गर्दछ भने ठूलो सङ्ख्यामा रहेको भुटानी शरणार्थीहरू नेपालबाट बाहिरिँदै गर्दा पनि नेपालको शरणार्थी समस्या सामाधान भयो त ?

भुटानी शरणार्थीको मात्रै कुरा गर्ने हो भने पनि अझै नेपालमा झण्डै २७ हजारको हाराहारीमा उनीहरूको सङ्ख्या छ। ती मध्ये कति आफ्नै देश फर्कन चाहन्छन् भने कतिपय कुनै पनि हालतमा तेस्रो मुलुक नजाने पक्षमा छन्। जे जसरी हुन्छ नेपालमा विलयन हुने सोच भएकाहरू पनि थुप्रै भेटिन्छन्। उसो हो भने अबको समाधान के त ? तेस्रो मुलुक जान चाहने त जालान् नै बाँकी रहेकाहरूको हकमा के गर्ने त ? अहिलेको अवस्थामा नेपालले शरणार्थीहरूलाई नेपालमा विलयन गराउने सोच राखेको पनि छैन र त्यस्तो खालको नीति पनि छैन, उसै भएन बाँकी भएकाहरूलाई चाहिँ नेपालमै समाविष्ट गराउँदा फेरि भुटानले नेपाली भाषी भुटानीहरूलाई नेपाल लखट्ने त होइन ? भन्ने शरणार्थी विशेषज्ञहरूको रायलाई नकार्न सकिने ठाउँ छैन। विगतको इतिहास हेर्ने हो भने भारतले भुटानीहरूलाई नेपाल छिर्न दिन्छ तर फिर्ता हुन दिँदैन। यदि यो अवस्था आउँदा दिनहरूमा समेत विद्यमान रहने हो भने यसले मुलुकमा थप समस्या निम्त्याउन नसक्ला भन्न सकिँदैन।

आसन्न सार्क सम्मेलन

क्षेत्रीयस्तरका सबै राष्ट्रहरूका आ-आफ्नै समस्याहरू छन्। राष्ट्र-राष्ट्रबीच तथा दुईभन्दा बढी राष्ट्रहरूकाबीचमा समेत विविध समस्याहरू विद्यमान छन्। यही वर्ष काठमाडौँमा हुने सार्क सम्मेलनका बेला ती समस्याका बारेमा व्यापक छलफल हुनेछ। सार्क राष्ट्रमा रहेका विविध सवाल र मुद्दाहरू मध्ये शरणार्थी सवाल पनि अर्को महत्वपूर्ण विषय हो। शरणार्थी समस्या विश्वका धेरै जसो देशमा देखिएको भए पनि सार्क मुलुकहरूमा अझै गम्भीर र विकरालरूपमा देखा परेको छ।

तसर्थ, आसन्न सार्क सम्मेलनमा नेपालको तर्फबाट मुलुकमा रहेका शरणार्थीहरूको समस्या समाधान विशेष गरी बाँकी रहेका भुटानी शरणार्थीहरूको समाधानका विषयवस्तुहरू गम्भीर रूपमा उठान हुनु जरुरी छ। सार्क सम्मेलनमा सबै राष्ट्रका सरकार प्रमुख एवम् राष्ट्र प्रमुखको सहभागिता हुने भएका कारण पनि यी विषयहरूले स्थान पाएको खण्डमा समाधानका खाका कोरिन सक्ने भएकाले मुलुकमा रहेका शरणार्थी समस्या दर्विलो ढङ्गले उठाई दीर्घकालीन समस्याका मापदण्ड अपनाउनु नै मुलुकको लागि लाभदायक हुनेछ।

(लेखक इन्हुरेड इन्टरनेशनलका वकालत निर्देशक हुनुहुन्छ)

मातृभाषामा पढाइ : नारा मात्रै

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि जाति हत्या अपराधको रोकथाम र दण्डको धारा २ मा बालबालिकालाई आफ्ना मातृभाषामा पढ्न पाउने अधिकारबाट बञ्चित गराउनु भनेको जातिहत्या सरह नै हो भनेको छ। बर्दियामा ५२ प्रतिशत जनसङ्ख्या थारू समुदायको छ। अझ कमैया बस्तीस्थित विद्यालयमा शतप्रतिशतझैं थारू विद्यार्थी मात्रै छन्। तर सो जिल्लाको किसान मावि फच्कह्वाबाहेक थारू भाषाको पढ्ने अन्यत्र हुँदैन।

कृष्णराज सर्वहारी

विषय प्रवेश

यो आलेखको शुरुवात एउटा उदाहरण पस्किएर गर्न उचित ठान्दछु। मार्टिन चौतारीका लागि कमैया बालबालिकाको लागि शिक्षा विषयमा अनुसन्धानको सिलसिलामा २०६७ असोजको पहिलो साता बर्दियाको मुक्त कमैया बस्तीस्थित विभिन्न विद्यालय घुम्ने अवसर जुरेको थियो। त्यसैक्रममा जनतानगरस्थित मुक्त कमैया प्राथमिक विद्यालयको कक्षाकोठा अवलोकन गर्दा प्रधानाध्यापक उषा पौडेल नेपाली माध्यममा पढाइरहेकी थिइन्। तर, मुक्त कमैया विद्यार्थीहरूले भने नबुझेका कुरा आफ्नो मातृभाषा थारूमै जिज्ञासा राख्दै थिए। विद्यार्थीलाई उनीहरूको बुझ्ने भाषामा जबसम्म शिक्षण क्रियाकलाप गरिँदैन, तबसम्म ज्ञानको बुझाइ सतही हुन्छ। शिक्षकले खाली पढाए जस्तो गर्नु र विद्यार्थीले बुझ जस्तो गर्नु यस्तो विडम्वनापूर्ण अवस्थाले विद्यार्थीहरू बीचमै पढाइ छाड्ने अवस्था विद्यमान छ। त्यसैले, बालबालिकाहरू घरमा जुन भाषा बोल्छन्, सोही मातृभाषाको माध्यमबाट पढ्न पाउने व्यवस्था हुनुपर्ने अन्य देशमा भएको अभ्यास नेपालमा पनि लागु गर्ने अभियानको शुरुवात भएको छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि जाति हत्या अपराधको रोकथाम र दण्डको धारा २ मा बालबालिकालाई आफ्ना मातृभाषामा पढ्न पाउने अधिकारबाट बञ्चित गराउनु भनेको जातिहत्या सरह नै हो भनेको छ। बर्दियामा ५२ प्रतिशत जनसङ्ख्या थारू समुदायको छ। अझ कमैया बस्तीस्थित विद्यालयमा शतप्रतिशतझैं थारू विद्यार्थी मात्रै छन्। तर सो जिल्लाको किसान मावि फच्कह्वाबाहेक थारू भाषाको पढ्ने अन्यत्र हुँदैन।

आज विश्वमा लगभग सात हजार भाषा बोलिन्छन्। तीमध्ये ९० प्रतिशत भाषा अत्यन्त लोपोन्मुख अवस्थामा पुगिसकेका छन्। टोभे स्कुटनाव-काङगास (सन् २०००) का अनुसार यस शताब्दीको अन्त्य सम्ममा ९० प्रतिशत मातृभाषा लोप भइसक्ने छन्। नेपालमा १ सय २३ भाषा बोल्ने गरेको तथ्य राष्ट्रिय जनगणना २०११ को प्रतिवेदनले सार्वजनिक गरेको छ। यीमध्ये एक लाखभन्दा कम वक्ता भएका लोपोन्मुख र अत्यन्तै लोपोन्मुख भाषाको सङ्ख्या ८२ भन्दा धेरै छन् र यी पनि लोप हुनेछन् *(तामाङ २०६९)*।

सरकारले बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६६ जारी गरी मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउने सपष्ट खाका तयार गरिसकेको छ तर अभिभावक तयार नहुँदासम्म विद्यालय तथा शिक्षाका पदाधिकारीहरूले मात्रै चाँहदैमा मातृभाषाको पढाइले निरन्तरता पाउने देखिदैन। मातृभाषाको संरक्षण, सम्बर्द्धनका पक्षमा वकालत गर्ने भाषा अधिकारकर्मी पनि अभिभावकलाई भाषाको महत्व बुझाउने सवालमा तत्पर छैनन्।

यस आलेखमा मातृभाषाको पढाइबारे ऐनमा प्रष्ट व्यवस्था भए पनि पाठ्यपुस्तक, शिक्षक उपलब्धता आदिको अभावले यो नारामा अल्झिएको तर्क गरिएको छ। आफ्नै भाषामा पढ्न पाउने विद्यार्थीको अधिकार कुण्ठित भएको छ। जुन विद्यार्थीले आफ्नै भाषामा पढ्न पाएका छन्, उनीहरूको बुझाइ सहज भएको पाइएको छ। मातृभाषाको शिक्षणमा समन्वयको अभाव छ। जातीय संस्थाहरूले मातृभाषाको पढाइको अभियानलाई प्राथमिकता नदिएको अवस्था छ। त्यसैले, आफ्नो मातृभाषाको संरक्षणबारे सम्बन्धित समुदाय नजाग्दासम्म र सरकारले यसलाई देखावा कार्यक्रमको रूपमा झारा टार्दासम्म यसले फड्को मार्न नसक्ने निचोड प्रस्तुत गरिएको छ।

ऐनमा के छ ?

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले नेपाललाई बुहजातीय, बहुभाषिक अधिराज्यको रूपमा स्वीकार गरी नेपालका विभिन्न भागमा मातृभाषाको रूपमा बोलिने सबै भाषाहरू नेपालका राष्ट्रिय भाषा हुन भनि पहिलो पटक व्यवस्था गऱ्यो। तर, अन्य भाषा प्रवर्धनका लागि खासै कुनै काम गरिएन । खासगरी जनआन्दोलन २०६२/६३ पछि सबै भाषाभाषीले समान अवसर पाउनुपर्छ भन्ने स्वरको बाढी उर्लिएपछि मात्र अन्तरिम संविधान, २०६३ ले नेपालमा बोलिने सबै

मातृभाषाहरू राष्ट्र भाषा भनी अङ्गीकार गऱ्यो *(सर्वहारी २०६७: १४)*।

नेपालको विद्यालय शिक्षा पद्धतिको मूल दस्तावेज मानिएको राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ माघ २५ गतेबाट प्रारम्भ भयो। यस दस्तावेजले दुई वर्षभित्र मातृभाषासम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था गरी तद्अनुरूप शिक्षक तयार गरेर मातृभाषामा शिक्षा लागु गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गऱ्यो। नेपाल सरकार, शिक्षा मन्त्रालयको बहुभाषिक शिक्षा कार्यन्वयन निर्देशिका २०६६ को प्रस्तावनामा भनिएको छ- सबै बालबालिकाहरूलाई आधारभूत गुणात्मक शिक्षा प्रदान गर्ने नेपाल सरकारको प्रयासमा सहयोग पुऱ्याउन मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउने अधिकार स्थापित गर्ने कार्यमा भाषिक समुदाय, विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्थानीय निकाय, समुदायिक एवम् गैरसरकारी सङ्घसंस्था आदि सबै पक्षको महत्वपूर्ण भूमिका हुने भएकोले विद्यालयीय शिक्षासँग सम्बन्धित सबैको भूमिका सुनिश्चित गरी मातृभाषामा आधारित बहुभाषी शिक्षा कार्यक्रमलाई अभियानको रूपमा सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले निर्देशिका जारी गरिएको छ। सोही अनुरूप प्रत्येक समुदायले बालबालिकालाई प्राथमिक तहसम्म आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा दिने गरी विद्यालय सञ्चालन गर्न पाउने व्यवस्था तथा आफ्नो भाषा नीति र संस्कृति संरक्षक सम्बर्द्धन गर्ने अधिकार व्यवस्था गऱ्यो।

बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६६ ले सन् २०१५ सम्ममा आधारभूत विद्यालय शिक्षा (कक्षा १ देखि ८ सम्म) तहको ७ हजार ५ सय विद्यालयमा माध्यमको रूपमा मातृभाषामा पढाई थाल्ने लक्ष्य लिएको छ। तर, मातृभाषामा पढाइको अवस्था यति सुस्त छ कि त्यो लक्ष्य पूरा हुने छाँट देखिँदैन। शिक्षा विभाग, समाहित शिक्षा शाखाले बहुभाषिक शिक्षाबारे हेर्ने गरेकोमा हाल बहुभाषिक शिक्षा शाखा छुट्टै व्यवस्था गरिएको छ। शो शाखामा प्राप्त तथ्याङ्कअनुसार २०७० सम्म देशको कूल २४ विद्यालयमा मात्रै मातृभाषामा माध्यमको रूपमा बहुभाषिक शिक्षाको पढाइको व्यवस्था हुन सकेको छ। आगामी शैक्षिक सत्रमा कति विद्यालयले यस्तो अनुमति लिएका छन् ? सोको रेकर्ड पनि बहुभाषिक शिक्षा शाखामा छैन। शाखा प्रमुख नारायण सुवेदी भन्छन्- 'सम्बन्धित शिक्षा कार्यालयबाट पत्र पठाएर सङ्कलनका लागि मापदण्ड नबनाइएकोले कति विद्यालयमा मातृभाषामा पढाइ भइरहेको छ, यकिन तथ्याङ्क भन्न गाह्रो छ। फ्ल्यास रिपोर्टको तथ्य केलाउँदै छौँ। यसले सामान्य तथ्याङ्क दिनेछ।' सन् २०१५ सम्ममा आधारभूत विद्यालय शिक्षा तहको ७ हजार ५ सय विद्यालयमा मातृभाषामा पढाइको लक्ष्य राख्ने शिक्षा विभागसँग कति विद्यालयमा पढाइ जारी छ, सोको रेकर्ड अभिलेखसमेत नहुनु भनेको यो कार्यक्रम उसको प्राथमिकतामा छैन भन्ने स्वत: बुझिन्छ।

बहुभाषिक शिक्षा

कुनै विद्यालयको कक्षामा मातृभाषामा पढाउँदा सो कक्षामा अन्य भाषी एक जना मात्रै विद्यार्थी भएमा उसको भाषामा पनि शिक्षण सिकाइ गराउनु बहुभाषा शिक्षण हो। मातृभाषामा शिक्षा दिने कार्यक्रम अन्तर्गत नेपालमा बहुभाषिक शैक्षिक कार्यक्रम सन् २००७ मा शुरू भएको हो। यो कार्यक्रम फिनल्याण्ड सरकारको सहयोगमा मातृभाषामा पाठ्यसामग्री प्रकाशन गर्ने र शिक्षकको व्यवस्थाको साथै तालिम दिने परियोजनामा आधारित थियो। सो परियोजना १५ जुलाई २००९ मा नै सकियो। यस परियोजनाअन्तर्गत ६ जिल्लाका ७ विद्यालयका ८ ओटा मातृभाषामा पठनपाठन गरियो। जसअनुसार धनकुटाको आठपहरिया, झापाको संथाली र राजबंशी, सुनसरीको उराँव र थारू, रसुवाको तामाङ, पाल्पाको मगर र कञ्चनपुरको राना थारू भाषा छानिएको थियो। जस अनुसार विद्यालयको भाषिक समुदाय र शिक्षकले मातृभाषा शिक्षणमा चाहिने आवश्यक शैक्षिक सामग्री स्थानीय भाषामा तयार गर्ने, स्थानीय रैथाने परम्परागत शिक्षण प्रणालीकै आधारमा शिक्षकहरूलाई तालिम दिने र मातृभाषामा शिक्षणकै लागि सघाउने कार्यक्रम थिए। यसबाट आदिवासीहरूको मौलिक ज्ञान, संस्कृति परम्पराको संरक्षण हुने, नयाँ पुस्तामा आफ्नो भाषा संस्कृतिप्रति चासो बढ्ने, मातृभाषी विद्यार्थीको भर्ना दरमा बृद्धि हुने, बिद्यालय छोड्ने दर घट्ने विश्वास गरिएको थियो। तर परियोजना सकिएपछि यी विद्यालयको पढाइको गुणस्तरबारे अनुगमन गरिएको छैन।

मातृभाषामा पाठ्यक्रम

पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, मातृभाषा विभाग प्रमुख पाठ्यक्रम अधिकृत रजनी धिमालका अनुसार केन्द्रले मैथिली, भोजपुरी, थारू, अवधि, नेवारी, लिम्बु, तामाङ, गुरूङ, मगर, राई बान्तवा, राई चाम्लिङ, शेर्पा, सुनुवार, राजबंशी, याक्खा, मुगाली, तामाङ सम्बोटा र थारू (मध्य क्षेत्र), धिमाल, कुलुङ लगायत २२ भाषामा प्राथमिक तहको ऐच्छिक विषयको पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक तयार गरेको छ। त्यसैगरी डोटेली, थकाली, उर्दु र संस्कृत समेत गरी १४ भाषामा कथा, जीवनी र संस्कृति सम्बन्धी तीन-तीनवटा पाठ्यसामाग्री विकास प्रकाशन गरेको छ। तर यी पुस्तक पठनपाठनमा आउन सकेको छैनन्। कारण सर्वप्रथम त यी पुस्तक जिल्ला

बहुभाषिक शिक्षा समाजका अध्यक्ष अमृत योन्जन तामाङको भनाइमा आदिवासीहरूका लागि मातृभाषा पहिचान हो, शान हो। यो संस्कृतिको वाहक पनि हो, सामाजिक-सांस्कृतिक र पर्यावरणीय ज्ञानको अथाह भण्डार पनि हो, इतिहासको स्रोत पनि हो, भूगोलको प्रतिविम्ब पनि हो। माछाको बारेमा माझी भाषामा रहेको ज्ञान, जुकाको सम्बन्धमा तामाङ भाषामा रहेको ज्ञान, किराती भाषा रहेको दिशाबोधक सर्वनाम र कुलुङ भाषामा पाइने काट्नु शब्दमा रहेको गहनता र व्यापकता अर्को भाषामा पाइँदैन। कुलुङ भाषामा १५ प्रकारका काट्नु शब्दको प्रयोग हुन्छ। लोडसेडिङ हुँदा जेनेरेटर, इन्भटर, मोमबत्ती, दियो आदि बालेर प्रतिस्थापन गरे जस्तै एउटा भाषामा रहेको ज्ञानको भण्डारलाई अर्को भाषाले प्रतिस्थापन गर्न सकिन्न। यसै कारणले मातृभाषालाई ज्ञानविज्ञानको अथाह भण्डार भनिएको हो।

तहमा पुगेकै छैनन्।

पुगेका स्थानमा पनि अधिकांश भाषाको मानक तयार नभएकोले केन्द्रमा बनाइएका पुस्तक अन्य जिल्लाका लागि उपयोगी हुन सकेका छैनन्। थारू भाषाको पुस्तक यसको उदाहरण हुन सक्छ। किसान मावि फच्कहृवा, बर्दियाका प्रधानाध्यापक जग्गुप्रसाद चौधरीका अनुसार केन्द्रबाट तयार पारिएको दंगौरा थारू भाषामा बनाइएको कक्षा ३ को पुस्तकको केही पाठमा सप्तरीया थारू भाषाको प्रयोग छ। यसले सम्बन्धित शिक्षकले पनि नबुझेर स्टीच लगाएर पढाउनु पर्ने बाध्यता छ। दाङका दुई संस्था सहयोग समाज नेपाल तथा सीडले दंगौरा भाषामा छुट्टै पाठ्यपुस्तक बनाई लागु गरेका छन्। सहयोग समाज नेपालका अध्यक्ष खोपीराम चौधरी भन्छन्- 'केन्द्रबाट तयार पारिएको थारू भाषा दंगौरा भनिए पनि यसको भाषा देउखुरीया बढी छ। विद्यार्थीलाई बुझ्न सहज होस् भनेर आफ्नै पहलमा पुस्तक तयार गरी लागु गरेका छौं।' यसले मातृभाषामा स्थानीय स्तरमै क्षेत्रगत पुस्तक तयार हुनुपर्ने अनिवार्यता देखिएको छ।

मातृभाषा शिक्षणका चुनौती

२०६७ फागुन ५ गते हेटौडामा शिक्षा विभाग, समाहित शिक्षा शाखाले कार्यान्वयन निर्देशिका लागु गर्ने सम्बन्धमा एकदिने अन्तक्रिया कार्यक्रम गरेको थियो। १२ जिल्लाका प्रतिनिधि सहभागी सो कार्यक्रममा उपस्थित प्राय: शिक्षकले आर्थिक अभावले कार्यक्रम गर्न समस्या हुने बताएका थिए। तात्कालीन समाहित शिक्षा शाखाका उपनिर्देशक जयप्रसाद लम्सालले विद्यालयमा मातृभाषा लागु गर्न आर्थिक अभाव बाधक नभएको, पीसीएफ रकम अन्तर्गत प्रति विद्यार्थी रकमबाट जति पनि पाठ्यसामाग्री तयार गर्न सकिने जानकारी दिएका थिए।

नेपालमा बहुभाषा शिक्षण पद्धति अन्तर्गत पाइलट प्रोजेक्टको रूपमा कक्षा १ देखि ३ सम्म लागू गरिएका सात विद्यालयबाट प्राप्त हुने अनुभवको आधारमा नमुना तयार गरी अन्य विद्यालयमा लागु गरिने सोच राखिएकोमा २४ मात्रै पुगेको छ। यसका आफ्नै चुनौती छन्। शिक्षा विभाग, समाहित शिक्षा शाखाका पूर्व उपनिर्देशक जयप्रसाद लम्साल भन्छन्- मानक भाषा नुहुनु, अभिभावकले अङ्ग्रेजी भाषालाई महत्व दिनु, मातृभाषामा पढाउने शिक्षक तयार नहुनु तथा बिभिन्न भाषाभाषीको मिश्रित बसोबास हुनु बहुभाषा शिक्षणका केही चुनौती हुन्। नेपालमा राष्ट्रिय भाषा नीति वा राष्ट्रिय मातृभाषा शिक्षा नीति नबनिसकेको अवस्थामा बहुभाषा भाषा शिक्षण पद्धतिले पनि सहजै गति लिन सक्छ भन्ने अवस्था छैन।

सामग्री उत्पादनबापत १० हजार रुपियाँसम्म उपलब्ध गराउने भनिए पनि केही नपाएको गुनासो गर्दै थारू भाषा पढाउने तनमुना-४, सुनसरीस्थित स्थानीय प्राविका शिक्षक सम्पतलाल चौधरीको दु:खेसो पोख्छन्- सम्बन्धित मातृभाषी शिक्षकहरू मातृभाषा पढाउन ईच्छुक छन्। तर मातृभाषाको पुस्तक नपाएर शिक्षकले आफूसँग भएको एक सेटको भरमा पढाउनु परेको छ। मातृभाषाको विषयको जाँचको सुविधा नभएकोले गोजीकै रकमले प्रश्नपत्रको व्यवस्था गर्नुपर्ने अवस्था छ। यसरी कति शैक्षिक सत्र धानिएला र ?

बहुभाषिक शिक्षा लागु गरिएको शुरुका ७ विद्यालयलाई ६० हजार रुपियाँसम्म पढाउनलाई सामग्री उत्पादनबापत दिइएको थियो। पछिका विद्यालयलाई सामाग्री उत्पादनबापत १० हजार रुपियाँ सम्म उपलब्ध गराइएको भनिए पनि नपाएको गुनासो छ। मातृभाषामा पढाउने शिक्षकलाई कुनै प्रोत्साहन सुविधा दिइएको छैन। यस सम्बन्धमा समाहित शिक्षा शाखाका पूर्वउपनिर्देशक अरुण तिवारी भन्छन्- मातृभाषाको पुस्तक लागु गर्न चाहने विद्यालयका प्रधानाध्यापकहरूले शिक्षकको सबैभन्दा ठूलो समस्या बताइरहनु भएको छ तर यो ठूलो समस्या हुँदै होइन। भएकै विद्यालयमा रहेका जनशक्तिबाट मातृभाषाको पढाई गर्न सकिन्छ। त्यस्तो जनशक्ति नभए सरुवा गराएर पनि व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ। मूल कुरा अभिभावकको चाहना हुनुपर्‍यो कि म आफ्ना छोराछोरीलाई मातृभाषा पढाउन इच्छुक छु।

सम्झिन सहज

कतिपय अभिभावकले अङ्ग्रेजी भाषालाई महत्व दिएर प्राथमिक तहमा मातृभाषाको महत्वलाई नकारेको अवस्था देखिन्छ। जबकि आफ्नै मातृभाषामा पढ्न पाउने बालबालिकाले छिटो सिक्छन् भन्ने

नेपालमा बहुभाषा शिक्षण पद्धति अन्तर्गत पाइलट प्रोजेक्टको रूपमा कक्षा १ देखि ३ सम्म लागू गरिएका सात विद्यालयबाट प्राप्त हुने अनुभवको आधारमा नमुना तयार गरी अन्य विद्यालयमा लागु गरिने सोच राखिएकोमा २४ मात्रै पुगेको छ। यसका आफ्नै चुनौती छन्। शिक्षा विभाग, समाहित शिक्षा शाखाका पूर्व उपनिर्देशक जयप्रसाद लम्साल भन्छन्– मानक भाषा नुहुनु, अभिभावकले अङ्ग्रेजी भाषालाई महत्व दिनु, मातृभाषामा पढाउने शिक्षक तयार नहुनु तथा बिभिन्न भाषाभाषीको मिश्रित बसोबास हुनु बहुभाषा शिक्षणका केही चुनौती हुन्। नेपालमा राष्ट्रिय भाषा नीति वा राष्ट्रिय मातृभाषा शिक्षा नीति नबनिसकेको अवस्थामा बहुभाषा भाषा शिक्षण पद्धतिले पनि सहजै गति लिन सक्छ भन्ने अवस्था छैन।

विभिन्न शिक्षाविद्हरूका अध्ययनले देखाएका छन्। छिमेकी मुलुक भारतको उडिसा र आन्ध्र प्रदेश राज्य, भियतनाम, दक्षिण अफ्रिकाजस्ता राष्ट्रले बहुभाषिक शिक्षण प्रद्धति अपनाएका छन्। बहुभाषा शिक्षणको विशेषज्ञ क्यानाडाकी शेली टेलरका अनुसार कक्षा ८ सम्म मातृभाषामा पढाइँदा विद्यालय छोड्ने मातृभाषीहरूको सङ्ख्या न्यून हुने विभिन्न विश्लेषणले देखाएको छ।

२०४८ सालमा काठमाण्डौँको डेल्लुमा खोलिएको जगतसुन्दर ब्वनेकुथि (विद्यालय) नेवार भाषाको माध्यमबाट १ देखि १० कक्षासम्म शिक्षा दिई नेवारीमै एसएलसीसम्म दिलाउने पहिलो स्कूल हो। सोही विद्यालयबाट पहिलो ब्याच एसएलसी पास गरेका राजन श्रेष्ठ प्राइम कलेजमा कलेज प्लस टु मा टप गरे। आफू पढेको स्कूलमा शिक्षक समेत रहेका राजन भन्छन्- मातृभाषाको माध्यमबाट पढाउँदा छोराछोरीको भविष्य सप्रिन्छ भन्ने म एक उदाहरण हुँ। सबै अभिभावकलाई आफ्ना केटाकेटी पढाइरहेको स्कूलमा मातृभाषाको माध्यमबाट पढाउन अनुरोध गरिदिन मेरो सन्देश छ। उनको अनुभवमा आफ्नो घरमा बोलिरहेको भाषामा विद्यालयमा पनि पढ्न पाउँदा छिटो बुझिने र कहिल्यै नबिर्सिने पनि हुँदो रहेछ।

सीड संस्थाको पहलमा दाङको २० वटा विद्यालयमा एक्सन एडको सहयोगमा माध्यमको रूपमा थारू भाषाको पढाइ शुरु गरिएको थियो। सीडका तत्कालीन कार्यक्रम संयोजक श्रीराम चौधरी भन्छन्- ती विद्यालयमा थारू भाषामा पढाइ नहुँदा जम्मा तीन जना थारू विद्यार्थी मात्रै कक्षामा प्रथम भएका थिए। थारू भाषामा २०६७ देखि पढाइ शुरू गरिदाँ दश विद्यालयका थारू विद्यार्थी कक्षामा प्रथम भएर आश्चार्यजनक नजिता ल्याए। यसले अन्य थप विद्यालयमा थारू भाषामा पढाइको लागि हामीलाई उत्साहित तुल्यायो । तर परियोजना सकिएपछि थप बिस्तार गर्न सकिएन।

सन् २००७ मा शुरु गरिएको बहुभाषिक शिक्षा परियोजना अन्तर्गत रसुवाको सरस्वती प्रावि धुन्चेमा मातृभाषा तामाङमा पढाउन थालिएपछि विद्यार्थीहरू स्कूल छोड्ने क्रम निकै घटेको जानकारी प्रधानाध्यापक लाक्पा तामाङले दिए। 'नेपाली भाषामा मात्र पढाउँदा करीब ४० प्रतिशत विद्यार्थीले कक्षा छाड्ने गरेकोमा हाल त्यो प्रतिशत शुन्य छ भन्दा हुन्छ।' - प्रअ तामाङले भने। कञ्चनुपरको राष्ट्रिय प्राबि देखतभुलीमा राना थारू भाषामा पढाई भइरहेको छ। सो विद्यालयका शिक्षक राजेश राना थारूका अनुसार पाठ्यपुस्तक लगायत शैक्षिक सन्दर्भ सामग्री पर्याप्त नभएकोले शुरु शुरुमा पढाउन गाह्रो भएकोमा विद्यार्थीहरूकै सहायताले पाठ्यसामग्री तयार हुँदा निकै सहज भयो। रानाले अगाडि भने- 'परियोजनाले हात झिकेपछि रकमको अभावमा पुनः सन्दर्भ सामग्रीको समस्या भएको छ।' परियोजनामुखी अवस्थाले मातृभाषामा पढाइ बीचैमा तुहिने गरेको छ।

जातीय संस्थाको प्रयास

सरकारले बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका, २०६६ जारी गरी मातृभाषामा शिक्षा लिन पाउने सपष्ट खाका

नेवा बस्ती नेवा स्कूल अभियान

काठमाडौ, दरबारमार्गस्थित होटल याक एण्ड यतिको मुखैमा छ, मोडर्न नेवा स्कूल। उक्त स्कूलका व्यवस्थापक दीपक तुलाधरले एक दशकअघि नेवारी भाषाका माध्यमबाट स्कूल खोल्दा आफ्नै नेवार साथीहरूले खिसी गरे, बुद्धि बिग्रिएको सम्म भने। साथीहरूले त्यसो भन्दा बच्चाहरू नआउलान् कि भनेर पीर गरेर बसेका उनी त्यतिखेर उत्साहित भए, जब स्कूलको सामान्य विज्ञापन हेरेर सबैभन्दा शुरुमा केसी थरका अभिभावकले फोन गरी नेवारी भाषा, संस्कृति जोगाउन पहल गरेकोमा बधाई दिए र अर्को दिन बच्चा पनि भर्ना गरिदिए। प्लेग्रुपदेखि यूकेजीसम्म पढाइ हुने पूर्वप्रावि मोडर्न नेवा स्कूलमा अहिले १ सय बच्चा पढ्दैछन्। मुस्लिम, अग्रवालदेखि लिएर सापकोटा, कुँवर थरसम्मका बिद्यार्थीहरू त्यहाँ पढिरहेका छन्। त्यसैले शुरुमा नेवारी माध्यमबाट मात्रै पढाउने उद्देश्यले खोलिएको स्कूलमा बहुभाषिक शिक्षाको माध्यमबाट पढाई थालिएको छ।

मोडर्न नेवा स्कूलमा पढेर गएका विद्यार्थीहरू ग्यालेक्सी, जेम्स, एभीएम लगायतको स्कूलमा प्रथम समेत भएका छन्। मातृभाषाको वकालत गर्नेहरूले आफ्ना छोराछोरीलाई अन्तै पढाएको आरोप खेप्दै आएका छन्। तर दीपकले छोरी मक्तिना तुलाधरलाई आफ्नै मोडर्न नेवा स्कूलमै नर्सरीदेखि यूकेजीसम्म पढाए। नेवारी भाषाको माध्यमबाट पढेकी उनकी छोरी सेन्टमेरिजमा एक कक्षामा प्रथम भइन्।

ठाउँको अभावले तुलाधरले मोडर्न नेवा स्कूलमा कक्षा बढाउन सकेका छैनन्। सकेसम्म आफ्नो स्कूलबाट अन्त जाने विद्यार्थी नेवार पढाइ हुने स्कूलमै पठाउने उनले सुनाए। उनले एक घटना सुनाए- "आलोक विद्याश्रम, बत्तीसपुतलीकी प्रिन्सीपल बनिता मित्तल अग्रवालले विद्यार्थी छन् भने पठाइदिन आग्रह गरिन्। मैले नेवारी पढाउने भए पठाइदिन्छु नि त भन्दा उनले एकपल्टमै सहमति जनाइन्। मधेसीले खोलेको स्कूलमा नेवारी पढाइ भैरहेको छ। नेवारी शिक्षकको व्यवस्था पनि मैले नै गरिदिएँ।"

मोडर्न नेवा स्कूलले आफ्नो उद्देश्य अनुरूप फड्को मारेपछि दीपक तुलाधर दङ्ग परे । यसले उनलाई अन्य स्थानमा स्कूल खोल्न वातावरण बनाउन हौस्यायौँ। र, उनी नेवा बस्ती नेवा स्कूल अभियानमा लागेर यस अभियानको मूल संयोजकको जिम्मेवारी सम्हाले। उनकै प्रयासमा हाल १ सय ८ विद्यालयमा केहीमा माध्यमको रूपमा रूपमा तथा धेरैमा विषयको रूपमा नेपाल भाषाको पढाइ भइरहेको छ।

नेवा बस्ती नेवा स्कूल अभियानले शुरुमा दुई बर्ष शिक्षकको न्यूनतम तलव बेहोर्ने गरेको थियो। त्यसपछि स्कूल व्यवस्थापनले आफै चाँजोपाँजो मिलाउनुपर्थ्यो। तर दाताको अभावमा यो अभियान खर्चिलो भएकोले हाल नाम चलेका विद्यालय व्यवस्थापनलाई अनुरोध गरेर विषयको रूपमा भए पनि नेपाल भाषा पढाउन अनुरोध गर्दै आएको छ। संयोजक तुलाधरका अनुसार रातो बङ्गला, शुभतारा, सेन्ट जेभियर्स तथा बालुवाटारस्थित अमेरीकी स्कूल जोन डेवेमा समेत नेपाल भाषामा पढाइ शुरु भएको छ। यसरी विद्यालयले चाहने हो भने स्कूलमा मातृभाषाको पढाइ लागु गराउन सकिदोरहेछ। दीपक तुलाधरजस्ता एकाध अभियन्ता सबै मातृभाषीले पाउन सके मातृभाषाको शिक्षाले धैरे हदसम्म फड्को मार्ने थियो कि ?

तयार गरिसकेको छ तर अभिभावक तयार नहुँदासम्म विद्यालय तथा शिक्षाका पदाधिकारीहरूले मात्रै चाँहदैमा मातृभाषाको पढाइले निरन्तरता पाउने देखिदैन। मातृभाषाको संरक्षण, सम्बर्द्धनका पक्षमा वकालत गर्ने भाषा अधिकारकर्मी पनि अभिभावकलाई भाषाको महत्व बुझाउने सवालमा तत्पर छैनन्।

गैरआदिवासी समूहका मैथिली, भोजपुरी, अवधीलाई छाडेर थारू, तामाङ, नेवारी, मगर, गुरुंग, राई (भाषा समूह) र लिम्बु गरी यी सात भाषी समूह प्रत्येकको जनसङ्ख्या एक लाख बढी छ। तर अपवादको रूपमा लिम्बु भाषाको प्रर्धनमा लागेको किराँत याकथुङ चुम्लुङबाहेक यी एकलाख नाघेका भाषिक समुदायका जातीय संस्थाले पनि मातृभाषाको कार्यान्वयन तहमा चासो दिएको देखिँदैन। चुम्लुङको पाँचथर शाखाका अनुसार सो जिल्लामा २ सय विद्यालयमा प्राथमिक तहमा लिम्बु भाषामा पढाई हुन्छ। तर नियमित अनुगमनको अभावमा यसको यकिन तथ्याङकमा भर पर्ने अवस्था छैन। जिल्ला शिक्षा कार्यालय पाँचथरका अनुसार १ सय १८ विद्यालयमा मात्र भाषामा पढाइ हुन्छ (ढकाल र राई, सन् २०१३: १३१/१३२)। पुस्तक, शिक्षक आदिको अभावमा यो संख्या अझ कम हुने सम्भावना छ।

थारू कल्याण कारिणी सभाका केन्द्रीय अध्यक्ष चन्द्रकुमार चौधरी संस्थागत रूपले थारू मातृभाषाको पढाई सम्बन्धमा कुनै काम गर्न नसकेको स्वीकार्छन्। मातृभाषाको संरक्षण, सम्बर्द्धनका पक्षमा वकालत गर्ने भाषा अधिकारकर्मीहरू सरकार भाषाभाषी बिरोधी भयो भनेर जेठ १८ गतेलाई कालो दिनको रूपमा मनाइरहेका छन्। त्यो भन्दा पनि उनीहरूले अभिभावकलाई भाषाको महत्व बुझाउने सवालमा अभियान चलाउनु पर्ने देखिन्छ। लिपिको ढिपीमा बस्ने हो भने आदिवासी जनजातिका भाषा अझै पछि धकेलिने निश्चित छ। मातृभाषा पठनपाठनमा सरकार बाधक छैन। मातृभाषाको पढाइ: कुछवाको हिंडाइ भाषाभाषी समूह आफ्नैको कमजोरीले पनि भैरहेको त छैन ? आफैले आफैलाई प्रश्न गर्नुपर्ने बेला पनि आएको छ (सर्वहारी, २०६७: १७)।

र, अन्तमा

बहुभाषिक शिक्षा समाजका अध्यक्ष अमृत योन्जन तामाङको भनाइमा आदिवासीहरूका लागि मातृभाषा पहिचान हो, शान हो। यो संस्कृतिको वाहक पनि हो, सामाजिक-सांस्कृतिक र पर्यावरणीय ज्ञानको अथाह भण्डार पनि हो, इतिहासको स्रोत पनि हो, भूगोलको प्रतिविम्ब पनि हो। माछाको बारेमा माझी भाषामा रहेको ज्ञान, जुकाको सम्बन्धमा तामाङ भाषामा रहेको ज्ञान, किराती भाषा रहेको दिशाबोधक सर्वनाम र कुलुङ भाषामा पाइने काट्नु शब्दमा रहेको गहनता र व्यापकता अर्को भाषामा पाइँदैन। कुलुङ भाषामा १९ प्रकारका काट्नु शब्दको प्रयोग हुन्छ। लोडसेडिङ हुँदा जेनेरेटर, इन्भटर, मोमबत्ती, दियो आदि बालेर प्रतिस्थापन गरे जस्तै एउटा भाषामा रहेको ज्ञानको भण्डारलाई अर्को भाषाले प्रतिस्थापन गर्न सकिन्न। यसै कारणले मातृभाषालाई ज्ञानविज्ञानको अथाह भण्डार भनिएको हो। नेपालका मातृभाषाहरूको अध्ययनले विश्वमा रहेका ज्ञान भण्डारमा थप योगदान पुग्न सक्दछ। यसर्थ मातृभाषाको संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्दै ज्ञानको भण्डार खोल्नु आवश्यक छ। यसको लागि प्रत्येक मातृभाषाको इथ्नो-लिङ्गिविस्टिक अध्ययन हुनु पर्दछ *(तामाङ २०६९)*। साथै, ती भाषामा पढाइको व्यवस्था हुनुपर्छ।

बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयनको निर्देशिकामा टेकेर सबैले आ आफ्नो क्षेत्रबाट मातृभाषामा विद्यालयीय शिक्षा अभियान सञ्चालन गर्नु पर्नेमा ढिला भइसकेको छ। शिक्षा विभागको समाहित शिक्षा शाखाका पूर्व उपनिर्देशक अरुण तिवारी भन्छन्- 'शिक्षा विभागको केन्द्रीय तह तातेर मात्रै केही हुँदो रहेनछ। मातृभाषाको माध्यमबाट पढाइ थाल्न शुरुमा मातृभाषी अभिभावक स्वयम् तातिनुपर्छ। त्यस्तै सम्बन्धित जिल्ला शिक्षा शाखाले पनि पहल गर्नुपर्छ। त्यहाँका स्रोत व्यक्ति, विद्यालय निरीक्षकले उपर्युक्त भूमिका खेल्नुपर्छ। यसमा शिक्षक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति उत्तिकै जाँगरिलो हुनुपर्छ। यी सबैको समन्वय हुन सकेको छैन।'

जिल्ला शिक्षा कार्यालयमार्फत् जिल्ला तथा क्षेत्रस्तरमा समेत मातृभाषामा पठनपाठनको लागि समिति निर्माण गर्ने प्रावधान रहे पनि पूर्व उपनिर्देशक तिवारीले भनेझैं यस बिषयमा समन्वयको नितान्त अभाव खट्किदो अवस्थामा छ। मातृभाषामा शिक्षा प्रदान गर्दा सम्बन्धित भाषा तथा संस्कृतिको संरक्षण हुने तथा सो समुदायको पहिचान हुने कुरा निश्चित छ। तर मातृभाषामा शिक्षाको लागि सरकारी निकायले पाठ्यक्रम बनाउने भन्दा बढी अरु केही लगानी गरेको देखिदैन *(ढकाल र राई, सन् २०१३: १३३)*। शिक्षकहरू मातृभाषामा पठनपाठनबारे शैक्षिक जनशक्ति विकास केन्द्रको तालिममा सहभागी त हुन्छन्। तर शिक्षा शाखा मार्फत कुनै जिल्लाबाट यस वर्ष यति विद्यालयमा बहुभाषिक शिक्षा लागु गर्ने माग आएको वेहोराको परिपत्र बहुभाषीक शिक्षा शाखामा आक्कल झुक्कल मात्रै देखिन्छ। माग नआई बजेट विनियोजन गर्ने प्रश्न आएन भनेर उसले सजिलै पन्छाएको देखिन्छ। यसरी मातृभाषाको लागि छुट्याइएको रकम प्रत्येक वर्ष फ्रिज हुँदै गएको छ। विविध जातिले पढ्ने राजधानीजस्तो विद्यालयमा बहुभाषिक शिक्षण पद्धतिबाट नेपाल भाषामा पढाइ थाल्न सकिन्छ *(हेर्नुहोस्: बक्स: नेवा बस्ती नेवा स्कूल अभियान)* भने एकै जातीय समूह रहेको विद्यालयमा यो सहज ढङ्गले पढाउन कुनै कठिन छैन। खाँचो छ, प्रतिबद्धताको। आमा नरुँदासम्म बच्चाले दुध खान पाउँदैन भनेझैं मातृभाषीहरूले नै कदम बढाए मातृभाषाको शिक्षा नारामा मात्र सीमित हुदैनथ्यो कि ?

सन्दर्भ सामग्री

तामाङ, अमृत योन्जन। २०६९। आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान, ललितपुरद्वारा अन्तर्राष्ट्रिय मातृभाषा दिवसको उपलक्ष्यमा आयोजित राष्ट्र मातृभाषा सेवा पुरस्कार वितरण समारोहमा पुरस्कृतहरुको तर्फबाट फागुन १० गते द्वारा व्यक्त लिखित मन्तव्य।

ढकाल, वेदप्रसाद र सन्दीप राई। सन् २०१३। *नेपाल मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१३।* पाँचथरमा मातृभाषामा आधारित आधारभूत शिक्षा। पृ. १२५-१३४।

सर्वहारी, कृष्णराज। २०६७। *जनपहुँच*। मातृभाषाको पढाई: कछुवाको हिंडाई। पृ. १३-१७।

शिक्षा मंत्रालय। *२०६६ वहुभाषिक शिक्षा कार्यन्वयन निर्देशिका।* नेपाल सरकार: शिक्षा मंत्रालय।

सङ्घात्मक सोचको अभाव बीच बढ्दो नगरपालिका : घट्दो आकर्षण

डा. पद्मप्रसाद खतिवडा[1]

विषय सन्दर्भ

एकात्मक शासन प्रणाली भित्रै रमाउने मनोदशाका साथ २०७१ वैसाख २५ गते नेपाल सरकारले ७२ ओटा थप नगरपालिका घोषणा गऱ्यो र पहिला नै बनिसकेका ५८ नगरपालिका सहित नेपालमा नगरपालिकाहरूको सङ्ख्या १ सय ३० पुगेको छ। तथापि मनाङ, मुस्ताङ, रुकुम, रोल्पा, जाजरकोट, हुम्ला, कालीकोट, मुगु, रामेछाप, डोल्पा, सोलुखुम्बु, रसुवा, र बाजुरा समेत १३ जिल्लाहरू अझै पनि नगरपालिका विहीन छन्। यी जिल्लाहरू सङ्घात्मक शासन प्रणाली भित्र प्रवेश गर्दा कताकता कसरी विभाजित हुने नहुने अझै टुङ्गो लाग्न सकेको छैन। जिल्लाकै मान्यतामा बानी परेका हामीलाई सरकारले पनि भन्छ कि यस पटक १९ जिल्लाका २ सय ८३ गाविसहरूलाई मिलाएर बनाइएका यी ७२ नगरहरू घोषणा भए पश्चात अब नेपालमा जम्मा ३ हजार ६ सय ३३ गाविसहरू रहेका छन्। पहिलाका ५८ नगरपालिकमा रहेको १७.९ प्रतिशत जनसङ्ख्या सहित ७२ नयाँ नगरपालिकामा रहेको २५.६ प्रतिशत जनसङ्ख्या जोड्दा नेपालको शहरी जनसङ्ख्या अबका दिनमा ४३ प्रतिशतको हाराहारीमा पुग्ने देखिन्छ। घोषणा भएका ७२ नगरपालिका मध्ये २० जिल्लाका सदरमुकाम रहेका छन् जसमध्ये कतिपय यस अघि नगरउन्मुख गाविसका रूपमा चिनिने गर्दथे। यदि सङ्घात्मक शासन प्रणालीमा जाने हो भने यी सदरमुकाम कसरी व्यवस्थित हुने हुन् भगवान भरोसा भइसक्यो। सदरमुकाम वरपर रहेका २ देखि ४ गाविसहरूलाई गाभेर नगरपालिका बनाउने काम पञ्चायतकाल देखिकै निरन्तरता हो। बाँकी नगरहरू पनि पहिला बजार क्षेत्र विकास भएका र तिनका आसपासका गाविसलाई बनाएर नगरपालिका बन्न पुगेका छन्।

चर्चा चल्दैछ, काठमाडौँ जिल्लाका सबै गाविसहरूलाई नगरपालिका बनाउने, अनि ललितपुर जिल्लामा थप चार नगरपालिका थप्ने। राज्य पुर्नसंरचनाको जटिल प्रश्न तेर्सिरहेको वर्तमान परप्रेक्ष्यलाई ख्यालै नगरी यसरी गाउँहरू रातारात नगरमा परिणत हुने अवस्था ठीक बेठीक वा नगरपालिका बन्ने आधार के छन् भन्नेबारेमा चासो, जिज्ञासा उठ्नु स्वभाविक हो। हुन त, नागरपालिका बढ्दा कतिपय उद्योगी व्यवसायीलाई फाइदा पुग्ला, यसरी नगरपालिका बढ्ने क्रम तीब्र भए पनि आमजनतामा न त त्यसको आकर्षण छ, न त उत्साह नै। जनतालाई त अहिले चाहिएको छ मात्रै संविधान अनि दलहरूले गर्न सक्छन् भने राज्यको पुर्नसंरचना।

कसरी बन्छन् नगर क्षेत्रहरू ?

नगर क्षेत्र बन्ने मुख्य आधारहरूमा निम्नलिखित चार प्रक्रियाहरू छन् :

- ग्रामीण भेगको जनसङ्ख्या नजिकैको शहर वा बजारी क्षेत्रमा प्रवेश गर्दछ र यसरी त्यस बजारमा जनसङ्ख्याको चाप बढ्दै गए पछि शहरमा परिणत हुँदै जान्छ।
- ग्रामीण क्षेत्रकै बस्तीहरू प्राकृतिक जनसङ्ख्या बृद्धिका कारण शहरी क्षेत्रमा परिणत हुन सक्छन्।
- शहरको आकार लिन शुरु गरेका तर, शहर बन्न क्षेत्रफल, जनसङ्ख्या तथा पूर्वाधार नपुगेका क्षेत्रहरू नजिकका गाउँहरूलाई मिलाएर वा गाभेर शहर बन्ने गर्दछन्।
- शहरी क्षेत्रकै प्राकृतिक जनसङ्ख्या बृद्धिदर पनि गाउँको तुलनामा बढ्न सक्छ, र त्यसले अझ ठूलो शहरको निर्माण गर्न सक्छ।

समग्रमा यी आधारहरू सङ्घात्मक वा एकात्मक शासन प्रणाली दुवैमा लागु हुने प्रावधान भएकाले यिनमा प्रश्न उठाउन आवश्यक रहेन, मात्रै प्रश्न भनेको हामी अहिले नगरपालिका घोषणा गर्ने कार्यमा लाग्ने कि राज्य पुर्नसंरचनाको आधारशीला तयार गर्न।

के छन् नगरपालिका तोक्ने आधारहरू ?

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले नगरपालिका बन्न सक्ने विभिन्न पाँच आधारहरू निम्नानुसार तोकेको छ :

- ऐतिहासिक, राजनीतिक तथा प्रशासनिक दृष्टिकोणबाट राष्ट्रिय प्रशासनिक क्षेत्र तथा शाखा
- जनसङ्ख्याको आकार
- स्थानीय प्रशासनिक क्षेत्र
- शहरी क्षेत्रको रुपमा घोषणा गर्न लायक विशेष क्षेत्र
- व्यापक आर्थिक क्रियाकलाप भएको क्षेत्र।

नेपाल सन्दर्भ

शहरीकरणको ऐतिहासिक विकासक्रमलाई हेर्दा नेपालमा नगर घोषणा गर्ने सम्बन्धमा पारिभाषिक त्रुटिहरू समयसमयमा हुँदै आएका छन्। सर्वप्रथम सन् १९५२-५४ को जनगणना गर्दा त्यतिबेला ५ हजार भन्दा बढी जनसङ्ख्या भएका क्षेत्रहरूलाई मुख्य आवास क्षेत्र भनी नामाकरण गरिएको देखिन्छ जसमा काठमाडौँ, कीर्तिपुर, ललितपुर, मध्यपुर ठिमी, भक्तपुर, नेपालगञ्ज, बीरगञ्ज, मलङ्गवा, जनकपुर, र विराटनगर थिए। यिनै १० क्षेत्रहरू पछि सन् १९६१ को जनगणनामा शहर भनी नामाकरण गरिए जसमा बनेपा, पोखरा, तानसेन, मटिहानी, र राजविराज पनि थपिए।

जनगणनामार्फत शहर भनी पहिला नै नामाकरण गरिएको भए पनि ऐन भने सन् १९६२ मा मात्रै बनेको देखिन्छ। नगरपञ्चायत ऐन भनी नामाकरण गरिएको यस ऐनले शहर घोषणा गर्नका लागि माध्यमिक विद्यालय, क्याम्पस, न्यायिक तथा प्रशासनिक निकाय, बजार, सञ्चार सुविधा, मिल्सएरिया लगायतका औधोगिक क्षेत्र भएको हुनुपर्ने उल्लेख गरिएको थियो। त्यसैगरी नगर पञ्चायत हुनका लागि कम्तिमा १० हजार जनसङ्ख्या हुनुपर्ने प्रावधान

[1] उपप्रध्यापक, जनसङ्ख्या अध्ययन, पद्मकन्या बहुमुखी क्याम्पस।

पनि यसै ऐनले सर्वप्रथम राखेको थियो।

२०१८ साल पछि शहरको अवधारणा १४ अञ्चल ७५ जिल्ला घोषणा भएको सन्दर्भमा विकसित हुँदै गयो। यसै सन्दर्भमा २०३२ सालमा आएर नगर पञ्चायत हुन चाहिने जनसङ्ख्या १०,००० बाट घटाएर ९,००० बनाइयो र इलाम र हेटौँडा नगरहरू थपिए। २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तन पछि तत्कालीन नगर पञ्चायतहरू नगरपालिकामा परिणत भए, जसलाई नगरपालिका ऐन २०४८ ले कार्यान्वयन गऱ्यो। वि. सं. २०५१ मा नै काठमाडौँलाई महानगरपालिका तथा ललितपुर, बीरगञ्ज, विराटनगर र नेपालगञ्जलाई उपमहानगरपालिका भनी घोषणा गरियो, तर पनि यसलाई ऐनमार्फत व्यवस्थित पार्ने काम भने स्थनीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ ले मात्र गऱ्यो।

हालको अवस्था

अहिलेको राजनीतिक सङ्क्रमणमा स्थानीय निकाय चलाउने मुख्य आधार भनेको स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ नै हो। त्यतिबेला राजासहितको बहुदलीय प्रतिस्पर्धात्मक व्यवस्थालाई व्यवस्थित बनाउन तयार भएको स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनले नेपालका नगरपालिकाहरूलाई महानगरपालिका, उपमहानगरपालिका र नगरपालिका गरी तीन भागमा विभाजन गऱ्यो। यी सबै प्रकारका नगरहरूको लागि छुट्टाछुट्टै आधारहरू पनि तय गऱ्यो।

महानगरपालिका बन्ने आधारहरू

कम्तीमा तीन लाख जनसङ्ख्या भएको र न्यूनतम चालीस करोड रुपियाँ वार्षिक आयस्रोत भई विद्युत, खानेपानी, सञ्चारको सुविधा भएको, नगरको प्रमुख सडक साथै शाखा सडकहरू समेत पक्की भएको, स्वास्थ्य सेवासम्बन्धी विशिष्ट प्रकृतिको सेवा उपलब्ध भएको, अन्तर्राष्ट्रिय खेलकुद कार्यक्रमका लागि आवश्यक पूर्वाधार भएको, उच्च शिक्षाका लागि विभिन्न विषयहरूमा पर्याप्त अवसर भएको र कम्तीमा एउटा विश्वविद्यालय स्थापना हुनुका साथै अन्य यस्तै पर्याप्त शहरी सुविधा भएको र उपमहानगरपालिका भइसकेको।

उपमहानगरपालिका बन्ने आधारहरू

कम्तीमा एक लाख जनसङ्ख्या भएको र न्यूनतम दश करोड रुपियाँ वार्षिक आयस्रोत भई विद्युत, खानेपानी, सञ्चारको सुविधा भएको, नगरका प्रमुख सडकहरू समेत पक्की भइसकेको, उच्चस्तरीय शिक्षा तथा स्वास्थ्य सेवाको सुविधा भएको, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियस्तरको खेलकुद कार्यक्रमका लागि सामान्य व्यवस्था भएको, सार्वजनिक उद्यानहरू र नगर सभागृहको व्यवस्था भएको र अन्य त्यस्तै आवश्यक शहरी सुविधा हुनुको साथै नगरपालिका भइसकेको।

नगरपालिका बन्ने आधारहरू

कम्तीमा बीस हजार जनसङ्ख्या र न्यूनतम पचास लाख रुपियाँ वार्षिक आयस्रोत तथा विद्युत, सडक, खानेपानी, सन्चार र अन्य त्यस्तै न्यूनतम शहरी सुविधा भएको अर्धशहरी क्षेत्र। तर, पहाडी र हिमाली क्षेत्रमा सडक सुविधा नभए पनि कम्तीमा दश हजार जनसङ्ख्या र न्यूनतम पाँच लाख रुपियाँ वार्षिक आयस्रोत भए पुग्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ।

अहिलेको बहस

एकातर्फ राज्य पुर्नसंरचनाको प्रश्न उठिरहेको छ भने अर्कोतर्फ राज्यकै पुराना संरचनाहरूलाई सकिन्छ मजबुत बनाउने र सकिँदैन भने टालटुल पार्ने काम भइरहेको छ। नगरपालिका घोषणा गर्ने काम पनि एउटा यस्तै श्रृङ्खला हो भन्दा अत्युक्ति हुँदैन। २०४६ सालको जनआन्दोलन पश्चात स्थापित बहुदलीय व्यवस्थाको शासन प्रणालीमा पनि सरकारी निकायमा पुर्नसंरचना गर्न सकिएन, केवल तत्कालीन गाउँ पञ्चायत, गाउँ विकास समिति, जिल्ला पञ्चायत जिल्ला विकास समिति मात्र बन्न पुगे। क्षेत्रीय कार्यालय र मन्त्रालय जस्ताको तस्तै रहे। त्यसैको फलस्वरुप जनतामा निराशा छायो। समावेशी लोकतन्त्रको नारासहित २०६२-०६३ को जनआन्दोलन त सफल भयो, तर राज्य पर्नसंरचनाको प्रश्न जस्ताको तस्तै रह्यो। यसै सवाललाई लिएर राज्यले ठूलै लगानी गरिसक्यो। दुई दुई पटकको संविधानसभाका लागि गरिएको चुनावी खर्च, संविधानसभा सदस्यको खर्च, समग्र व्यवस्थापन खर्च, लगायत विकास निर्माणमा लगाए मात्र पनि लाखौँ बेरोजगारलाई राजगारी दिएर युवाहरूलाई उत्पादन कार्यमा लगाउने बाटो थाँती राखेर गरिएको यत्रो धनराशीको मर्म विपरीत हामी फेरि पनि एकात्मक संरचनालाई नै मजबुत पार्ने दिशातर्फ अग्रसर भइरहेका छौँ। जथाभावी नगरपालिका घोषणा गर्ने कामका अतिरिक्त सिंहदरबार भित्र नै सबै मन्त्रालय सारिने काम, संविधान लेख्न पठाएका संविधानसभा सदस्यहरूले आफूले गर्नुपर्ने संविधान लेखनको काम छोडेर पाँचपाँच करोड पैसा आफ्ना निर्वाचन क्षेत्रमा खर्च गर्न पाउनु पऱ्यो भनी गरिएको सिन्डिकेट पूर्ण आग्रह, क्षेत्रीय प्रशासन कार्यालयहरूलाई थप मजबुत गर्ने गराउने कार्यदेखि लिएर वार्षिक रूपमा ६, ७ लाख विद्यार्थीले जाँच दिने त्रिभुवन विश्वविद्यालयको भारलाई कम गर्नसमेत खोलिएका नयाँ विश्वविद्यालयको क्षेत्र निर्धारणसहित त्रिविमा रहेको भार सम्बन्धित क्षेत्रका विश्वविद्यालयहरूमा सार्दै लाने रणनीति तयार गर्नमा गरिएको कन्जुस्याँइ यी सबै एकात्मको सोचका परिणाम नै हुन्।

संविधान लेख्न पठाइएको सभासद्मा होस् वा पुरानै शासन व्यवस्थामा प्रवेश गरी ख्याती कमाएको प्रशासनिक नीति निर्माता, राजनीतिज्ञ, तथा राजनीतिक दलहरू र समग्र प्रशासनिक क्षेत्रमा काम गर्ने कर्मचारीहरूमा झाँगिएको यो एकात्मक सोच प्रवृत्तिले मुलुक अब सङ्घात्मक बाटोको पुर्नसंरचना जान सक्दैन भन्ने स्पष्ट संकेत गरिसकेको छ।

यतिका धेरै प्रमाणहरू फेला परिसक्दा पनि राजनीतिक दलका नेताहरूमा अहिले पनि राज्य पुर्नसंरचनाको रटान छुट्न सकेन, यो एउटा बिडम्बना नै हो। जो त्यो ठाउँमा जानै चाहँदैन, वा जाने बाटो कोर्ने क्षमता नै राख्न सक्दैन, त्यसैले राज्य पुर्नसंरचनाको ठूलो ठूलो नारा लगाउनु दलका नेताहरूमा देखिएको कमजोरीलाई अब पनि हामीले बुझ्न कन्जुस्याँई गर्ने हो भने नेपाली जनताले फेरि पनि राजनीतिक धोखा खानुपर्ने दिन नजिकिँदै छ। नीति निर्मातामा आएको यो बौद्धिक चेतनाको अवभावले देश भविष्यमा अझ ठूलो भडखालोमा पर्ने निश्चित छ।

निष्कर्षमा, अहिले यो बेला नगरपालिका बनाउने, थप्ने, भन्दा पनि सबैभन्दा पहिलो प्राथमिकता एकात्मक शासन प्रणालीबाट नेपाल अबका दिनमा सङ्घात्मक शासन प्रणालीमा जान खोजेको हो होइन, निर्क्यौल गर्नुपऱ्यो। अब संसद्बाटै यस्तो सङ्कल्प प्रस्ताव पारित गर्नुपर्छ कि 'अब हामी सङ्घात्मक शासन प्रणालीमार्फत राज्य पुर्नसंरचनाको बाटोमा अघि बढिरहेको यो घडीमा एकात्मक शासनका प्रशासनिक इकाइहरूमा अनावश्यक फेरबदल गर्न बाञ्छनीय ठान्दैनौँ।'

सन्दर्भ सामग्रीहरू

कान्तिपुर पब्लिकेसन्स प्रालि (२०७१). ७२ *नगरपालिका थप.* कान्तिपुर राष्ट्रिय दैनिक, २६ वैसाख २०७१।

Van, Der Woude (1995). *Urbanization in History: A Process of Dynamic Interactions.* New York: Oxford University Press.

संविधान निर्माण र द्वन्द्व न्यूनीकरण

प्रकाश भट्टराई[1]

संविधानसभाको दोस्रो निर्वाचन पछिको आधा वर्ष भन्दा बढी समय भइसक्दा पनि घोषणा गरिएकै समय भित्र संविधान जारी हुन्छ भन्ने भन्ने बारेको द्विविधा कायमै छ। संविधानसभा भित्र बनेका विभिन्न समिति तथा उपसमितिहरू, संविधानभित्र तथा बाहिर रहेका दलहरूबीच हुने गरेका संविधानसँग सम्बन्धित अनौपचारिक छलफलहरूदेखि बाहेक यसको समग्र खाका कस्तो हुने? विवादित विषयहरूको टुङ्गो कसरी लगाउने? समग्र कार्यतालिका कस्तो हुने र त्यसलाई अक्षरसः पालना गर्न दलहरूले अपनाउनु पर्ने प्रतिबद्धता कस्तो हुने? भन्ने बारेमा कुनै ठोस तथा औपचारिक भनाइहरू अहिलेसम्म बाहिर आएका छैनन्। यी सबै तथ्यहरूलाई केलाउँदा यो कुरा अनुमान गर्न सकिन्छ कि संविधानसभा संविधान निर्माण गर्ने प्रक्रिया अझ लम्बिने, पेचिलो बन्दै जाने तथा देशमा नयाँ किसिमको द्वन्द्व विजारोपण हुँदै गरेको विषयलाई नजरअन्दाज गर्न सकिने अवस्था छैन।

आखिर किन संविधान निर्माण प्रक्रिया अप्ठ्यारो बन्दै गइरहेको छ त ? के संविधान निर्माण प्रक्रियामा देखिएको ढिलाइले नेपालमा नयाँ किसिमको द्वन्द्व विजारोपण गरिरहेको छ त ? संविधान निर्माण प्रक्रियाका गतिरोधहरूलाई कसरी हटाउन सकिएला त ? यो आलेखमा यी र यस्तै विषयहरूलाई उठान गर्ने र केही समाधानका उपायहरू पस्किने प्रयास गरिएको छ।

संविधान निर्माण प्रक्रियाको सुरुवात र हालको स्थिति

०६२-०६३ जनआन्दोलनको सफलता तथा सरकार र तत्कालीन नेकपा (माओवादी) बीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको फलस्वरूप शान्ति प्रक्रियाको एउटा महत्वपूर्ण हिस्साको रूपमा संविधानसभा मार्फत् संविधान निर्माण गर्ने लक्ष्यका लागि यसको निर्माण प्रक्रियाको सुरुवात भएको सर्वविदितै छ। पहिलो संविधानसभाको उत्तरार्धसम्म पनि संविधान निर्माण प्रक्रिया विस्तृत शान्ति सम्झौताकै एउटा महत्वपूर्ण पाटो रही आएकोमा, विगत दुई वर्षदेखि यो एउटा छुट्टै राष्ट्रिय प्रक्रियाको रूपमा स्थापित भएको छ। यसका केही मुलभूत कारणहरू छन्। पहिलो, यो प्रक्रियाका मुख्य सरोकारवालाहरू अब एनेकपा (माओवादी) र सात दल गठबन्धन मात्र होइनन् कि, पहिचान केन्द्रित शक्ति र समूहहरू, छिमेकी राष्ट्रहरू, अन्य अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिहरू तथा नेपाल भित्रकै अन्य शक्ति केन्द्रहरू विशेषगरी राजावादी शक्तिहरू, धार्मिक समूह र नेपाली सेना पनि यो प्रक्रियालाई उत्तिकै चासो र चर्चाका साथ हेरिरहेका र आवश्यकता अनुसार आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्न उत्तिकै लागिपरेको अवस्था छ। दोस्रो, सेना समायोजन र व्यवस्थापनको कामको समाप्तिसँगै शान्ति स्थापना एउटा प्रशासनिक प्रक्रियाको रूपमा स्थापित भएको छ, न कि विगतको जस्तो एउटा सक्रिय राजनीतिक प्रक्रिया। विगतमा जस्तो संविधान निर्माण प्रक्रियालाई शान्ति प्रक्रियाको एउटा अभिन्न अङ्गको रूपमा हेर्ने र व्याख्या गर्ने काम पनि बन्द प्रायः छ, विशेषतः राजनीतिक नेतृत्वबाट। यसबाट पनि पुष्टि हुन्छ कि संविधान निर्माण प्रक्रिया, शान्ति निर्माण प्रक्रियाबाट करिब-करिब छुट्टिएर, एउटा बेग्लै राष्ट्रिय एजेन्डाको रूपमा अगाडि आएको छ। यसर्थ शान्ति प्रक्रिया र संविधान निर्माण प्रक्रियालाई अलग-अलग ढङ्गले व्याख्या-विश्लेषण गरिनु जरुरी छ। यद्यपि संविधान निर्माण प्रक्रियाको सफलता र असफलताको प्रत्यक्ष प्रभाव समग्र देशको राजनीतिक परिदृष्यमा पर्ने भएको कारणले यसलाई भविष्यको द्वन्द्व न्यूनीकरणको एउटा भरपर्दो माध्यमको रूपमा कसरी प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा अहिले नै सोचिनु आवश्यक हुन आउँछ।

संविधान निर्माण प्रक्रियाका मुलभूत अप्ठ्याराहरू

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू र पहिलो संविधानसभाको अनुभवलाई हेर्दा यो निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ कि बहु सामाजिक, बहुजातीय, बहुधार्मिक तथा बहु राजनीतिक शक्तिहरूको छलफलबाट एउटा सर्वस्वीकार्य संविधान निर्माण गर्नु एउटठा जटील कार्य हुन आउँछ। अझ, नितान्त भिन्न राजनीतिक आदर्श बोकेका, नितान्त भिन्न चासो भएका, अनि क्षणिक राजनीतिक फायदाका लगि शक्तिको बाँडफाँडमा लाग्न खोजेका शक्तिहरूको बीचबाट अधिकतम राष्ट्रिय शक्तिहरूको स्वामित्वतायुक्त संविधानको निर्माण गर्ने परिकल्पना गर्नु नै आफैँमा ठूलो जोखिम मोल्नु हो। नेपालको संविधान निर्माण प्रक्रियाको सबैभन्दा जटिल विषय सङ्घीयता, शासकीय स्वरूप एवम् धर्मनिरपेक्षता जस्ता विषयहरू हुन्। यसर्थ, विद्यमान राजनीतिक शक्तिहरूबीच अधिकतम राष्ट्रिय सहमतिको सुनिश्चितता गर्नु आफैँमा चुनौतीपूर्ण कार्य हुनेमा दुईमत छैन।

यो प्रक्रियाको अर्को महत्वपूर्ण चुनौति भनेको संविधान निर्माण प्रक्रियामा को-को सहभागी हुने अनि कसरी सहभागी हुने भन्ने हो। संविधान कस्तो बन्छ भन्ने कुरामा संविधानसभा भित्र रहेका दलहरू त सचेत छन् नै, संविधान सभा बाहिर रहेका वैद्य माओवादीलगायतका राजनीतिक दलहरू पनि उत्तिकै चनाखोपूर्ण तरिकाले यो प्रक्रियालाई हेरिरहेका छन् र परिआएको खण्डमा यो प्रक्रियालाई समर्थन या विरोध गर्न या विफल नै तुल्याउन पछि नपर्ने किसिमले आफूलाई तयारी गरेका छन्। यस सन्दर्भमा संविधानसभा भित्र तथा इतरका राजनीतिक शक्तिहरूको बीचमा एउटा समझदारी निर्माण गरेर अगाडि बढ्नु एउटा चुनौतिपूर्ण कार्य हो।

राजनीतिक शक्तिहरू देखि बाहेक अन्य जातीय, क्षेत्रीय तथा धार्मिक शक्तिहरूको व्यवस्थापन पनि संविधान निर्माण प्रक्रियाको अर्को महŒवपूर्ण चुनौतिको रूपमा मान्न सकिन्छ। पहिलो संविधानसभाको निर्वाचन पश्चात् यसको विघटनको मितिसम्म यी यस्ता शक्तिहरूको दबाब, प्रभाव, अनि एक हदसम्मको हस्तक्षेप (हिंसात्मक एवम् शान्तिपूर्ण) देखिएकै हो। यी शक्तिहरू फेरि आफ्ना मागहरू सहित अगाडि नआउलान् भन्न सकिन्न। यस सन्दर्भमा संविधानसभा भित्र तथा बाहिर रहेका दलहरूले कस्तो भूमिका निर्वाह गर्छन्, यिनीहरूको प्रभाव, दबाब र हस्तक्षेपलाई

१. लेखक- न्यूजिल्याण्डको ओटागो विश्वविद्यालयमा द्वन्द्व र शान्ति विषयमा पीएचडी शोधार्थी हुन् ।

कसरी व्यवस्थापन गर्न सक्छन्, त्यसले संविधान निर्माण प्रक्रियामा यी शक्तिहरू कत्तिको चुनौतिपूर्ण हुन्छन् भन्ने निर्धारण गर्छ।

नेपालको संविधान निर्माण प्रक्रिया अब एउटा नितान्त राष्ट्रिय राजनीतिक प्रक्रिया मात्र रहेन। भारत र चीन जस्ता शक्तिशाली छिमेकीहरू तथा अमेरिका तथा युरोपियन मुलुकहरूले दिइरहेका या दिनसक्ने आ-आफ्ना रूचीका दबाबहरू विशेषगरी चासोहरूलाई संविधान सभामा रहेका शक्तिहरूले कसरी आफ्नो राष्ट्रिय स्वार्थसँग जोडेर नयाँ संविधानमा लिपिबद्ध गर्न सक्छन् भन्ने कुरा पनि चुनौतिपूर्ण नै देखिन्छ।

यसैगरी प्रमुख राजनीतिक दलहरू बीच देखिएका आन्तरिक झगडाहरूले संविधान निर्माण प्रक्रियामा पार्न सक्ने असर पनि विचारणीय नै देखिन्छ। ठूला भनिएका दलहरू, संविधान निर्माणको प्रक्रियामा संलग्न हुने भन्दा पनि आफ्नै दलभित्रको झगडालाई व्यवस्थापन गर्ने या दलीय शक्ति सङ्घर्षलाई आफ्नो प्राथमिकतामा राख्ने जुन प्रवृत्ति देखिएको छ, त्यसले पनि समग्र संविधान निर्माण प्रक्रियामा अझ बाधा पुऱ्याउने आँकलन गर्न सकिन्छ।

यी माथि उल्लेख गरिएका चुनौतीहरू सँगसँगै, कहिलेसम्ममा नयाँ संविधान जारी गरिसक्ने भन्ने विषय पनि उत्तिकै चुनौतिपूर्ण देखिएको छ। के अहिले भनिँदै आएको एक वर्षको समयावधि संविधान जारी गर्नको लागि पर्याप्त छ या यो प्रक्रिया लम्बिन पनि सक्छ ? यही लम्बिन सक्छ भन्ने के कति समयका लागि लम्बिने हो र यसका कारणहरू के-के हुन् ? यी र यस्ता प्रश्नहरूको स्पष्ट उत्तर प्राप्त नगरुञ्जेलसम्म यो प्रक्रिया आफैँमा चुनौतिपूर्ण देखिन्छ।

संविधान निर्माण प्रक्रिया र द्वन्द्व न्यूनीकरण

संविधान निर्माण प्रक्रियालाई लामो बनाउने प्रवृत्ति तथा सबैका चासोहरूलाई सम्बोधन गर्ने नाउँमा खिचडी संविधान बनाउन लागेको खण्डमा, यसले द्वन्द्वको विजारोपण गर्न सक्छ भने, यो प्रक्रियालाई चुस्त बनाएको खण्डमा तथा देशभित्रबाट अधिकतम राजनीतिक शक्तिहरूबीच संविधानका अन्तरवस्तुहरूमा सहमति कायम गर्ने मात्र हैन की संविधान जारी भएपश्चात आउन सक्ने विरोधका स्वरहरूलाई व्यवस्थापन गर्ने सवालमा समेत साझा राजनीतिक धारणा बनाउन सकेमा यसले द्वन्द्व न्यूनीकरणका लागि मद्दत पुऱ्याउन सक्छ।

संविधान निर्माण प्रक्रियालाई लामो बनाउनु भनेको, आमजनताको मनमस्तिष्कमा हालका प्रमुख राजनीतिक दलहरू र तिनका नेताहरूप्रति घृणा, आक्रोस र विद्रोहलाई अझ मलजल गर्नु हो। लम्बिएको प्रक्रियाले, विद्यमान राजनीतिक तथा सामाजिक शक्तिहरूको बीचमा वैमनस्यता बढाउने काम मात्र गर्दैन की, देशीविदेशी शक्तिहरूलाई राजनीतिक सङ्क्रमणको व्यवस्थापनका नाममा उनीहरूको प्रभाव र हस्तक्षेपलाई बढाउन मलजल गर्नु हो। यति मात्र होइन लम्बिएको संविधान निर्माण प्रक्रियाले हिंसा मार्फत् शक्ति प्राप्त गर्न खोज्ने शक्तिहरूलाई आफ्नो लक्ष्यमा अगाडि बढ्न मद्दत पुऱ्याउन सक्छ। त्यसैगरी देशभित्रका जातीय, क्षेत्रीय तथा धार्मिक शक्तिहरूलाई समेत आफ्नो अधिकार तथा पहिचान रक्षा गर्ने नाममा एक अर्कासँग लड्ने भिड्ने वातावरणको सिर्जना गर्नु हो। यसर्थ प्रक्रियालाई लामो र झन्झटिलो बनाउनु भनेको एउटा अर्को किसिमको द्वन्द्वको विजारोपण गर्नु नै हो।

त्यसैगरी, कार्यान्वयनका लागि झन्झटिलो खालको संविधान निर्माण भएको खण्डमासमेत यसले द्वन्द्वको बिजारोपण गर्न सक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। विशेषगरी शासकीय स्वरूपको संरचना बनाउने सवालमा सङ्घीय राज्यको नामाकरण तथा सीमाङ्कन गर्ने सन्दर्भमा, सङ्घीय राज्यहरूबीचको सम्बन्ध तथा स्रोतको विवरण गर्ने सवालमा, केन्द्रीय सरकार, सङ्घीय सरकार तथा स्थानीय सरकारहरूको बीचमा रहनुपर्ने सम्बन्धका सम्बन्धमा स्पष्टता आउन नसकेको खण्डमा संविधान जारी भएपश्चात् पनि देशमा ठूलो र लम्बेत्तर द्वन्द्वको खतरा उत्तिकै देखिन्छ।

आखिर के गर्न सकिन्छ त ?

यो प्रश्नको उत्तर दिन त्यति सजिलो छैन। किनकी संविधान निर्माण प्रक्रियामा सहजता ल्याउन मुख्य राजनीतिक शक्तिहरू जो संविधान सभाभित्र या बाहिर छन्, उनीहरूको बीचमा मुख्य २-३ ओटा आधारभूत प्रश्नहरूको स्पष्ट उत्तर हुनु आवश्यक छ। पहिलो, तुरुन्त प्राप्त हुने व्यक्तिगत तथा दलीय लाभलाई केन्द्र भागमा राखेर संविधानको खाका बनाउने या दीर्घकालीन सोचका साथ, जसको कारणले अत्यन्त कम विवादास्पद ढङ्गले संविधान जारी गर्न सकियो ? विशेषत: शासकीय स्वरूप तथा सङ्घीयताका सवालमा दलहरूले प्रस्ताव गरेका मोडलहरू कत्तिको सान्दर्भिक छ ? के ती मोडलहरू लागु भएको खण्डमा राजनीतिक स्थायित्व, द्वन्द्वरहित शासन प्रणाली, आर्थिक विकास तथा सामाजिक तथा राजनीतिक सहअस्तित्वको परिकल्पना गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा विचार पुऱ्याउनु आवश्यक हुन आउँछ। आजका मितिसम्म यो विषयमा एक प्रकारको गम्भीर चिन्तन मनन हुन सकेको छैन। यसर्थ नागरिक समाज, अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिहरू तथा स्वयम् राजनीतिक दलहरू यो विषयमा केन्द्रित हुनु जरुरी छ।

समाधानसँग सम्बन्धित दोस्रो प्रश्न भनेको, स्थानीय तरिकाले संविधानको फ्रेमिङ्ग गर्ने या तत्काल देखिएका विद्रोही आवाजहरूलाई मत्थर पार्ने हिसाबले अव्यवहारिक संविधानको खाकालाई अगाडि सार्ने ? संविधान राज्यको मूल कानुन भएको नाताले यसले सबै पक्षका, तह र तप्काका व्यक्ति तथा समुदायहरूको भावना प्रतिनिधित्व गर्नुपर्ने हुन्छ। यसर्थ जनताका मौलिक अधिकारहरू मात्र यसले सम्बोधन गरेर पुग्दैन यसले अल्पसङ्ख्यक-जनजाति तथा आदिवासी समुदायका जायज मागहरूलाई सम्बोधन गर्नु पनि उत्तिकै जरुरी हुन्छ। सडकमा जति पनि मागहरू उठेका छन्, के ती सबै संविधानमा समेट्न योग्य छन् ? के ती उठाइएका मागहरूले साँच्चिकै पछाडि परेका वर्ग र समुदायको हित गर्छ त ? उठाइएका मागहरू मध्ये कुन जायज, कुन विरोधका लागि विरोध मात्र हो, यसको छिनोफानो कसले गर्ने ? यस विषयमा सम्बन्धित राजनीतिक दलहरूले चिन्तन मनन गर्नु आवश्यक छ।

त्यसैगरी, संविधान निर्माण प्रक्रियामा नागरिक समाजले कसरी प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्ने ? के बेला-बेलामा आयोजना गरिने दबाबमूलक कार्यक्रमहरू मात्र पर्याप्त छन् संविधान निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउन ? नागरिक समाजको साझा आधारभूत आवधारणा के हो, संविधानका सम्बन्धमा त्यो प्रष्ट हुनु जरुरी छ।

त्यसैगरी संविधान निर्माण प्रक्रियामा जनस्तरबाट खेल्न सकिने र खेल्नुपर्ने भूमिका के हो ? त्यसका बारेमा पनि प्रस्टता आउनु जरुरी छ। यसका अलावा, माथि उल्लेख गरिए जस्तै संविधान भित्र तथा बाहिर रहेका राजनीतिक दलहरू बीचमा सम्वाद र सहकार्यको थालनी, तोकिएको समयभित्र संविधान निर्माण गरिसक्ने ठोस प्रतिबद्धता संविधान जारी भइ सकेपछिको राजनीतिक सङ्क्रमणलाई व्यवस्थापन गर्ने रणनीति तथा संविधान निर्माण प्रक्रियामा भइरहेका या हुन सक्ने सम्भावित अनावश्यक हस्तक्षेपलाई व्यवस्थापन गर्न सक्ने कौशलता पनि राजनीतिक दलका नेताहरूले देखाउनु पर्ने आवश्यकता छ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६: नेपालको दोस्रो आवधिक प्रतिवेदनसँग सम्बन्धित संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिले पठाएको विषयहरूको सूचीमाथि नेपाल सरकार तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको जवाफ तथा समितिको संक्षिप्त निष्कर्ष टिप्पणीहरू

सम्झा श्रेष्ठ

१. पृष्ठभूमि

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ को नेपाल सन् १९९१ मा पक्ष राष्ट्र भएको थियो। यो अनुबन्ध अनुमोदन गरेपछि सृजना भएको दायित्वअनुसार संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिमा नेपाल सरकारले नागरिकले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार उपभोगको अवस्थाबारे आवधिक रूपमा प्रतिवेदन पठाउनु पर्छ। नेपालले सन् १९९४ मा प्रारम्भिक प्रतिवेदन पठाएको थियो। प्रत्येक पाँच वर्षमा समितिमा प्रतिवेदन पठाउनुपर्ने दायित्व भए पनि नेपालले सन् २०१२ फेब्रुअरीमा सन् १९९५ देखि सन् २०१० सम्म पठाउनुपर्ने दोस्रो, तेस्रो र चौथो प्रतिवेदनलाई एकैपटक दोस्रो प्रतिवेदनको रूपमा मानवअधिकार समितिमा पठाएको थियो।

गैरसरकारी सङ्घ संस्था (गैसस) को प्रतिवेदन पनि समितिले स्वीकार्ने भएकोले ६३ गैससको तर्फबाट मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्यव केन्द्र (HRTMCC) ले सरकारको प्रतिवेदनमा उल्लेख नगरिएका तथ्यहरूलाई अनुबन्धको धाराअनुसार आफ्नो सरोकारहरू विस्तृतरूपमा संलग्न गरी सन् २०१३ को मे महिनाको ८ तारेखमा समितिमा प्रतिवेदन पठाएका थियो। त्यसैगरी नेपालमा रहेका अन्य संस्थाहरूले पनि फुटकररूपमा आफ्नो सरोकारहरू पठाएका थिए।

मूलत: सरकारी दोस्रो प्रतिवेदन र सहयोगीको रूपमा गैससको प्रतिवेदनमा आधारित रहेर समितिले २०१४ को जनवरी २७ मा नेपालको दास्रो आवधिक प्रतिवेदनसँग सम्बन्धी विषयहरूको सूची (List of Issues) अर्थात सरकारलाई विषयगत रूपमा प्रश्न पठाएको थियो। ती प्रश्नहरूमाथि नेपाल सरकार र गैससहरूले आफ्ना जवाफहरू समितिमा पठाएका थिए।

२०१४ को मार्चको १७ देखि १९ सम्म जेनदुई तिहाई बहुमतले मात्र हटाउन सक्ने प्रावधान रहेको र आयोगलाई पर्याप्त आर्थिक साधन श्रोत उपलब्ध गराएको जानकारी दिँदै आयोगमा उजुरी दर्ता गर्न ६ महिनाको हदम्याद सर्वोच्च अदालतले खारेज गरिसकेको उल्लेख गरेको छ। त्यसैगरी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको सिफारिसहरू सरकारले पालना गर्ने गरेको आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ।

नागरिक समाजको तर्फबाट ६७ गैरसरकारी संस्थाहरूको सञ्जाल मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्वय केन्द्र (एचआरटिएमसीसी) को तर्फबाट प्रश्नको जवाफमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको सिफारिसहरू राज्यले कार्यान्वयन अत्यन्तै कममा मात्रमा गर्ने गरेको उल्लेख छ। ३ सय ८६ सिफारिसहरूमध्ये जम्मा ३४ सिफारिसहरू पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन भएको तथ्य उल्लेख गर्दै राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगमा विगत केही महिनादेखि अध्यक्ष र आयुक्तहरूको पद खाली रहेकोमा तुरुन्त नियुक्त गर्नुपर्ने र आयोगको सिफारिसहरू कार्यान्वयन गरिनुपर्ने सुझाव आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ।

सरकारले सर्वोच्च अदालतको आदेशपछि बेपत्ता व्यक्ति छानविन आयोग अध्यादेश र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी अध्यादेश २०६९ लागु नगरेको जानकारी गराउँदै विगतको मानवअधिकार उल्लङ्घनका कतिपय घटनामा नियमित फौजदारी कानुनी प्रणालीअर्न्तगत कारबाही गरिरहेको जानकारी दिएको छ।

सर्वोच्च अदालतले बेपत्ता व्यक्तिका बारेमा मानवअधिकार समितिको ११० औँ सत्रमा नेपालले पठाएको दोस्रो प्रतिवेदन र विषयहरूको सूचीमा सरकारले पठाएको जवाफमा आधारित भएर सरकारी तथा गैससको उपस्थितिमा बृहत छलफल गरी संक्षिप्त निष्कर्ष टिप्पणीहरू जारी गरेको छ।

२. नेपालको दोस्रो आवधिक प्रतिवेदनसँग सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिले पठाएको विषयहरूको सूची (List of Issues) सरकार तथा गैससको जवाफ

मानवअधिकार समितिले नेपालको दोस्रो प्रतिवेदनमा केद्रित रहेर नेपाल सरकारलाई पठाएको प्रश्नहरू र सरकारी तथा गैससको सम्बोधनका प्रमुख अंशहरू यस आलेखमा उल्लेख गर्ने प्रयत्न गरिएको छ।

(क) समितिले अनुबन्धको कार्यान्वयनकोलागि संवैधानिक र कानुनी आधारसम्बन्धमा पठाएको विषयसूची

राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको कार्यलाई नियमन गर्न बनेको कानुन २०६८ को आधारमा आयोगको स्वतन्त्रता (आर्थिक स्वतन्त्रता सहित) सुनिश्चित गर्न, पेरिस सिद्धान्त अनुसार आयोगको काम कारबाही कार्यान्वयन गर्न सुनिश्चित भएको र आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन गर्न चालिएका कदम बारेमा र आयोगमा उजुरी दिन ६ महिनाको अवधि परिमार्जन सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नमा :

सरकारले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग संवैधानिक आयोग भएको र संवैधानिक परिषद्ले यसका अध्यक्ष र आयुक्तहरू सिफारिस गर्ने र संसदीय सुनुवाइपश्चात् राष्ट्रपतिले ६ वर्षका लागि नियुक्त गर्ने संवैधानिक व्यवस्था भएको उल्लेख गरेको छ। उनीहरूलाई संसदको छानविन आयोग अध्यादेश र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी अध्यादेश २०६९ लाई तत्काल कार्यान्वयन नगर्न जारी गरेको अन्तरिम आदेशको सन्दर्भ उल्लेख गर्न भन्दै गम्भीर प्रकारको मानवअधिकारको उल्लङ्घनकर्ताको मुद्दा फिर्ताका लागि हुने राजनीतिक हस्तक्षेपका बारेमा प्रष्ट पार्न भनेको थियो। त्यसैगरी गम्भीर प्रकारको मानवअधिकार उल्लङ्घनको आरोप लागेका व्यक्तिलाई सैनिक तथा अन्य सुरक्षा निकायबाट हटाउनका लागि भेटिङ प्रणाली स्थापना भए नभएको बारेमा पनि चासो व्यक्त गरेको थियो।

सरकारले सर्वोच्च अदालतको आदेशपछि बेपत्ता व्यक्ति छानविन आयोग अध्यादेश र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी अध्यादेश २०६९ लागु नगरेको जानकारी गराउँदै विगतको मानवअधिकार उल्लङ्घनका कतिपय घटनामा नियमित फौजदारी कानुनी प्रणालीअर्न्तगत कारबाही गरिरहेको जानकारी दिएको छ। सरकारले नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा १३२ को उपधारा ४ अनुसार मानवअधिकार वा मानवीय कानुनको उल्लङ्घन भएको विषयमा सैनिकमाथि पनि कारबाही चलाउन पाउने व्यवस्था उल्लेख गरी मानवअधिकार आयोगको अधिकार क्षेत्रभित्र सैनिक ऐन नपरे पनि मानवअधिकार र मानवीय कानुनको उल्लङ्घनमा सैनिकमाथि पनि कारबाही चलाउन सक्ने व्यवस्था भएको उल्लेख गरेको छ।

गैससको जवाफमा, सर्वोच्च अदालतले वेपत्ता व्यक्ति छानविन आयोग अध्यादेश र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी अध्यादेश २०६९ लाई तत्काल कार्यान्वयन नगर्नकोलागि जारि गरेको अन्तरिम आदेश जारी गरेपश्चात अध्यादेश कार्यान्वयनमा नआएको र अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको आधारमा बेपत्ता सम्बन्धी आयोग र सत्यनिरूपण आयोग छुट्टाछुट्टै आयोग गठन गर्न माग गरेको थियो।

युद्धअपराध, मानवता विरुद्धको अपराध तथा जातीय आमसंहारजस्ता अपराधहरूलाई राष्ट्रिय कानुनद्धारा अपराध परिभाषित गर्न तथा त्यस्ता अपराधहरूलाई फौजदारी न्याय प्रणालीको अधिकार क्षेत्र अर्न्तगत राख्नकोलागि अवलम्बन गर्न चालिएका कदमकाबारेमा सोधिएको थियो भने विगत १० वर्से सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानवअधिकार उल्लङ्घन भएका पीडितको पुनस्थापनाका लागि कुनै विस्तृत कार्यक्रमको योजना बनाए नबनाएबारे उल्लेख गर्न:

नेपालको घरेलु कानुन मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको छानविन गर्ने र मुद्दा चलाउन सक्षम रहेको र विगतको मानवअधिकार उल्लङ्घनका कतिपय घटनामा नियमित फौजदारी कानुनी प्रणाली अर्न्तगत कार्यबाही गरिरहेको जानकारी दिइएको छ। द्वन्द्वकालीन मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाबाट पीडितलाई न्याय दिलाउन र पीडकलाई कारबाही गर्ने संयन्त्रहरू स्थापना गर्न बेपत्ता व्यक्ति छानविन आयोग अध्यादेश र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी अध्यादेश २०६९ तयार गरी राष्ट्रपतिसमक्ष पेस गरेको। उक्त अध्यादेशमा हत्या, अपहरण, बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्य, गम्भीर किसिमका घाइते, शारीरिक तथा मानसिक यातना, बलात्कार तथा यौन हिंसा, बलपूर्वक विस्थापन अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार र मानविय कानुनअर्न्तगतको मानवता विरुद्धको अपराधलाई गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाअर्न्तगत राखिएको जानकारी दिँदै सर्वोच्च अदालतको आदेशपछि उक्त अध्यादेश लागु नगरेको जानकारी गराएको छ।

समाजमा व्याप्त कुससंस्कारहरू जस्तै बालविवाह, दाइजो प्रथा, सन्तानको रूपमा छोराको चाहना, बहुविबाह,बोक्सी प्रथा, छाउपडि, झुमा, देउकी, धनखाने लगाएतका अभ्यास निर्मूल पार्न नसकिएको अवस्था उल्लेख गरिएको छ। नीति निर्माणका अङ्ग, निजामति सेवा, न्यायालय, कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकाय तथा स्थानीय निकायहरू लगायका अधिकांश सार्वजनिक क्षेत्रहरूमा महिलाको न्यून प्रतिनिधित्वको निरन्तरता यथावत रही आएको कुरा उल्लेख गरिएको छ।

ख. महिला र पुरुषबीचको समानताबारे

जीवनको हरेक क्षेत्रमा महिला र पुरुषको भूमिका, जिम्मेवारी र पहिचानसँग सम्बन्धी त परम्परागत मान्यता र पितृसत्तात्मक सोच हटाउनका लागि अवलम्बन गरिएको कदमहरू बारेमा उल्लेख गर्न भन्दै समाजमा व्याप्त कुससंस्कारहरू जस्तै बालविवाह, दाइजो प्रथा, सन्तानकारूपमा छोराको चाहना, बहुविवाह,बोक्सी प्रथा, छाउपडी, झुमा, देउकी, धनखानेलगायतका अभ्यास निर्मुल गर्न चालिएको कदमबारे उल्लेख गर्न भनिएको छ। महिलाको सम्बन्धमा राजनीतिक र सार्वजनिक जीवनमा सहभागिता र प्रतिनिधित्व बढाउनका लागि अबलम्बन गरिएको सकारात्मक विभेदको उपायको प्रभाव बारे उल्लेख गर्न भनेको छ:

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ नेपालले अनुमोदन गरेपश्चात् नेपाललाई सृजना भएको कानुनी दायित्व अनुसरण गदै सर्वोच्च अदालतले आफ्ना विभिन्न फैसलामा महिला र पुरुषमा भएको सामाजिक विभेद, परम्परागत मान्यता र कुप्रथाहरू हटाउन कानुन र संविधानमा परिमार्जन गर्न सरकारलाई महत्वपूर्ण आदेश दिने गरेको उल्लेख गरेको छ। सर्वोच्च अदालतले गरेका विभिन्न मुद्दाहरूमा जस्तो फौजदारी सुनुवाइमा महिलाको गोपनीयताका

कायम गर्नुपर्ने ,वैवाहिक बलात्कार, वादी समुदायका बालबालिकालागि नागरिकता आदिसम्बन्धी रिटमाथि सुनुवाई हुँदा दिएका आदेशहरू उल्लेख गरेको छ। त्यसैगरी महिला र पुरुषमा रहेको सामाजिक विभेद हटाउनका लागि समावेशी र सकारात्मक विभेदको नीतिहरू संविधानमा नै व्यवस्थाहरूको उल्लेख गर्दै नेपालमा विद्यमान विभिन्न राष्ट्रिय र अर्न्तराष्ट्रिय प्रावधान र कार्यक्रमहरूको सूची पेस गरेको छ।

समाजमा व्याप्त कुससंस्कारहरू जस्तै बालविवाह, दाइजो प्रथा, सन्तानको रूपमा छोराको चाहना, बहुविबाह,बोक्सी प्रथा, छाउपडि, झुमा, देउकी, धनखाने लगाएतका अभ्यास निर्मूल पार्न नसकिएको अवस्था उल्लेख गरिएको छ। नीति निर्माणका अङ्ग, निजामति सेवा, न्यायालय, कानुन कार्यान्वयन गर्ने निकाय तथा स्थानीय निकायहरू लगायका अधिकांश सार्वजनिक क्षेत्रहरूमा महिलाको न्यून प्रतिनिधित्वको निरन्तरता यथावत रही आएको कुरा उल्लेख गरिएको छ।

जातीय विभेद विशेष गरी दलितहरू विरुद्ध हुने गरेको जातीय विभेद अन्त्य गर्नका लागि अवलम्बन गरिएका कदमहरू तथा जातीय विभेद र छुवाछूत विरुद्ध (अपराध र सजाय) ऐन को प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि चालिएका कदमहरूका बारेमा उल्लेख गर्न र राष्ट्रिय दलित आयोगलाई पर्याप्त स्रोत साधन उपलब्ध गराइएको छ छैन तथा आयोगको काम कारबाहीलाई नियमन गर्नका लागि कानुन बनाइएको छ छैन ?

नेपालको अन्तरिम संविधान ०६३ को प्रस्तावना, मौलिक हक र नीति निर्देशक सिद्धान्तमा समानता र अविभेदको सिद्धान्तहरू उल्लेख गरिएको र सरकारले दलितहरूका अधिकारहरूलाई विभिन्न सञ्चार माध्यमहरूबाट प्रचार गर्नुका साथै दलितमाथि हुने विभेद निर्मूल पार्न कानुन र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन विभिन्न उपायहरू अपनाएको उल्लेख गरेको छ। जस्तो जातीय विभेद छुवाछुत विरुद्ध (अपराध र सजाय) ऐन २०६५ को व्यापक प्रचारप्रसार गरेको, छुवाछुत विरुद्धका संदेशहरूलाई सरकारी तथा गैरसरकारी सञ्चार माध्यमबाट प्रभावकारी ढङ्गले प्रसारण गरेको, जातीय विभेदलाई शून्य सहनशीलता अपनाएको उल्लेख गरेको छ। राष्ट्रिय दलित आयोग व्यवस्थापिकाको निर्देशनमा गठन गरिएको छ। यसको पुरानो ऐनमा परिमार्जन गरी संवैधाननिक आयोग बनाउन प्रयत्नशील रहेको र आयोगलाई पर्याप्त साधन श्रोत उपलब्ध गराइएको सरकारले जानकारी दिएको छ।

अहिलेपनि नेपालमा दलितलाई वस्तुत: 'अछूत' कैरूपमा हेर्ने गरिन्छ। सार्वजनिक स्थानमा उनीहरूको पहुँच तथा यहाँसम्म कि सार्वजनिक धाराबाट पानी पिउन पाउने उनीहरूको अधिकारलाई बारम्बार इन्कार गर्ने गरिएको, अन्तरजातीय विवाह गर्दा उनीहरू पीडित हुनुपर्ने अवस्था विद्यमान रहेको र जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसूर र सजाय) ऐन, २०६८ जारी गरिए पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन नभएको जानकारी गैससको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ।

नागरिकता प्राप्तिको सम्बन्धमा लैङ्गिक समानता कायम गर्न तथा राष्ट्रियता प्राप्ति र हस्तान्तरण सम्बन्धमा रहेको विभेदहरू खारेज गर्न चालिएका कदमहरू र खासगरी मधेसका जनताले नागरिकता प्राप्त गर्न भोगेका कठिनाइहरू हटाउन अवलम्बन गरिएका कदमहरूको उल्लेख गर्न :

कुनैपनि नेपाली नागरिकले १६ वर्षको उमेर पुगेपछि नेपाली नागरिकता प्राप्त गर्न सक्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको उल्लेख गर्दै नागरिकता ऐन २०६३ ले कुनैपनि नेपाली महिलाले आफ्नो सन्तानलाई नागरिकता हस्तान्तरण गर्नसक्ने व्यवस्था गरेको आफ्नो प्रतिवेदनमा प्रस्तुत गरेको छ। नेपाली नागरिकहरूले मुलुकको ७५ वटै जिल्लाबाट नागरिकता प्राप्त गर्न सक्ने र आवश्यक परेको बेला प्रमुख जिल्ला अधिकारीको कार्यालयले घुम्ती टोली पनि खटाउने गरेको जानकारी गराएकोछ।

आमाको नाममा सन्तानलाई नागरिकता दिने कानुनी प्रावधान भएपनि व्यवहारमा त्यो लागु हुन नसकेको अवस्थालाई गैससको प्रतिवेदनमा इङ्गित गरिएको छ।

महिला विरुद्ध हुने यौन तथा अन्य शोषणका घटनाहरू सम्बन्धमा प्रभावकारी अनुसन्धान गरि पीडकलाई सजाय र पीडितलाई क्षतिपूर्ति तथा पुनस्थापनाका लागि अपनाइएका उपायहरूको उल्लेख गर्दै बलात्कारको मुद्दामा उजुरी दिने ३५ दिने हदम्याद खारेज गर्नका लागि चालिएका कदमका बारेमा जवाफ दिन सुझाव दिएकोमा:

सरकारले यो प्रश्नको सम्बोधन गर्दै नेपालले महिलामाथि हुने सबै हिंसालाई अपराधीकरण गरिसकेको र कानुन कार्यान्वयन गर्ने अधिकारी र न्यायालयले महिलामाथि हुने हिंसालाई गम्भीरतापूर्वक लिने गरेको तथ्य जानकारी गराएको छ। महिला विरुद्धका हिंसालाई गम्भीरतापूर्वक लिई मुद्दा चलाउन प्रहरीलाई निर्देशन दिइएको जानकारी गराएको छ। महिला विरुद्धको हिंसालाई रोकथाम र न्यूनीकरण गर्न विभिन्न उपायहरू अपनाएको उल्लेख गर्दै ती उपायहरूको सूची पेस गरेको छ। घरेलु कानुनले बलात्कारलाई मानवअधिकारको गम्भीर खालको उल्लङ्घनको रूपमा लिएको र बलात्कारीलाई अधिकतम १६ वर्षसम्म जन्मकैद र जरिमानाको व्यवस्था गरेको र बलात्कारको घटनामा ३५ दिने हदम्याद परिमार्जन गर्ने कानुन विधायिका संसदमा पेस गरेको भए पनि तत्कालीन समयमा संसद् नभएको हुँदा कानुन परिमार्जन हुन सकेन। घरेलु हिंसापीडित महिलाका लागि १५ जिल्लामा सेवा केन्द्र, बेचबिखनबाट पीडितहरूका लागि आठ ओटा पुन:स्थापना केन्द्र र पुनर्स्थापना तथा सेवा केन्द्रका लागि केन्द्र तथा सबै जिल्लाहरूमा स्थापना गरेको पनि उल्लेख गरेको छ।

बलात्कार तथा यौन हिंसा तथा घरेलु हिंसाका पीडकलाई कार्यवाही गर्न पर्याप्त कानुनी प्राबधानहरू नरहेको, यस्ता हिंसामा छानविन गर्न प्रभावकारी संयन्त्र नभएको र बलात्कारको घटनामा ३५ दिने हदम्याद परिमार्जन नसकेको कुरा उल्लेख गर्दै मुलुकी ऐन बाह्रौं संशोधन र घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन २०६६ प्रभावकारीरूपमा लागु हुन नसकेको आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ।

ग. बाँच्न पाउने अधिकार तथा यातना र क्रूर अमानवीय व्यवहारको प्रतिबन्ध र सजायसम्बन्धी व्यवस्थामा

गैरन्यायिक हत्या तथा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने घटनाको छानबिन गर्नका लागि विशेष अनुसन्धान एकाइको स्थापना गरे नगरेको, यातनालाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुसार

अपराध घोषणा गरिएको या नगरिएको बारे उल्लेख गर्न भनेको छ :

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले बाँच्न पाउने अधिकारलाई मौलिक अधिकारको रूपमा राखेको र प्रचलित कानुनले राज्य पक्ष वा गैरराज्य पक्षले कुनै पनि व्यक्तिको बाँच्न पाउने अधिकार हरणलाई आपराधीकरण गर्दै कानुनी कारबाही हुने व्यवस्था गरेको उल्लेख छ। कुनै पनि सुरक्षा अधिकारी गैरन्यायिक शक्तिको प्रयोग गर्छ भने उसलाई विभागीय कारबाहीदेखि प्रचलित कानुन अनुसार कारबाहीको भागीदार हुने जानकारी दिएको छ। नेपालको केही कानुनले बलपूर्वक बेपत्तालाई अपराध घोषणा गरेको र अपहरण, गैरकानुनी थुनालाई प्रचलित कानुनले गम्भीर अपराध मानेको कुरा उल्लेख गर्दै बेपत्ता सम्बन्धी बेग्लै कानुन भने बनिनसकेको तथ्य सरकारले उल्लेख गरेको छ।

गैरन्यायिक हत्या तथा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने घटनाको छानबिन गर्नका लागि विशेष अनुसन्धान एकाइको स्थापना नभएको तथा घटना अनुसार बेग्लाबेग्लै छानबिन आयोगहरू गठन हुने तर आयोगले दिएको सिफारिसहरू लागु नहुने गरेको र यातनालाई हालसम्म पनि फौजदारी कसुरको रूपमा नलिइएको अवस्था प्रस्ट पारेको छ। खास गरी महिलाहरू घर, कार्यस्थल तथा सार्वजनिक स्थानमा शारीरिक तथा मानसिक यातना भोग्न बाध्य भएको र गैरराज्यको तर्फबाट भएको यातनालाई राज्यले गम्भीरतापूर्वक लिने नगरेको तथ्य उजागर गरेको छ। यातना विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको पनि पक्ष राष्ट्र भएकोले नेपालले त्यसअनुरूप घरेलु कानुनहरू परिमार्जन गर्नुपर्ने सुझाव पेश गरेको छ।

कानुन कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरूका लागि दिइने शिक्षा तथा तालिमहरूमा मानवअधिकार तथा बल प्रयोग सम्बन्धी सिद्धान्त मापदण्डको रूपमा रहेको छ छैन उल्लेख गर्न भनेको छ:

सुरक्षाकर्मीहरूलाई मानवअधिकार सम्बन्धी शिक्षा संस्थागतरूपमा नै दिने व्यवस्था गरिएको उल्लेख गर्दै नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल तथा नेपाली सेनाले मानवअधिकार र मानवीय कानुन सम्बन्धी

गैरन्यायिक हत्या तथा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने घटनाको छानबिन गर्नका लागि विशेष अनुसन्धान एकाइको स्थापना नभएको तथा घटना अनुसार बेग्ला बेग्लै छानबिन आयोगहरू गठन हुने तर आयोगले दिएको सिफारिसहरू लागु नहुने गरेको र यातनालाई हालसम्म पनि फौजदारी कसुरकोरूपमा नलिइएको अवस्था प्रस्ट पारेको छ। खास गरी महिलाहरू घर, कार्यस्थल तथा सार्वजनिक स्थानमा शारीरिक तथा मानसिक यातना भोग्न बाध्य भएको र गैरराज्यको तर्फबाट भएको यातनालाई राज्यले गम्भीरतापूर्वक लिने नगरेको तथ्य उजागर गरेको छ। यातना विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको पनि पक्ष राष्ट्र भएकोले नेपालले त्यस अनुरूप घरेलु कानुनहरू परिमार्जन गर्नुपर्ने सुझाव पेश गरेको छ।

शिक्षाका लागि पाठ्यसामग्री नै बनाएको जानकारी दिइएको छ । सुरक्षाकर्मीहरूलाई मानवअधिकारसम्बन्धी विभिन्न प्रशिक्षणहरू नियमित रूपले दिने गरिएको उल्लेख छ।

घ. दासता र दासत्व उन्मूलन

महिलाको बेचविखन, शारीरिक शोषणका लागि पुरुष तथा बालबाललिकाको प्रयोग, मानव अङ्गको बेचविखन, घरेलु कामदार जस्ता कार्यको रोकथामका लागि तथा कसुरदारलाई सजाय र पीडितलाई क्षतिपूर्ति र पुनर्स्थापनाका लागि अपनाइएका उपायहरूको बारेमा उल्लेख गर्न भन्दै हलिया, कमैया, कमलरी जस्ता कुप्रथा उन्मूलनका लागि अपनाइएका उपायहरूबारे जानकारी दिन भनिएको छ:

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २९ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषण विरुद्धको हक हुनेछ। प्रथा, परम्परा र प्रचलनको नाममा वा कुनै पनि किसिमले कसैलाई शोषण गर्न पाइने छैन। मानिसलाई बेच-बिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन पाइने छैन। कसैलाई पनि निजको इच्छा विरुद्ध काममा लगाउन पाइने छैन भन्ने व्यवस्था गरेको उल्लेख गर्दै मानव बेचविखन विरुद्ध मानव बेचविखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन २०६४ र मानव बेचविखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) नियमावली २०६५ जारी गरिएको उल्लेख गरेको छ।

बाल श्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन २०५६, बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०४८ ले कुनै पनि प्रकारको बँधुवा मजदुर तथा बलपूर्वक काममा लगाउन नपाउने व्यवस्था गरेको छ भन्दै २०५८ मा हलिया, कमैया, कमलरी पनि मुक्त गरिसकेको कुरा आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ। कुनै पनि प्रकारको बँधुवा मजदुर तथा बालश्रमिक राख्ने व्यक्तिलाई नेपालको प्रचलित कानुनअनुसार कारबाही गर्ने प्रावधान रहेकोप्रति पनि ध्यानाकर्षण गरेको छ।

संविधानले कुनै पनि व्यक्तिलाई यौन व्यवसायमा लगाउन, बँधुवा मजदुर बनाउन, घरेलु कामदारको रूपमा बालबालिकालाई प्रयोग गर्न, मानव अङ्ग किनबेच गर्न र मानवबेचबिखन गर्न रोक लगाएको छ। तर बालश्रमिकहरू पसल तथा यातायातका साधनमा सहयोगीकोरूपमा प्रयोग भइरहेको देख्न सकिन्छ। मानव बेचविखनको तथ्यपरक तथ्याङ्क उपलब्ध हुन नसक्दा मानव बेचविखनको यथार्थ स्थिति पहिचान गर्न कठिन भएको उल्लेख गर्दै मानव बेचविखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन २०६४ र मानव बेचविखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) नियमावली २०६५ जारी गरिएको भएपनि व्यवहारमा लागु गर्न कठिन भएको गैससको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ।

ङ. व्यक्तिका स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार, थुनामा रहेका व्यक्तिसँग गरिने व्यवहार, स्वच्छ सुनुवाइ र स्वतन्त्र न्यायपालिका

हिरासत र कारागारमा क्षमताभन्दा बढी कैदी र बन्दीहरू राख्ने कार्य रोक्न, हिरासत र कारागारमा रहेको कमजोर पूर्वाधार, कमजोर सवास्थ्य सेवा र कानुन व्यवसायीसँग गोप्य सल्लाह गर्नका लागि स्थान अभाव जस्ता समस्या समाधानका उपायहरू खोजिए नखोजिएको बारे:

पचास वर्षभन्दा अगाडि बनेका कारागारको कमजोर संरचना र कम सुविधा उपलब्धताप्रति सरकार अति नै संवेदनशील रहेको जानकारी दिँदै कारागरमा क्षमता भन्दा बढी कैदी र बन्दी राख्नुपर्ने बाध्यताबाट मुक्त हुनकालागि नयाँ संरचनाहरू निमार्णको क्रममा छ। यस अवधिमा नक्खु, धादिङ, भीमफेदी, पोखरा, दाङ, चितवन र म्याग्दीमा नयाँ भवनहरू बनाई रहेको र कारागारमा न्यूनतम सुविधाहरू, स्वास्थ्य जाँचको व्यवस्था गर्न प्रतिबद्ध रहेको जानकारी दियो। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले कारागारको अवस्थाबारे अनुगमन गर्नसक्ने व्यवस्था पनि रहेको आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको थियो।

हिरासत र कारागारमा क्षमता भन्दा बढी कैदी र बन्दीहरू राख्ने, हिरासत र कारागरमा रहेको कमजोर पूर्वाधार, कमजोर स्वास्थ्य सेवा र कानुनव्यवसायीसँग गोप्य सल्लाह गर्नकोलागि स्थान अभाव रहेको भन्दै प्रचलित कारागार ऐन २०१९ परिमार्जन गर्नूपर्ने सुझाव गैससले दिएको थियो।

संसद्मा पेश भएको फौजदारी कार्यविधि संहिता तथा सजायसम्बन्धी कानुनको विधेयक कहाँ पुग्यो र सो सम्बन्धमा जानकारी गराई यो कानुनले स्वच्छ सुनुवाई सुनिश्चि त गर्नको लागि प्रस्तुत गरेको प्रमुख संशोधनहरू उल्लेख गर्न भनेको छ :

विधायिक संसद्को विघटन भएको कारण फौजदारी कार्यविधि संहिता तथा सजायसम्बन्धी कानुनको विधेयक कानुनमा परिणत हुन नसक्दा स्वच्छ सुनुवाइ सुनिश्चित गर्न व्यवस्था गरिएको फौजदारी न्यायक प्रणालीमा परिमार्जन, यातनालाई फौजदारी दायरामा ल्याउने सम्बन्धी जस्ता व्यवस्था लागु गर्न नसकिएको उल्लेख गरेको छ। यद्येपी अन्तरिम संविधान २०६३ ले आफ्ना विरुद्ध बयान दिन बाध्य नपारिने अधिकारको सुनिश्चि गरेको जानकारी गराएको छ।

न्यायलयभित्र हुने भ्रष्ट्राचार र अनियमितता रोक्न, राजनीतिक लगायतका न्यायलयभित्र हुने हस्तक्षेप रोक्न, अदालतको आदेशको कार्यान्वयन गर्न, अदालतमा हुने प्रशासनिक ढिलासुस्ती रोक्न, स्रोतसाधनको अभावसम्बन्धी समस्या हटाउन र सीमाङ्कृत समुदायलाई अपर्याप्त कानुनी सहायता लागायतका समस्याहरू सम्बोधन गर्न चालिएका कदमहरूको उल्लेख गर्न:

भ्रष्ट्राचार निवारण ऐन, २०५९ राज्यका सम्पूर्ण संरचनामा लागु हुने भएकोले यस ऐन न्यायलयमा पनि लागु हुने र संयुक्त राष्ट्र संघिय भ्रष्ट्राचार विरुद्धको महासन्धिको पक्ष राष्ट्र भएकोले न्यायपालिकाका न्यायाधीश र अन्य अधिकारीमा पनि लागु हुने कुराको जानकारी गराएको थियो। सर्वोच्च अदालतका प्रधानन्याधीशको नेतृत्वमा गठन हुने संवैधानिक परिषद् न्याय परिषद्लाई पुनरावेदन अदालत तथा जिल्ला अदालतमा कुनैपनि न्यायाधीश विरुद्ध परेको भ्रष्ट्राचार सम्बन्धी उजुरीमा छानविन गर्न सक्ने व्यवस्था भएको पनि जानकारी दिएको थियो। सरकारले २०२७ सालदेखि नै सिमान्तीकृत समुदायलाई निशुल्क कानुनी सहायता उपलब्ध गराएको र हाल प्रत्येक जिल्लामा कानुनी सहायता समिति स्थापना गरिएको समितिले विपन्न र सिमान्तीकृत समुदायलाई कानुनी सहायता उपलब्ध गराउने पनि उल्लेख गरेको थियो।

अदालतमा हुने आर्थिक भ्रष्ट्रचारको प्रमाण जुटाउन कठिन भए पनि यस अवधिमा नीतिगत भ्रष्ट्राचारको नमूनाकोरूपमा सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश नै मुलुकको कार्यकारी प्रमुख बनाईनुले राज्य सञ्चालनको आधारभूत मान्यता "शक्ति पृथकीकरण" को बर्खिलाप राजनीतिक दलहरूले सहमति गरेको कुरा गैससको प्रतिवेदनमा उल्लेख गरियो।

दश वर्षको उमेरदेखि आपराधिक दायित्व शुरुवात हुने वर्तमान कानुनलाई पुनरावलोकन गर्नकोलागि कुनै योजना छ छैन र बाल न्याय प्रणालीलाई सुदृढ गर्नको लागि अवलम्बन गरिएका उपायहरूको सम्बन्धमा अपराधसम्बन्धी कानुनको लागि १८ वर्ष वा सो भन्दा बढी उमेर तोकिए नतोकिएको, देशभरिका अदालतमा बाल इजलास भए नभएको, बालबालिकालाई अन्य कैदिभन्दा भिन्न राख्ने व्यवसथा भए नभएको र बालबालिकासम्बन्धी मुद्दा जतिसक्दो छिटो सुनुवाइ हुने व्यवस्था भए नभएको बारेमा:

प्रचलित ऐन जसमा दश वर्षदेखि नै आपराधिक दायित्व शुरुवात हुने कानुन परिमार्जनको क्रममा रहेको र प्रस्तावित नयाँ व्यवस्थामा अपराधिक दायित्व १८ वर्ष पुगेपछि मात्र लागु हुने व्यवस्था गर्नलागेको जानकारी दिई ७५ जिल्लामा बाल बेन्चको स्थापना गरिएको र बाबालिकाका मुद्दालाई प्राथमिकतामा राखि कम भन्द कम सजाय गर्ने र कारागार चलान अन्तिम उपायमात्र हुने व्यवस्था गरेको उल्लेख गरेको छ। त्यसैगरी बालबालिकालाई अन्य कैदीसँग नराखि आफ्नै घर वा तोकिएको स्थानमा राख्ने व्यवस्था गरिएको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ।

बालसुधार केन्द्रहरू बालमैत्री नभएको र बाल इजलासको स्थापना नगरि बाल बेन्चको स्थापना गरिएको जानकारी दिइयो।

च. शरणार्थी, शरण माग्न आएको व्यक्ति

शरणार्थी र शरण माग्न आएको व्यक्तिलाई अभिसन्धिमा व्यवस्था भए अनुरूप देश निकाला विरुद्धको अधिकारको उपयोग व्यबहारमा छ छैन, सम्बन्धी त कानुन छ छैन, भिसाविना बसेका शरणार्थीलाई गैर कानुनी आप्रवासिको रूपमा लिई सजाय दिने र भिसा शुल्क चुक्ता नगरेसम्म तेस्रो देशमा पुर्नवासमा जानको लागि बन्देज लगाउने भन्ने सम्बन्धमा आएको जानकारीका बारेमा जानकारी दिन:

शरणार्थी र शरण माग्न आएको व्यक्तिलाई अभिसन्धीमा व्यवस्था भए अनुरूप देश निकाला विरुद्धको अधिकारको उपयोग व्यबहारमा छ। मान्यता प्राप्त शरणार्थीहरूले विद्यमान संविधान र कानुनले व्यवस्था गरेको अधिकारहरू उनीहरूले उपभोग गर्न पाउने र ती अधिकारहरू हनन् भएमा कानुनी उपचारको लागि अपिल गर्न पाउने व्यवस्था रहेको उल्लेख गरेको छ।

शरणार्थीसम्बन्धी कुनै अर्न्तराष्ट्रिय सन्धीहरू को नेपाल पक्ष राष्ट्र नभए पनि कुनै शरणार्थीलाई उसको देशमा ज्यूज्यानको असुरक्षा छ भने नेपालले उसलाई उसको राष्ट्रमा जर्बजस्ती नपठाउने सिद्धान्त लिएको जानकारी गराएको छ। नेपालमा सुपु र्दगी अध्यादेश, २०६९ जारी गरिएको छ जस अनुसासार कुनै पनि शरणार्थीलाई यदि उसको देशमा शारीरिक र मानसिक घात हुने सम्भावना रहेको छ भने त्यस्ता व्यक्तिलाई उसको देशमा सुपुर्दगी नगरिने व्यवस्था गरेको जानकारी दिएको छ।

नेपालका शरणार्थी सम्बन्धी कुनै

कानुन नभए पनि अध्यागमनसम्बन्धी कानुनले यी विषयहरू नियमित र नियमन गर्ने गरेको छ। नेपालमा भुटानी तथा स्वतन्त्र तिब्बतका हिमायति शरणार्थीहरूका साथै संसारका अन्य मूलूकका नागरिकहरू शरणार्थीकोरूपमा बसिरहेको जग जाहेर रहेको छ। उनीहरूले शान्तिपूर्वक प्रर्दशनी गर्न पाईरहेका छन्। अन्य मूलुकका नागरिकहरू मुलुकभित्र प्रवेश गर्ने, बस्ने र बाहिरिने अनुमति अध्यागमन ऐन, २०४९ अनुसार हुने कुरा राज्यले समितिमा जानकारी गराएको थियो।

शरणार्थीसम्बन्धी अलग्गै कानुनहरूको अभावको कारणले शरणार्थीहरूको यथार्त सङ्ख्या पनि पहिचान हुन नसकेको अवस्था इंगित गर्दै अर्न्तराष्ट्रिय मापदण्ड अनुसारको कानुन बनाई शरणार्थी समस्या समाधान गर्न गैससले माग गरेको छ।

छ. अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, सङ्गठनको अधिकार तथा धार्मिक स्वतन्त्रता र विचारको अधिकार

पत्रकार र मानवअधिकार कर्मीहरूलाई सरकारी तथा गैरसरकारी निकाय सशस्त्र समूहबाट भौतिक आक्रमण, ज्यान मार्ने धम्की तथा ज्यादतीसम्बन्धी प्रतिवेदनको सम्बन्धमा जवाफ दिन:

पत्रकार र मानवअधिकार कर्मीहरूलाई उनीहरूको काम गर्न राज्यले कुनै पनि बन्देज नलगाएको र उनीहरूलाई भौतिक आक्रमण, ज्यान मार्ने धम्की तथा ज्यादती कहिल्यै नगरेको र जो यस्ता काममा संलग्न रहेका छन् उनीहरूलाई कानुनबमोजिम कार्यबाही गर्ने कानुनी प्रावधान रहेको जानकारी दिइयो। तिब्बती शरणार्थीको सम्बन्धमा कानुन बमोजिम शान्तिपूर्वक प्रर्दशनी गर्न उनीहरूलाई छुट भएको तर कानुन तोड्ने र नेपालको मित्र राष्ट्रसँगको सम्बन्धमा अवरोध ल्याउने खालका गतिविधीलाई रोक्ने कानुनी प्रकृयालाई मानवअधिकार विरोधी नाम दिन नमिल्नेबारे जानकारी गराइयो।

मानवअधिकार रक्षकको लागि हालसम्म छुट्टै कानुन तथा अन्य केही संरचनाहरू स्थापना भइनसकेकाले मानवअधिकार रक्षकहरूमाथि हुने मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरू ओझेलमा पर्ने गरेको जानकारी गराउदै सन् २०११ र २०१२ मा मात्र अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) को प्रतिवेदन अनुसार ५ सय १३ जना मानवअधिकार रक्षकहरू जोखिममा परेको तथ्याङ्क प्रस्तुत गरेको थियो।

ज. जन्म दर्ता

कम सङ्ख्यामा हुने गरेको जन्म दर्ताको सम्बन्धमा महिला तथा अन्य आर्थिकरूपमा विपन्न समूहले भोग्न परेको समस्या समाधानका लागि चालिएको कदमको सम्बन्धमा:

नेपालमा जन्म दर्ता २०२८ सालदेखि सुरु गरिएको थियो जसले जन्म, विवाह, मृत्यु र छोडपत्रका घटनाहरू संकलन गर्न सहयोग पुगेको थियो। नेपालमा जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन २०३३ जारी रहेको छ। हालसम्म पनि आर्थिकरूपमा विपन्न र सिमान्तीकृत समुदायका बालबालिकाका जन्म दर्ता दर न्यून रहेको अवस्थालाई सम्बोधन गर्न विभिन्न चेतनामूलक कार्यक्रमहरू सार्वजनिक संचारबाट प्रशारण गर्ने गरेको जानकारी गराईयो।

खासगरी गाउँ विकास समिति (गाविस) मा जनशक्तिको अभाव, कतिपय गाविस सचिवहरू कार्यस्थलमा नियमित नहुनु, जन्म दर्तामा बालबालिकाको बाबुको नाम अनिवार्य गरेको हुनाले अनाथ, वलात्कार पीडित महिलाको बालबालिका र अर्न्तजातीय विवाहको कारण अन्य स्थानमा विस्थापित दम्पतिहरूको बालबालिकाहरूको जन्म दर्ता गराउन समस्या रहेको गैससले जानकारी गराएको छ।

झ. अनुबन्धसँग सम्बन्धित सूचनाहरूको प्रसारण तथा प्रकाशन

यो आवधिक प्रतिवेदन र समितिले गरेको परीक्षणसम्बन्धी जानकारी प्रशारण प्रकाशन गर्नका लागि चालिएको कदमहरूको सम्बन्धमा जानकारी माग्दै गैसस, नागरिक समाज र मानवअधिकार आयोगको प्रतिवेदनको तयारीको बेलामा रहेको संलग्नताको बारेमा जानकारी गराउन भनेको:

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अर्न्तराष्ट्रिय अनुबन्ध र नेपाल पक्ष भएका अन्य ऐच्छिक आलेखहरू नेपाली भाषामा अनुवाद गरी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको वेबसाईटमा राखिएको जानकारी गराउदै यो अनुबन्धको आवधिक प्रतिवेदन तयार गर्दा गैसस, नागरिक समाज र संचार माध्यमसँग व्यापक अन्तरक्रिया गरिएको कुरा सरकारले जानकारी गराएको थियो।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध र नेपाल पक्ष भएका अन्य ऐच्छिक आलेखहरू नेपाली भाषामा अनुवाद गरी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयको वेवसाईटमा राखिए पनि यस्ता दस्तावेजहरू सर्वसाधारणको पहुँचमा नभएको गैससले जानकारी गराएको थियो।

मानवअधिकार समितिको समापन टिप्पणी (Concluding observation)

सरकारका प्रतिनिधिहरू र समितिका सदस्यहरूको औपचारिक छलफलपछि प्रतिवेदनका सम्बन्धमा समितिले २६ मार्च २०१४ मा समापन टिप्पणी (Concluding observation) जारी गरेको छ। नेपालले लिएको केही कानुनी र संस्थागत कदमहरूको समिति स्वागत गरेको छ। त्यसैगरी विभिन्न विषयमा आफ्नो धारणा राख्दै नेपालले गर्नुपर्ने सुधारहरू सिफारिस गरेको छ।

खासगरी द्वन्द्वको समयमा गरिएको गम्भिर उल्लंघनका घटना भएको दण्डहीनता, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, जातिय विभेद, गैरन्यायिक हत्या, यातना र दुर्व्यवहार, महिला विरुद्धका हिंसा, शरणार्थी, शारिरिक दण्ड सजाय, बाल न्याय, मानब बेचबिखन तथा बँधुवा मजदुर र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता बारेमा समितिले आफ्नो ध्यानआकर्षण भएको भन्दै यी मुद्दाहरूमा नेपालले गर्नुपर्ने सुधारहरूकालागि सिफारिस गरेको छ। विस्तृत विवरणका लागि http://www.insec.org.np/pics/1403153357.pdf .

सङ्घीयता : राज्य पुनर्संरचनाको आधार

डा. गजेन्द्र अर्याल

पृष्ठभूमि

नेपाल युगौंदेखि खुला र सुसुप्त द्वन्द्वको अवस्थाबाट गुज्रिंदै आइरहेको छ। पछिल्लो अवस्थामा उग्र द्वन्द्वको चपेटामा परेर हजारौं मानिसले ज्यान गुमाउनु पऱ्यो, कयौंका सङ्ख्यामा बेपत्ता बनाइए भने कयौं द्वन्द्वको घाउबाट उन्मुक्ति पाउने आशामा राज्यसँग न्यायको प्रत्याभूति खोजिरहेका छन्। यस किसिमको द्वन्द्वलाई सधैंका लागि समाधान गर्नको लागि मुलुकको पुन:र्संरचना गर्न राजनीतिक प्रणालीमा आमूल परिवर्तन गरी सामाजिक, आर्थिक रूपान्तरणको माध्यमबाट समावेशी समाजको निर्माण गर्नु संविधानसभाको जिम्मेवारी रहेको छ।

सामान्यतया राज्यको पुनसंरचना भनेको स्थापित संरचनालाई नयाँ संरचनामा रूपान्तरण गर्नु हो। हाम्रो परिवेशमा नेपालको विद्यमान राज्य संरचनामा रहेका वर्गीय, जातीय, भाषिक, क्षेत्रीय, लैङ्गिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक लगायतका विभेद र असमानतालाई समाप्त गर्दै भविष्यका सम्भावना र सम्भावित जनआकाङ्क्षा अनुसार नयाँ बनाउने काम पुनर्संरचना हो। राज्य पुनर्संरचना संविधानसभाको महत्वपूर्ण कार्यभार हो। दलहरूले प्रस्तुत गरेको प्रस्तावहरूलाई समेत अध्ययन गरी सहमतिय आधारमा राज्य पुनर्संरचना गर्नु आजका आवाश्यकता हो।

राज्य पुनर्संरचना किन ?

२०६२/६३ को परिवर्तनले नेपाली समाज समावेशी, लोकतान्त्रिक तथा विभिन्न आधारमा हुने भेदभावबाट मुक्त हुने अपेक्षा गरेको छ। यस अपेक्षालाई पूरा गर्नको लागि राज्यको पुनर्संरचना गर्नु अपरिहार्य छ। त्यसैले परम्परादेखि अभ्यासमा आएका संरचनाहरू जस्तै सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक संरचनाहरूबाट विकास, समानता, पहुँच, प्रतिनिधित्व र पहिचान सम्भव नभएको अवस्थामा राज्यको संरचना नयाँ ढङ्गले गर्नु पर्छ। अधिकारको विभाजन विकेन्द्रीकरणले मात्र गर्न सक्दैन। त्यसैले यस्ता अधिकारहरूलाई संवैधानिक रूपमा नै विभाजन गर्नु पर्दछ र विभाजन गर्दा जात, जाति, भाषा, धर्म र संस्कृति तथा भौगोलिक विविधतायुक्त पहिचानलाई केन्द्रबिन्दु बनाइनुपर्छ। अन्यथा कुनै एक पक्षलाई केन्द्रमा राखेर कोरिने संविधानको प्रभाव दिगो हुन सक्दैन। त्यसैले अब बन्ने संविधानले राज्यको पुनर्संरचना गरी शोषण रहित समाजको सिर्जना गर्नु पर्छ। हुनु पर्दछ जसमा वर्गभेद, जातिभेद हुने छैन र राज्यनै हाम्रो लागि अन्तिम सत्य हुनेछ जहाँ द्वन्द्वको पुन:जन्म कल्पनासम्म पनि गर्न नपरोस्।

सङ्घीयता :राज्य पुनर्संरचनाको आधार

सङ्घीयतासम्बन्धी बहस हाम्रो लागि नौलो भने होइन। २००७ सालको राणा विरोधी आन्दोलनसँगै उठेको यो बहसले नेपालमा १० वर्षसम्म जारी सशस्त्र द्वन्द्वको समाप्तिसँगै बढी चर्चामा आएको हो। नेपाल सरकार र तत्कालीन नेकपा माओवादीबीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा पनि वर्गीय, जातीय, भाषिक, लैङ्गिक, सांस्कृतिक, धार्मिक र क्षेत्रीय भेदभावको अन्त्य गर्दै महिला, दलित, आदिवासी, जनजाति, मधेसी, उत्पीडित, उपेक्षित र अल्पसङ्ख्यक समुदाय, पिछडिएका क्षेत्रलगायतका समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न राज्यको वर्तमान केन्द्रिकृत र एकात्मक ढाँचाको अन्त्य गरी राज्यको अग्रगामी पुन:र्संरचना गर्ने प्रतिबद्धता जनाइएको छ। २०६४ सालमा भएको मधेस आन्दोलनले राज्यको पुन:र्संरचना आधार सङ्घीयता हुने कुरालाई नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को पाँचौ संशोधनद्वारा विधिवत रूपमा नै संविधानमा उल्लेख गरियो।

सङ्घीय शासन प्रणालीको अवलम्बन गरेका विभिन्न देशहरूको अभ्यासहरू हेर्ने हो भने, ती देशहरूले आ-आफ्नो आवश्यकताअनुसार सङ्घीयताको स्वरूप अँगालेको पाइन्छ। इथियोपियाले जातीय आधारमा, क्यानाडा र जर्मनीले भाषिक आधारमा, अष्ट्रियाले भौगोलिक आधारमा सङ्घीय शासन प्रणालीको अबलम्वन गरेको पाइन्छ भने भारतको सङ्घीयताको प्रारम्भिक आधार प्रशासनिक स्वरूपमा आधारित रहेको पाइन्छ। यसरी सङ्घीय शासन प्रणालीअर्न्तगतको शासन व्यवस्थामा अभ्यासरत राष्ट्रहरूको सङ्घीयता उनीहरूको भौगोलिक यथार्थता, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक र आर्थिक परिवेशमा आधारित रहेर भएको पाइन्छ।

राज्यको पुनर्संरचना गर्दा राष्ट्रको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजनीतिक, र प्रशासनलाई आधार मानेर गर्नुपर्दछ। नेपालको सम्बन्धमा राज्य पुनर्संरचनाको मुख्य आधार सङ्घीयता हो भन्ने कुरामा अब शायदै विवाद होला । तर, सङ्घीयताको आधारमा राज्यको पुनर्संरचना गर्नु हाम्रो लागि विल्कुलै नयाँ अभ्यास हो र यस किसिमको अभ्यास जथाभावी गर्नु भन्दा बाहिरी अभ्यासहरूलाई आफ्नो स्थानीय भूगोल र परिवेशको अनुकुलतासँग आत्मसात गर्दै प्रयोगमा ल्याउनु पर्दछ। आजको दिनसम्म पनि राज्य संरचनाअर्न्तगत सङ्घीयताको मोडेल कस्तो हुने हो भन्ने बारे प्रमुख राजनीतिक दलहरू प्रष्ट हुन सकेका छैनन्। सङ्घीयताको आधारमा राज्यको पुनर्संरचना गर्दा कुन विषयलाई आधार मान्ने भन्ने कुरामा दलहरू बीच मतभेद कायम छ। कसैले जातीयताको आधारमा सङ्घहरूको निर्माण गर्नुपर्ने धारणा राखेको पाइन्छ भने कसैले राजनीतिक सिद्धान्तलाई सङ्घीयताको आधार बनाइनुपर्ने तर्क अघि सारेका छन्।

कतिपयको धारणा सङ्घीयता पहिचानमा मात्र आधारित भएर गर्नुपर्ने छ भने कोही यसप्रकारको धारणालाई अतिवादी सोचबाट ग्रसित मान्छन्। यस किसिमको विवादले के देखाउँछ भने संविधानसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने राजनीतिक दलहरू विषयको गाम्भीर्यतामा भन्दा दलगत स्वार्थबाट प्रभावित भइरहेका छन्। अझ भन्ने हो भने दलहरू राष्ट्रिय हितलाई केन्द्रमा राखेर सङ्घीयताको खाका कोर्ने सवालमा आफ्नो घोषणापत्रमा जनाएको प्रतिबद्धता भन्दा माथि उठ्न सकेका छैनन्। जबसम्म संविधान सबैको साझा दस्तावेज हो भन्ने कुराको ख्याल मुख्य गरी प्रमुख राजनीतिक दलहरूलाई हुँदैन तबसम्म सङ्घीयताले सार्थक स्वरूप ग्रहण गर्न सक्दैन। सङ्घीयता आफैँमा गम्भीर विषयवस्तु हो। त्यसैले सङ्घीयताको आधारमा राज्यको पुनर्संरचना गर्दा दलगत स्वार्थलाई मात्र हेरेर समग्र राष्ट्रिय हितलाई ओझेलमा पार्ने प्रयास कसैले पनि गर्नु हुँदैन। सङ्घीयताको आधारमा राज्यको पुनर्संरचनाको बहस गर्दा प्रदेशको सङ्ख्या र त्यसको नामाकरण जस्तो अत्यन्तै प्राविधिक विषयमा केन्द्रित नभई समानताको प्रत्याभूति, जुनसुकै प्रकारको विभेदहरूको अन्त्य गर्ने, पछाडि पारिएका समुदायको प्रतिनिधित्व र पहुँचमा बृद्धि गर्ने, विभिन्न कुप्रथा तथा सस्कारहरूको अन्त्य गर्ने सवालमा निर्देशित हुनु पर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

सङ्घीयताको आजका स्वरूप ब्रिटेन विरूद्धको अमेरिकी क्रान्ति र त्यसपछि तर्जुमा भएको संविधानमार्फत भएको हो । १५ नोभेम्वर १७७७ मा १३ उपनिवेशहरू मिलेर एउटा महासङ्घ (Confederation) को रूपमा एकै ठाउँमा आए। यो महासङ्घ गठन गर्नुको मूल उद्देश्य उपनिवेशको रक्षा गर्नु थियो। यिनीहरू सबै स्वतन्त्र राज्य थिए तसर्थ शासनको अधिकार नया सत्तालाई सुम्पन चाहन्थे जसको परिणाम सन् १७८१ मा उनीहरूले त्यसलाई सङ्घीय राज्यको स्वरूप दिए। यसपछि भने सङ्घीयता व्यापक रूपमा विभिन्न स्वरूपमा विकास हुँदै गयो। सङ्घीय शासन प्रणालीको एउटै मोडेल हुनुपर्छ भन्ने छैन। सङ्घीय शासन प्रणालीको अवलम्बन गरेका विभिन्न देशहरूको अभ्यासहरू हेर्ने हो भने, ती देशहरूले आ-आफ्नो आवश्यकताअनुसार सङ्घीयताको स्वरूप अँगालेको पाइन्छ। इथियोपियाले जातीय आधारमा, क्यानाडा र जर्मनीले भाषिक आधारमा, अष्ट्रियाले भौगोलिक आधारमा सङ्घीय शासन प्रणालीको अबलम्वन गरेको पाइन्छ भने भारतको सङ्घीयताको प्रारम्भिक आधार प्रशासनिक स्वरूपमा आधारित रहेको पाइन्छ। यसरी सङ्घीय शासन प्रणालीअर्न्तगतको शासन व्यवस्थामा अभ्यासरत राष्ट्रहरूको सङ्घीयता उनीहरूको भौगोलिक यथार्थता, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक र आर्थिक परिवेशमा आधारित रहेर भएको पाइन्छ।

हालसम्म विश्वमा एकात्मक संरचना, महासङ्घात्मक संरचना र सङ्घात्मक संरचना गरी तीन किसिमका राज्य संरचनाहरू प्रचलित रहेको पाइन्छ। एकात्मक संरचनामा सम्पूर्ण राज्यशक्ति केन्द्रीय सरकारमा नै निहीत भएको हुन्छ र यसले एकपक्षीय रूपमा शासन सत्ता सञ्चालन गर्दछ। महासङ्घात्मक संरचना विभिन्न राज्यहरू मिलेर महासङ्घको निर्माण गरेका हुन्छन्, जसमा राज्यहरू नै सर्वशक्तिमान हुन्छन् भने सङ्घात्मक संरचना अर्न्तगतको शासन व्यवस्थामा स्वतन्त्र राज्यहरूले आफ्नो सहमतिमा केन्द्रीय सरकारको स्थापना गर्दछन्। केन्द्रीय सरकारले राष्ट्रिय विषयहरूमा कानुन बनाई शासनको प्रबन्ध मिलाउँछ भने स्थानीय विषयहरूको शासन प्रबन्ध गर्ने अधिकार क्षेत्रीय सरकारलाई दिइएको हुन्छ। दुवै सरकारहरू आ-आफ्नो क्षेत्रमा सर्वशक्तिमान हुन्छन्। यसरी सङ्घीय शासन व्यवस्थामा संविधानबाटै मान्यता प्राप्त दुई वा सो भन्दा बढी तहका सरकारहरू गठन गरिएका हुन्छन्। सबै तहका सरकारहरू आफ्ना नीतिगत विषयमा आफनो भूगोल भित्र सार्वभौम हुन्छन्।

निष्कर्ष

नेपाल आफैँमा वहुभाषिक, बहुजातीय, बहुसांस्कृतिक तथा बहुआयामिक भौगोलिक अवस्थिति भएको मुलुक हो। यस्तो विशिष्टकृत अवस्थामा रहेको भूगोललाई सङ्घीयताको आधारमा पुनर्संरचना गर्दा परम्परागत अर्न्तसम्बन्ध र अर्न्तसंरचनामा आधारित रही समाजको संमृद्धिका लागि आधारस्तम्भ मानिएका राष्ट्रिय सुरक्षा नीति, सूचना प्रविधि, प्राकृतिक स्रोत, जनसङ्ख्या व्यवस्थापन, साधनको न्यायिक वितरण, यातायातको सञ्जालीकरण, पेशागत विशिष्टीकरण तथा रोजगारीको व्यवस्थापनको प्रत्याभूति हुने गरी गर्नु पर्दछ। राज्यको एकात्मक स्वरूपबाट सङ्घात्मक स्वरूपमा हुने रूपान्तरणले नागरिकलाई न्याय प्रदान गर्ने, सवलीकरण गर्ने र उनीहरूको आकांक्षालाई सम्बोधन गर्ने खालको हुनु पर्दछ। नेपालको अन्तरिम संविधानले परिभाषित गरेको राष्ट्रियतालाई सार्थकता दिनको लागि मुलुकमा विद्यमान विविधतालाई राज्य संरचनामा प्रतिबिम्बित गर्दै समान हैसियत र प्रतिष्ठाको आधारमा सबै वर्ग तथा समुदायको शक्ति, स्रोत र राज्य सत्तामा साझेदारी सुनिश्चित हुने गरी राज्यको पुनर्संरचना हुनु पर्दछ। सङ्घीयताले विकासप्रति जनताको उच्चतम चाहना प्रतिविम्वित गर्न सकोस् र भावनात्मक रूपले राष्ट्रिय एकतालाई गाँठो पारी राख्ने वातावरण सबै जनताको मनमष्तिस्कमा जागृत गर्न सकियोस्।

सन्दर्भ सामग्री

आचार्य, मोहनलाल, *नेपाल राज्य पुनर्संरचना सम्बन्धी बहस र आधारहरू,* नेपाल बार एशोसिएशन, २०७१

उच्चस्तरीय राज्य पुनर्संरचना आयोगका प्रतिवेदनहरू २०६८, जावलाखेल, ललितपुर, नेपाल

घिमिरे गोपालकृष्ण, *नेपाल राज्य पुनर्संरचनाका आधारहरू,* नेपाल बार एशोसिएशन, २०७१

जोशी, सुरेन्द्रप्रसाद, *विश्वका प्रमुख संविधानहरू,* बागमती छापखाना २०५७

थारू, खुशीप्रसाद, *नेपालमा प्रस्तावित सङ्घीय शासन प्रणाली: विषय र सहमतिका विकल्पहरू,* नेपाल बार एशोसिएशन, २०७१

नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३

नेपाल सरकार र तत्कालीन नेकपा - माओवादी वीच भएको बिस्तृत शान्ति सम्झौता २०६३

सात राजनीतिक दल र तत्कालीन माओबादीबीच भएको १२ बुँदे सहमति २०६२

शिवाकोटी, गोपाल, *द्वन्द्व, शान्ति र विकास,* पैरवी प्रकाशन, २०६८

नयाँ संविधान र ज्येष्ठ नागरिकको अवस्था

मनोहर उप्रेती, अधिवक्ता

ज्येष्ठ नागरिक जसले आभ्नो परिवार, समाज र राष्ट्र निर्माणमा आभ्नो पूर्ण जीवन आहुति दिई अहम् भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। तर त्यस्ता समूहलाई उखुको रस चुसेर खोस्टा मिल्काएझैँ र मातृ देवो भवः पितृ देवो भतः भन्ने हाम्रो संस्कृति र परम्परालाई ओझेलमा पार्दै नयाँ संविधानमा समेत यस लक्षित समूहको बारेमा कुनै खास अधिकारमुखी व्यवस्था मौलिक हकको प्रस्तावित मस्यौदामा नदेखिनुले मस्यौदा समितिका सदस्यहरूको यस सवालप्रतिको उदासीनता झल्किन्छ।

भूमिका

भनिन्छ "हरेक ज्येष्ठ नागरिकको देहावसानसँगै एउटा जिउँदो पुस्तकालयको पनि अन्त हुन्छ" यो भनाइ वास्तवमा सत्य छ। एउटा नागरिकले आफ्नो क्रियाशील जीवनकालमा राज्य, समाज र परिवारको लागि कुनै न कुनै प्रकारबाट योगदान पुऱ्याएकै हुन्छ भन्ने कुरामा दुईमत नहोला तर तिनलाई आजसम्म विश्वभरिकै राज्य संयन्त्रले ओझेलमा पारेको अवस्था छ। यस कुरालाई मनन गर्दै यूरोप, अमेरिका र अन्य विकसित ३७ भन्दा बढी राज्यले जेष्ठ नागरिकलाई सम्मानित जीव्नयापन गराउनुका साथै आर्थिक, सामाजिक सुरक्षाको र स्वास्थ्यसम्बन्धी हक सरकारले कानुनी रूपमा प्रत्याभूति गराउँदै आइरहेको देखिन्छ। कुनै पनि नागरिक राष्ट्रका अमूल्य निधि हुन्। चाहे बालक, जवान, वृद्ध, स्त्री वा पुरुष सबैका सम्मान, संरक्षण र सुरक्षा गर्नु तथा तिनीहरूको हक, अधिकार संविधानबाटै सुनिश्चित गर्नु हरेक राष्ट्रको प्रमुख दायित्व हुन्छ।

ज्येष्ठ नागरिकहरूको सङ्ख्या विश्वभरि नै दिनानुदिन बढ्दै छन् र नेपालमा पनि सोही अनुपातमा बढ्दै छ। हाल नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकको सङ्ख्या लगभग २२ देखि २४ लाख भएको अनुमान छ। यो सङ्ख्या झण्डै जनसङ्ख्याको ८ देखि ९ प्रति हुन आउँछ। अहिले ज्येष्ठ नागरिकको वृद्धिदर करिब ३.४७ प्रतिशत रहेको छ भने कूल जनसङ्ख्याको वृद्धिदर चाहिँ २.०८ प्रतिशत मात्र रहेको छ। यसरी जनसङ्ख्याको वृद्धिदरको तुलनामा ज्येष्ठ नागरिकको वृद्धिदर ज्यादा देखिनु जनसाङ्ख्यिकी दृष्टिले पनि सचेत हुनु पर्ने सवाल हो। त्यसैले ज्येष्ठ नागरिकको अवस्थालाई कसरी व्यवस्थित गर्ने भन्ने बारेमा राज्यले समयमै सचेत हुनु पर्ने देखिन्छ र यस विषयमा तत्काल नै सचेत समुदायले विचार नगरे ज्येष्ठ नागरिकहरूको जीवन दुःखमय हुने कुरामा कुनै शङ्का रहँदैन। यसै परिप्रेक्ष्यमा ज्येष्ठ नागरिकप्रति राज्यको कर्तव्य त अझै गहन हुन जान्छ। किनकि उनीहरू भनेका ज्ञान, सीप, अनुभव र दक्षताका अपार भण्डार हुन। राज्यले उनीहरूको उचित सम्मान र अधिकार संविधानबाटै स्थापित गरी उनीहरूको ज्ञान र सीपलाई राष्ट्रले उपयोग गर्न सकेमा राष्ट्र विकासमा ठूलो टेवा पुग्न जानेछ।

बदलिँदो समयको प्रतिस्पर्धात्मक विकासक्रमका बाबजुद सिर्जना भएका सानो परिवारको अवधारणा, दीर्घरोग, असहाय, एक्लोपन, जोखिमपूर्ण जीवनयापन, असुरक्षा, महँगो स्वास्थ्य उपचार, उचित खानपिन आदि जस्ता ज्येष्ठ नागरिकले भोग्नु परेका कुराहरूलाई ध्यानमा राखी राज्यले तिनीहरूको लागि न्यूनतम आधारभूत कुराहरू संविधानबाट नै सुनिश्चित हुनु पर्ने देखिन्छ। यसै प्रसङ्गलाई हेर्ने हो भने अधिकांश विकसित राष्ट्रहरूमा ज्येष्ठ नागरिकहरूको हक, हितको संरक्षण र सुरक्षाको प्रत्याभूति प्रदान गर्न राज्य, राजनीतिक दलहरू, बुद्धिजीवी, सामाजिक कार्यकर्ता तथा सम्बद्ध सरोकारवालाहरूले दिनरात प्रत्यक्ष रूपमा पहल गर्ने गरेको पाइन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा हेर्दा यस विषयलाई परिवार, समाज, राज्य र कसैले पनि गम्भीरतापूर्वक लिएको पाइदैन। त्यसमा पनि राज्य सञ्चालन संयन्त्रमा बसेकाको समेत यस विषयमा दृष्टि नपुग्नु ज्यादै नै दुःखको कुरा हो। किनभने यो शाश्वत सत्य र प्राकृतिक नियतिबाट कोही पनि उम्कन सक्दैन भन्ने कुराको पदमा रहँदा हेक्का नआउनु र पदीय दायित्वपछि झल्याँस्स बिउँझने परिपाटी सबैको हुँदै आएको छ।

यो अवस्था वास्तवमा कुनै व्यक्ति विशेष, जातजाति, वर्ण, लिङ्ग र धर्म आदिलाई मात्र आउने नभई जो कोहीले पनि जीवनको उत्तरार्द्धमा एक पटक भोग्नै पर्ने प्राकृतिक नियति हो। अतः अझै पनि समयमै यसबारे सम्बन्धित या ज्येष्ठ नागरिकका सरोकारवाला सङ्घ, संस्था र निकायहरूले गहन रूपमा लागि परेर ज्येष्ठ नागरिकको हक अधिकार आगामी नयाँ संविधानको मौलिक हकको छुट्टै धारामा व्यवस्था गरेर आफू लगायत सम्पूर्ण ज्येष्ठ नागरिकको हक अधिकार सुनिश्चित गराउन पहल गर्नु पर्नेछ।

वर्तमान नेपालको जेष्ठ नागरिक सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था हेर्दा उक्त व्यवस्थाहरू अधिकारमुखी नभई कल्याणकारी ढङ्गका बनाइएका छन् जुन बिना जगतको घर जस्तै छन्। किनकि ऐन कानुनको जग भनेको संविधान हो र त्यसको कार्यान्वयन पक्ष क्रमशः ऐन, नियम, विनियम आदिबाट देशको सम्पूर्ण कानुनी राज्य सञ्चालन हुन्छ।

वृद्ध अवस्था सामान्यतः परनिर्भरको अवस्थामा हुन्छ, किनकि यस अवस्थालाई झण्डै बाल्यावस्थासँगै तुलना गर्दा पनि हुन्छ। राज्यले बाल्यावस्था र युवावस्थालाई ज्यादै महत्त्वाकांक्षी रूपमा हेर्ने गरेको छ तर त्यसको ठीक विपरीत ज्येष्ठ नागरिकको सवाललाई महत्त्व नदिएको अनुभूति हुन्छ। ज्येष्ठ नागरिक जसले आफ्नो परिवार, समाज र राष्ट्र निर्माणमा आफ्नो पूर्ण जीवन आहुति दिई अहम् भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ। तर त्यस्ता समूहलाई उखुको रस चुसेर खोस्टा मिल्काएझैँ र मातृ देवो भवः पितृ देवो भतः भन्ने हाम्रो संस्कृति र परम्परालाई ओझेलमा पार्दै नयाँ संविधानमा समेत यस लक्षित समूहको बारेमा कुनै खास अधिकारमुखी व्यवस्था मौलिक हकको प्रस्तावित मस्यौदामा नदेखिनुले मस्यौदा समितिका सदस्यहरूको यस सवालप्रतिको उदासीनता झल्किन्छ।

वर्तमान अवस्थामा नेपालमा ज्येष्ठ नागरिकसम्बन्धी ऐन २०६३ र ज्येष्ठ नागरिक

सम्बन्धी नियमावली २०६५ मात्रै ज्येष्ठ नागरिकहरूका बारेमा बनेको विशेष कानुनी दस्तावेज हुन्। तर यी दस्तावेजमा पनि ज्येष्ठ नागरिक विरुद्ध हुने हिंसा र अपराधमा अपराधीलाई दण्डित गर्न सक्ने ठोस कानुनी प्रावधान छैन जसको कारण ज्येष्ठ नागरिकप्रति हुने गरेका दुर्व्यवहारहरू कायमै छन्। ज्येष्ठ नागरिकमाथि हुने अपराधको विरुद्धमा आफ्नो परिवार र अन्य कसैमाथि पनि उजुर गर्ने भनेको पीडितका लागि फलामको चिउरा चपाउनु जस्तै कठिन कार्य भएको छ। किनकि ती पीडित वृद्ध बृद्धाले जति पीडा खपेर पनि त्यही आश्रयमा बसेर जिउनु पर्ने बाध्यता छ। आफ्नो सम्पत्ति छोरा छोरीका हातमा परिसकेपछि तिनै सन्तानबाट समेत उपेक्षित हुनुपर्ने र हिंसा खप्नु पर्ने अवस्था आउँदा समेत तिनका बारेमा उजुर गर्न पनि कसरी जाने भन्ने पीडाले धेरै ज्येष्ठ नागरिकहरू आघातपूर्ण अवस्था खपेर बाँचिरहेका छन् भने कतिपयले खप्न नसकेर कानुनी उपचारको खोजी गर्दा अदालतको ढोका धाउँदा धाउँदै जीवनलीला समाप्त गरेका छन्। अझ कतिले त पीडा खप्न नसकेर आत्महत्या समेत गरेका छन्। त्यसैले ज्येष्ठ नागरिकको पक्षमा सवल कानुन नभएको मात्र हैन उनीहरूका लागि भएका व्यवस्थाको उपयोग पनि अत्यन्त दुर्लभ र असहज भएको यथार्थ जगजाहेर छ।

यो कटु सत्य देख्दादेख्दै पनि अहिलेको अवस्थामा यस सवाललाई अब बन्न गइरहेको नयाँ संविधानको मौलिक हकमा सम्बोधन नगर्ने हो भने विश्वव्यापीकरणले सिर्जना गरिरहेको आधुनिकता र बदलिँदो जीवनशैलीसँग ज्येष्ठ नागरिकको अवस्था अझ विकराल र भयभीत हुँदै गइरहेको अवस्थामा आउने दिनमा त्यो डरलाग्दो अवस्थाको शिकार हामी सबै हुनेछौँ भन्ने कुरामा सचेत बनौँ।

त्यसैले आगामी बन्ने नयाँ संविधानका विभिन्न भाग तथा धाराहरूमा निम्न अनुसारको व्यवस्था गरेर ज्येष्ठ नागरिकहरूको हक अधिकारहरू संविधानबाटै सुनिश्चित गराउनु आवश्यक छ ।

हाम्रा सुझावहरू

१. **मौलिक हक** : "वृद्धावस्थाको कारणले कुनै पनि अपहेलित, तिरस्कृत, अशक्त, असहाय, बेवारिसे द्वन्द्व पीडित, प्राकृतिक प्रकोप पीडित एवम् विस्थापित ज्येष्ठ नागरिकहरूले राज्यबाट विशेष रूपमा सुरक्षित एवम् सम्भावित जीवनयापन गर्न पाउने हक हुनेछ।"

२. **समानताको हक** : राज्यले सामान्य कानुनको प्रयोगमा कुने पनि ज्येष्ठ नागरिकमाथि अपहेलना, उपेक्षा, उत्पीडन तथा दुर्व्यवहार गर्ने छैन।

३. **सामाजिक तथा आर्थिक सुरक्षाको हक** : प्रत्येक ज्येष्ठ नागरिकलाई शारीरिक तथा मानसिक स्वास्थ्य एवम् सामाजिक हेरचाह तथा आर्थिक सुरक्षाको हक हुनेछ।

४. **सामाजिक न्यायको हक** : प्रत्येक ज्येष्ठ नागरिकलाई समावेशी समानुपातिक जनसङ्ख्याको आधारमा राज्यको प्रत्येक तहको सरकारको संरचनामा सहभागिता हुने हक हुनेछ।

५. **राज्यको दायित्व**

(क) ज्येष्ठ नागरिकको जीवनभर आर्जेको ज्ञान, सीप र अनुभवको सदुपयोग गर्नु राज्यको दायित्व हुनेछ।

(ख) अशक्त, असहाय, बेवारिसे, द्वन्द्व तथा प्राकृतिक प्रकोप पीडित प्रत्येक ज्येष्ठ नागरिकको भरणपोषण, बासस्थान, औषधोपचारको दायित्व राज्यको हुनेछ।

६. **संवैधानिक आयोग** : ज्येष्ठ नागरिक सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान, सुधार तथा सुझाव दिन एक संवैधानिक आयोग गठन गरिने छ।

आगामी नयाँ संविधानमा यी सवालहरू समावेश गरेर ज्येष्ठ नागरिकको हक, अधिकार संरक्षण गर्न ज्येष्ठ नागरिकका क्षेत्रमा कार्यरत सबै संस्थाहरूका तर्फबाट सुझाव समेत दिइएको छ।

हाल राज्यले प्रकाशित गरेको नयाँ संविधानको प्रस्तावित मस्यौदामा ज्येष्ठ नागरिकका यी सबै विषयहरू समावेश हुन सकेका छैनन्। जसमा निम्न अनुसार व्यवस्था गरिएको छ :

(क) राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व

- पृष्ठ (८४), सि.नं. १२
- परिवार र समाजसँग मिलेर ज्येष्ठ नागरिकलाई सम्मानपूर्वक जीवनयापनका लागि पालनपोषण, स्वास्थ्य सेवा र सुरक्षा पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्दै उनीहरूको ज्ञान, सीप र अनुभवलाई राष्ट्रिय विकासमा उपयोग गर्ने।

(ख) मौलिक हक सम्बन्धी मस्यौदा

- सि.नं. २६, पृष्ठ (५२)
- परिवार सम्बन्धी हक

(५) सन्तानको पालनपोषण, स्याहारसम्भार तथा सर्वाङ्गिण विकासका लागि आमा बाबुको समान अधिकार र दायित्व हुनेछ साथै अभिभावकको सम्मान र पालनपोषण गर्ने प्रत्येक सन्तानको अधिकार र दायित्व हुनेछ।

- पृष्ठ (५६), सि.नं. २८
- सामाजिक सुरक्षा सम्बन्धी हक

विपन्न वर्ग, असहाय अशक्त, असहाय अवस्थामा रहेका एकल महिला, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, आफ्नो हेरचाह आफै गर्न नसक्ने व्यक्ति तथा लोपोन्मुख जातिका नागरिकलाई कानुनमा व्यवस्था भए बमोजिम सामाजिक सुरक्षाको हक हुनेछ।

(ग) मौलिक कर्तव्य सम्बन्धी मस्यौदा

- पृष्ठ (६१), सि.नं. १

नागरिक कर्तव्य : प्रत्येक नागरिकका कर्तव्य देहाय बमोजिम हुनेछन् :

(झ) आमा, बाबु, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, महिला, अशक्त तथा असहाय, अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा मानव समुदायप्रति आदर र सम्मान गर्नु ।

- मौलिक हकको कार्यान्वयन र संवैधानिक उपचारको हक
- पृष्ठ (५८), सि. नं. ३१

(२) यस भागद्वारा प्रदत्त हकहरूको कार्यान्वयनका लागि आवश्यकता अनुसार राज्यले दुई वर्षभित्र कानुनी व्यवस्था गर्नेछ।

यसरी राज्यले कानुनी व्यवस्था गरी ज्येष्ठ नागरिकको हक अधिकार सुनिश्चित गर्ने कुरा लेखिएको भए तापनि हाल भइरहेको कानुनी व्यवस्था र कानुनी प्रक्रियाहरू ज्येष्ठ नागरिकको प्रकृति हेर्दा तिनीहरूलाई न्याय प्राप्तिका लागि झञ्झटिले र सास्ती खेप्नु पर्ने भएकाले मौलिक हक खण्डमा छुट्टै धारामा ज्येष्ठ नागरिकको हक अधिकारको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ। किनकि यस खण्डमा लेखिएको व्यवस्थाको कानुनी उपचार रिटको माध्यमबाट छिटो छरितो तरिकाले न्याय सम्पादन गर्न सकिन्छ र न्याय सम्पादन भए नभएको पनि अदालतबाटै अनुगमन गर्न गराउन सकिन्छ।

मातृ देवोभव, पितृ देवोभव, हाम्रो संस्कृति र परम्परा बनाओँ यिनको जीवन हामी, हाँसी खुसी र हराभरा ।

(लेखक- राष्ट्रिय ज्येष्ठ नागरिक संस्था सञ्जाल नेपालका कार्यकारी सदस्य र ज्येष्ठ नागरिक दुर्व्यवहार विरुद्धको अन्तर्राष्ट्रिय सञ्जाल (INPEA) का राष्ट्रिय प्रतिनिधि हुन्)

मेरो चोक

– भूपि शेरचन

साँघुरो गल्लीमा मेरो चोक छ।
यहाँ के छैन ? सबथोक छ।
असङ्ख्य रोग छ,
अनन्त भोक छ,
असीम शोक छ,
केवल हर्ष छैन,
यहाँ त्यसमाथि रोक छ।
साँघुरो गल्लीमा मेरो चोक छ।
यहाँ के छैन ? सबथोक छ।
यो मेरो चोकमा
देवताले बनाएका मानिस र
मानिसले बनाएका देवता
यी दुवैथरीको निवास छ।
तर यहाँ यी दुवैथरी उदास छन्
दुवैथरी निराश छन्।
मानिस उदास छन्
किनकि तिनलाई यहाँ
रात-रात-भरि उपियाँले टोक्छ
दिन-दिन-भरि रुपियाँले टोक्छ
र देवता उदास छन्
किनकि तिनलाई यहाँ
न कसैले पुज्छ, न कसैले ढोग्छ
त्यसैले यो चोकमा
देवता र मानिसले
एक अर्कोलाई धिक्कार्दै
एक साथ पुर्पुरो ठोक्छन्
साँघुरो गल्लीमा मेरो चोक छ
यहाँ के छैन ? सबथोक छ।

(साभार : घुम्ने मेचमाथि अन्धो मान्छे, साझा प्रकाशन)

(१) इमानदारिता

नजिकैको किरानापसलमा छिर्दै गर्दा देखें, छापाखानामा काम गर्ने एक परिचित युवक मट्टितेल किन्दै रहेछ। मेरै अगाडि पसलेले नौ लिटर मट्टितेल उसको भाँडोमा हालिदियो र उसको आग्रहमा दस लिटरको बिल बनाइदियो। मैले जिस्क्याएँ, 'भाइ, तिमी त भ्रष्टाचारी पो रहेछौ।'

'म केको भ्रष्टाचारी' ऊ जङ्गियो, आजको पत्रिका पढ्नुभएको छैन ? एउटा मान्छेले करौडौँ ठगी गरेको छ बैङ्कबाट ! उसले अनुहार यस्तो बनायो, मानौँ त्यो समाचार मलाई सुनाएर ऊ एउटा महान् बहादुरी गरिरहेछ।

उसको फूर्ति देखेर मेरा पनि कन्सिरीका रौँ ताते। भनें, 'थुइक्क गधा मौका पाउँदा तँ जाबो एक लिटर मट्टितेल त छाड्दो रहेनछस्, तँलाई अरूले करौडौँ खाए भन्न लाज लाग्दैन ?'

ऊ हिँड्यो, अघिको गर्विलो अनुहारलाई हेर्नलायक कालो बनाएर।

oo

(२) हैसियत

काठमाडौँमा घर बनाउन नसक्ने हैसियतका मान्छे तिनी थिएनन्। एउटा दुईतीन तले घर कुनै कुनामा बनाउनलाई तिनले सांसद् बन्नै पर्दैनथ्यो। तर, तिनले घर भने सांसद् भएपछि मात्र बनाए।

तिनी गाडी किन्न नसक्ने हैसियतका थिएनन्, तर सांसद भएपछि मात्र गाडी किने। छोरोलाई कमाउने संस्थामा घुसाउन पनि तिनलाई सांसदै हुनुपर्ने थिएन, तर सांसद भएपछि मात्र घुसाए। छोरीको बिहेमा जति रमझम गरे, त्यति गर्न पनि सांसद भइहाल्नुपर्ने थिएन उनलाई। तर, यी यावत् कुराहरू सांसद भएपछि मात्र सम्भव भए, गरिए।

अन्ततः तिनी बदनाम भए। बदनाम हुनचाहिँ सांसदै हुनुपर्ने देखियो।

– प्रोल्लास सिन्धुलीय

के संविधानसभाले २०७१ सालको माघ ८ गते भित्रै संविधान जारी गर्छ ?

काम राम्रोसँग भएको छ तर, समय तोक्न सजिलो छैन

मदन अमात्य, सभासद्, नेपाली काङ्ग्रेस

अहिलेसम्म भएका कामहरू सही दिशामा अगाडि बढिरहेका छन्। यसका सम्भावनाहरू धेरै छन् तर एकवर्षभित्रै बन्छ भन्न चाँहि मलाई अप्ठेरो लागेको छ। संविधानसभा भित्र बाहिरका राजनीतिक शक्तिहरूसँग कुराकानी गरेर सबैलाई मान्य हुने संविधान बनाउनुपर्ने भएको हुँदा केही समय लाग्न सक्छ। निर्क्यौल समितिले आफूले गर्नुपर्ने काम सहमतिका कुरा, असहमतिका दुबै कुरा छेट्याएर हाउसमा पेश गरी हाउसमा छलफल भएर सहमतिका विषयहरू मस्यौदा समितिमा र असहमतिका विषयहरू राजनीतिक संयन्त्रमा पठाइसकेको छ। अहिलेसम्मको काम एकदमै सिष्टममा गइरहेको छ। मुख्य असहमतिका विषय भनिएका राज्यको पुन:संरचना पनि धेरै ठूलो विवादको विषय होइन। हाम्रो दलमा मैले यस विषयमा लचकता अपनाउनुपर्छ भनिरहेको छु। तर, शासकीय स्वरुपको विषयमा भने लचकता अपनाउन सकिन्न। प्रजातान्त्रिक मूल्य र मान्यतामा सम्झौता हुन सक्दैन। त्यो पनि छलफलबाटै टुङ्ग्याउन सकिन्छ। असहमतिका विषयहरूलाई सल्टाएर संविधान बनाउन एकीकृत माओवादीका साथीहरू पनि अत्यन्तै चिन्तित भएको मैले पाएको छु। तसर्थ संविधान तयार गर्न बाटो सहज भएको छ।

२०७१ साल माघ ८ गते भित्रै संविधानसभाले संविधान घोषणा गर्छ

ममता गिरी, सभासद्, नेकपा एमाले

२०७१ साल भित्र नै संविधानसभाले संविधान जारी गर्ने गरी काम गरिरहेको छ। त्यसको मुख्य आधार भनेकै संविधानसभामा भएका सबै समितिहरूमार्फत हामीहरू द्रुत गतिमा काम गरिरहेका छौँ। छलफल बहसहरू निरन्तर जारी छन्। केही विवादका विषयहरू छलफलबाटै सल्टाई सकिएको पनि छ। विगतबाट पाठ सिकेर सबैजनाले गम्भीर भएर गरेको कामको परिणाम आउनेमा म पूर्णरूपमा विस्वस्त छु र विश्वास दिलाउन चाहन्छु। विगतमा हठात संविधानसभा विघटन भएपछि त्यसबाट हामीले शिक्षा लिएका छौँ। तसर्थ पनि हामी बडो गम्भीरताका साथ निर्धारित समयमा नै संविधान दिन तत्पर छौँ। रात दिन नभनी संविधान बनाउने काममा हामी लागिरहेका छौँ। लामो समयसम्म देशलाई संविधान विहीन अवस्थामा राख्नु हुँदैन भन्नेमा सबै राजनीतिक दलहरू एकमत छन्। सहमति भएका विषयहरूलाई संविधान मस्यौदा समितिमा पठाउने र असहमतिका विषयमा राजनीतिक नेतृत्वहरू छलफलमा लागिरहनु भएको छ। तसर्थ माघ ८ गतेभन्दा अगावै मुलुकमा संविधान नआउने कुनै सम्भावना बाँकी छैन। यद्यपि केही विवादका विषयहरू बाँकी नै छन्। चुनौति पनि छ। तथापि छलफलले निकास निस्कने कुरामा दुईमत छैन। माघ ८ गतेभन्दा अघि नै संविधान जारी गर्ने वातावरणका लागि एउटा सभासद्को हैसियतमा आफूले खेल्नुपर्ने भूमिकामा कुनै कसर बाँकी नराख्ने कुरा पनि तपाईमार्फत जनतासमक्ष प्रतिबद्धता दाहोऱ्याउँछु।

जनता केन्द्रित राजनीति गरेकाले जनताको इच्छानुसार संविधान जारी गर्छौँ

उषाकिरण अन्सारी, सभासद्, एनेकपा माओवादी

हामी सबै सभासदहरू संविधान निर्माण कार्यका लागि जुटिरहेका छौँ। यतिसम्म की हामी आफ्नो जिल्लामा हुने कार्यक्रमहरू छाडेर केन्द्रमा बसेर संविधान निर्माणको कामलाई प्राथमिकता दिइरहेका छौँ। २०७१ साल माघ ८ गतेसम्म संविधान जारी गर्ने वातावरणका लागि हाम्रो काम, नेताहरूको छलफलले पूर्ण विस्वस्त हुने आधार तय गरिदिएको छ। संविधान निर्माणका लागि विगतबाट सिकिएको पाठ, राजनीतिक नेतृत्वको निरन्तरताको छलफल र जनताको दवावले नै आधार बनाउने हो। अहिले सबै कामको समिश्रण भइरहेको छ। जनता केन्द्रित राजनीति गर्नेहरूले हरेक काम जनतामा नै केन्द्रित गर्ने हो। तसर्थ पनि जनताको विश्वास जितेर निर्वाचित भएका हामी सभासदहरूको पहिलो प्राथमिकता संविधान निर्माण रहेको छ। विकास पनि जनताको आवश्यकता हो। तर, देशको मूल कानुन निर्माणका लागि हाम्रो सम्पूर्ण शक्ति खर्चने बेला आएको छ। देशमा संविधान विहीनताको अवस्था लामो समयसम्म राखि रहनु हुँदैन भन्नेमा सबै दलको एकमतका कारण पनि बेलैमा संविधान आउनेमा विश्वस्त छु। विश्वास दिलाउन चाहन्छु।

यस्तै काम भए वर्ष दिन अघि नै संविधान

अइन्द्रसुन्दर नेम्वाङ्
सभासद्, नेकपा माले

अहिलेकै ढङ्गले काम गर्न सकियो भने त एक वर्ष अघि नै संविधान बनाएर जारी गर्न सकिन्छ। तर, काममा बेलाबखत आउने समस्याहरूले ढिलो हुन्छ कि भन्ने चिन्ता छ। खासगरी ठूला राजनीतिक दलले कामलाई कम र कुरालाई बढी प्राथमिकता दिने गरेका छन्। अघिल्लो संविधानसभाले गरेका कामको निर्क्यौल समितिले छलफल गरेर सरासर मस्यौदा समितिमा पठाएको छ। त्यसकारणले यही हिसाबले काम गर्ने हो भने त्यति धेरै समय लाग्ला जस्तो मलाई लाग्दैन। हिजोको संविधानसभामा पनि नमिलेको विषय भनेको राज्यको पुन: संरचना र शासकीय स्वरुप हो। आज पनि यी विषयहरूमा कोही 'टसमस' भएका छैनन्। टसमस भएनन् भने प्रक्रियामा गएर छिनोफानो गर्नुपर्छ। यस विषयलाई अनावश्यक समय दिइयो भने त्यो जनताको हितमा हुँदैन। खासगरी ठूला तीन दल काँग्रेस, एमाले र एमाओवादीले जनताको हितलाई सर्वोपरी ठाने भने २०७१ माघ ८ गतेभन्दा अगाडि नै संविधान बन्छ। बनाउन सकिन्छ। बनाउनुपर्छ।

संविधान बन्ने आधार छ तर वर्षौं दिनमा संविधान आउनेमा शङ्का छ

राधादेवी तिमल्सिना, सभासद्, सङ्घीय समाजवादी

एक वर्ष भित्रैमा संविधान बन्ने आधार तयार भएको छ। संविधानसभाले काम गरिरहेको छ। ठूलो कुरा विभिन्न राजनीतिक दलका नेताहरूको मन मिल्नु पर्‍यो। त्यो संविधान बन्नु त के ठूलो कुरा भयो र ? बनिराखेकै छ। बनाउन समय लाग्ने हाइन नि त ! नेताहरूको मन मिल्नु चाँहि ठूलो कुरा हो। तपशीलका कुरा छाड्ने हो भने राज्यको पुन: संरचना र शासकीय स्वरुपको कुरा हो मिल्न बाँकी। यी दुई मुख्य विषयमा पनि संवादबाट मिलाउन सकिन्छ। एमाले र काङ्ग्रेसले प्रक्रियामा लगेर संविधान ल्याउने हो भने त एक वर्षभित्रै संविधान आउँछ। तर, त्यो सबैको संविधान हुँदैन। संविधानसभा भित्रका दलहरूको मात्रै एकमतो भयो भने बाहिरका साथीहरूको पनि भित्रबाटै प्रतिनिधित्व हुन्छ। भित्रका चाँहि सबै दलहरूको स्वामित्व हुने गरी संविधान लेख्नु पर्छ। हामीले पहिचानलाई आधार मानेर सङ्घहरू निर्माण गरौँ भनेका छौँ। एकल बहुल जातिको कुरा गरेका होइनौँ। पहिचान भन्ने कुरा सबैको हुनुपर्छ। एकले अर्कोलाई थिचोमिचो गर्नु हुँदैन मात्रै भनेका हौँ। यो कुरामा त अरुहरू पनि सहमत हुनुपर्‍यो नि ! समग्रमा भन्नु पर्दा संविधानसभाले गरेको कामको आधारमा एकवर्ष भित्रै संविधान आउँछ तर, नेताहरूको मन मिलेन भने समयमा काम सकिँदैन। मैले चाहिँ समयमै संविधान आउने देखेको छैन। समयमै काम गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ।

प्रस्तुति: रमेशप्रसाद तिमल्सिना

'प्रकाश मानवअधिकार पुरस्कार २०७०' बाट

प्याङ गाविस इलाम जिल्लाका ५२ वर्षीय मोहनसिंह थेवे सम्मानित हुँदै हुनुहुन्छ। किशोरावस्थादेखि नै आममानिसका अधिकारका लागि भएका हरेक आन्दोलनमा सक्रिय सहभागीका रूपमा सुपरिचित व्यक्तित्व हुनुहुन्छ थेवे। मानवअधिकार मञ्च नेपाल, इलामको स्थापनाकालदेखि संस्थापक अध्यक्ष भई मानवअधिकारको रक्षा, सम्वर्द्धन र संरक्षणमा निरन्तर संलग्न थेवे इलामको मानवअधिकार अभियानको अभिन्न व्यक्तित्वको रूपमा स्थापित हुनुहुन्छ ।

इन्सेकका संस्थापक महासचिव स्व. प्रकाश काफ्लेको स्मृतिमा स्थापित यस पुरस्कारबाट सम्मानित हुने थेवे २० औँ व्यक्तित्व हुनुहुन्छ ।

पुनः विस्थापित भए विस्थापितहरू

शेखर ढकाल

सुनसरी। "पानी झरीको समय हप्तौँसम्म जङ्गल-जङ्गलमा रात बितायौँ। एकरात धेरै पानी पऱ्यो। जङ्गलमा ओत लाग्न नसकेपछि घरमा आएर सुतेका मात्र के थियौँ मध्यरातमा उनीहरू आए र टेकबहादुरलाई अपहरण गरेर लगे। हातखुट्टा भाँचेर सक्दो यातना दिए र अन्त्यमा गोली हानेर हत्या गरे।"

४० वर्षीय टेकबहादुर कुवँरलाई मधेसी टाइगर्सका कार्यकर्ताले ०६४ साउन १४ गते मध्यरात १२ बजे घरबाट अपहरण गरेर गोली हानी हत्या गरेको सम्झँदै हरिपुर गाविस -१ बाट विस्थापित ३८ वर्षीय विजय लिम्बू भन्छन्- "उनीहरूले गाउँमा हामी सात जनालाई मार्ने भनेर उर्दी जारी गर्दै पर्चा छरे। त्यस दिनदेखि हामीले ज्यान जोगाउन हप्तौँसम्म जङ्गलमा बितायौँ। ज्यान जोगाउन घर आएका टेकबहादुरको हत्या गरे।" छ जनाले भने भागेर ज्यान जोगाएको उनको भनाइ छ। त्रासैत्रासमा दिनरात बिताएको सम्झदै उनी भन्छन्- "त्यही त्रासले हृदयघात भएर आसाङ शेर्पाको पनि मृत्यु भयो। दुनाहाङ लिम्बूलाई पनि हृदयघात भयो। उनले पनि संसार छाडे।"

पहिलो संविधानसभाको निर्वाचन हुनुअगाडि तराईमा सशस्त्र समूहको गतिविधि तीव्र भएका बेला सुनसरीको हरिपुर गाविस- १ कोशीटप्पुका विजय लिम्बूसहित सात जनालाई मधेशी टाइगर्स नामको सशस्त्र समूहले मार्ने भनेर धम्की दिएको थियो। धम्की आएपछि ज्यान जोगाउनका लागि उनीहरुले जङ्गलमा लुकेर रात बिताएका थिए। जङ्गलमा बास बसेर नहुने भएपछि भएभरको सम्पत्ति छाडेर रातारात आफ्नै देशमा शरणार्थी जीवन बाँच्नु परेको लिम्बूले बताए। "हामी पहाडी मुलकको भएकै कारणले त्यो ठाउँ छाड्नुपर्ने उनीहरूले उर्दी जारी गरे। हामीले नछाडेपछि उनीहरूले धम्की मात्र दिएनन् तीन जनालाई त मारिछाडे। अनि हामी गाउँ छाड्न बाध्य भयौँ", उनले भने।

"घरका सबै सामान उनीहरूले नै लगे, हतियारका नाममा हँसियासम्म पनि राख्न दिएनन् अन्त्यमा मार्ने भनेर उर्दी जारी गरे। आफू त घर छाडेर भागी-भागी हिँड्यो तर छोरी चेलीलाई जबरजस्ती गर्न थालेपछि सम्पत्ति सबै माया मारेर घर छाड्न बाध्य भयौँ।" ६५ वर्षीय चुकुलबहादुर लिम्बूले भने "के गर्नु इज्जत र ज्यानभन्दा सम्पत्ति ठूलो हैन रै छ। ज्यान जोगाउनकै लागि सारा सम्पत्ति छाडेर विस्थापित जीवन बिताउँदैछौँ।" सुनसरीको हरिपुर गाविस-१ मा १६ विगाह जमिनका मालिक चुकुलबहादुर घर, गोठ, गोठभरि गाई, बाखा धानखेत सबै सम्झन्छन् "त्यो अहिले पनि मेरै नाममा छ नि। तर के गर्नु त्यहाँ ज्यानै बचाउन नसकिने भयो।"

मधेसी टाइगर्सका कार्यकर्ताले गाउँमा बस्नै नसक्ने बनाए पछि विजय र चुकुल बहादुरसगैं ५८ परिवार गाउँछाडेर विस्थापित भए। "सबै जनाको गरी एक करोड बढीको सम्पत्ति छाडेर हिँडेको विजय बताउँछन्। घरमा भएका गाइभैँसी, बाखा पाठासँगै पाक्न लागेको धानबाली समेत छाड्नु परेको थियो।

पूर्वी पहाडी जिल्लाका विभिन्न ठाउँबाट आएका विभिन्न जातजातिका परिवारहरू ४५ सालदेखि त्यस ठाउँमा बस्दै आएका थिए। "पहाडमा भएको सम्पत्ति बेचेर ल्याएको रकम जग्गामा लगाइयो। उता फर्कने ठाउँ पनि रहेन। त्यही बस्न पनि प्रसाशनले सुरक्षा दिन सकेन्। हामी ज्यान र इज्जत जोगाउन भाग्न बाध्य भयौँ", विजयले भने।

यसरी विस्थापित परिवार तत्कालीन प्रमुख जिल्ला अधिकारी

प्रेमनारायण शर्माको आदेशमा मोरङ सुनसरी सिञ्चाइ आयोजनाको नहरमा पाल टाँगेर बस्न थाले। तर उनीहरुले अहिलेसम्म राहत पाएका छैनन्। सरकारले द्वन्द्वपीडितलाई राहत दिने भने पनि उनीहरूले अहिलेसम्म राज्यका तर्फबाट केही नपाएको गुनासो पोखे। त्यसबेला उनीहरूलाई विभिन्न सामाजिक सङ्घसंस्थाले त्रिपाल लगायतका समाग्री सहयोग गरेका थिए।

पटकपटक प्रशासनलाई गुहारे पनि आफूहरूले राहत नपाएको पीडितहरू बताउँछन्। "पतिको हत्या भयो। त्यतिबेला जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा निवेदन दिएँ। पछि धनकुटा जिल्ला प्रशासनमा पनि निवेदन दिएँ तर, अहिलेसम्म कतैबाट राहत पाएको छैन्", टाइगर्स कार्यकर्ताले हत्या गरेका टेकबहादुर कुवँरकी पत्नी वेणुमाया कुवँरले भनिन्। आफूहरूलाई विस्थापित गर्ने मधेसी टाइगर्सका कार्यक्रताविरुद्ध उजुरी गरे पनि उनीहरूलाई अहिलेसम्म कारबाही नगरेको भन्दै चुकुलबहादुर लिम्बूले आक्रोस व्यक्त गरे। "प्रशासनले हामीसँग टाइगर्स कार्यकर्ताको नाम माग्यो हामीले दु:ख दिने सबै कार्यकर्ताको नामावली दियौँ तर पनि अहिलेसम्म कसैलाई कारबाही भएको छैन", उनले भने।

यसरी विस्थापितमध्ये भरौल गाविस-३ चतरा नहरको डिलमा १५ परिवार र बराहक्षेत्र गाविस-१ मा १५ परिवार बस्दै आएका छन् भने बाँकी परिवार आफन्त भएतिर विभिन्न ठाउँमा शरण लिएर बसेका छन्। मोरङ सुनसरी सिञ्चाइ आयोजनाले नहरको जग्गा अतिक्रमण गरेको भन्दै ०७१ असार ५ गते घर टहरा भत्काइ दिएपछि उनीहरू अझ विचल्लीमा परेका छन्। विजयले भने "त्यस बेलाका सिडियो प्रेमनारायण शर्माले यहाँ (नहरको डिलमा) बस्दै गर्नु भन्नुभो। अहिले आएर प्रशासनले नै घर भत्काइ दिँदा हामी अन्यायमाथि अन्यायमा परेका छौँ। सरकारले नै बसाउनै सरकारले नै हटाउँने हामी त धेरै अन्यायमा पर्यौं।"

ओत लाग्ने टहरासमेत नभएपछि उनीहरू छिमेकीका घरमा शरणार्थी भएका छन् भने केही टहरा भत्केकै ठाउँमा पाल टाँगेर बसेका छन्। सरकारले शान्तिसुरक्षाको व्यवस्था मिलाइ दिए पहिलेको आफ्नो ठाउँमा फर्कने उनीहरूको भनाइ छ। सात वर्षदेखि नहरको डिलमा बसेर पटकपटक प्रशासनलाई आग्रह गर्दा पनि सुनुवाइ नगरेको विजयले बताए। "हामी धेरै पटक सिडियो कार्यालय गयौं। हाम्रो मुद्दा शान्ति मन्त्रालयसम्म पनि पुगेको छ। तर हामीले अहिलेसम्म न न्याय पाएको छौँ, न राज्यले आफ्नै ठाउँमा बस्ने व्यवस्था मिलाएको छ" उनले भने। पहिले प्रशासनले नै आफूहरूलाई बस्न दिएको र अहिले प्रशासनले नै उठाएर घोर अन्याय गरेको उनको भनाइ छ।

सुनसरीका सहायक प्रमुख जिल्ला अधिकारी चण्डेश्वर पोखरेल भने टाइगर्सले विस्थापित गरेको घटना आफूलाई थाहा नभएको बताए। "अतिक्रमण भएको नहरको जग्गा खाली गरिएको हो। विस्थापितका बारेमा मलाई थाहा छैन्। यस विषयमा छलफल पनि भएको छैन्।" पोखरेलले भने "उनीहरूलाई व्यवस्थापन गर्ने जिम्मा राज्यको हो तर कुन ठाउँमा राख्ने भन्ने कुरा जिल्लाबाट हुँदैन्। मन्त्रालयस्तरबाटै यो समस्याको समाधान गरिनुपर्छ।"

आर्यखसको उत्पत्ति र विकासको चिन्तन

उद्धबदेव उपाध्याय र महेन्द्र प्रकाश सिवाकोटीद्वारा सम्पादित आर्य- खसका १५००० वर्ष नामक पुस्तक आर्य, खसको उत्पत्ति, विकास र उनीहरूले देशका लागि प्राचीन समयदेखि नै पुऱ्याउँदै आएको योगदानको मिहीन विश्लेषण गरी तयार पारिएको पुस्तक हो। यसमा विविध क्षेत्रका प्राज्ञिक व्यक्तिहरूले आर्य खसका ऐतिहासिक, सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक पाटोलाई समेटेर तयार पारेका लेखहरूलाई समेटिएको छ।

पहिलो अध्यायमा नारायणप्रसाद अधिकारीको नेपालमा आर्यहरूको विगत र वर्तमान शीर्षकमा आर्य शब्दको उत्पत्ति यसको विकासको बारेमा प्रष्ट्याइएको छ। आर्यको शब्दको उत्पत्तिलाई संस्कृत शब्दसँग हेरेर लेखकले त्यस्तो अर्थ खोजेका छन्। लेखकका अनुसार यसको अर्थ गतिशील मानव भन्ने लाग्छ। सँगसँगै आर्यहरूको आदिभूमि, उनीहरूको घुमन्ते जीवन र नेपाल आर्यहरूको आदिम देश भएको कुरामा लेखकको प्रमुख जोड छ। वर्तमान इतिहासमा आर्यहरू १२ औँ शताब्दीमा नेपालमा प्रवेश गरिएको भनिए पनि यसमा सत्यता नभएको र आर्यहरू आदिम कालदेखि नै नेपालमा बस्दै जाँदै गर्ने गरेको घुमन्ता जाति भएकोले १२ औँ शताब्दीमा आर्यहरूको पुनरागमन मात्र भएको कुरालाई महत्वका साथ उठान गरिएको छ। त्यस अघि नै विभिन्न सन्तमहन्त ऋषि महर्षिहरूले तपस्या गरेको त्यसबाट विभिन्न ज्ञानहरूको प्रतिपादन गरेका कुराहरू धार्मिक पुस्तकहरूमा उल्लेख हुनुले नेपाल प्राचीनकालदेखि नै आर्यहरूको पुण्यभूमि रहेको थियो भन्ने निष्कर्षमा पुग्न सकिन्छ। इतिहासमा १२ औँ शताब्दीमा आर्यहरूको प्रथम आगमन भनी उल्लेख गरेबाट इतिहासको सत्य तथ्य प्रमाणको खोज र अनुसन्धानमा कमी रहेको महसुस हुन्छ।

दोस्रो अध्यायमा प्रा. डा दिलबहादुर क्षेत्री खस जाति आदिवासी कि आप्रवासी ? शीर्षकमा आफ्नो लेख प्रस्तुत गरेका छन्। उनका अनुसार खस जातिको नाम बेबिलोनियाको कस शब्द अपभ्रंश हुँदै आएको र खसहरूकै बसोबास रहेको क्षेत्रमा रहेको

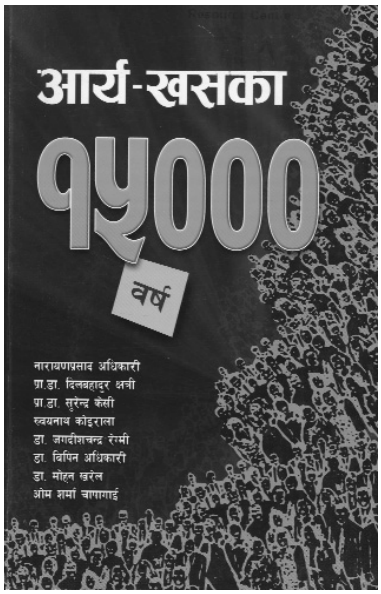

खसहरूको राजनीतिक इतिहास पनि प्राचीन भएको त्यस्तै हिमवत् खण्डमा धेरै पहिलेदेखि बसोबास गर्दै आएको भन्ने विविध ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएबाट खसहरूको इतिहास धेरै पुरानो रहेको प्रमाणीत हुन्छ। पौराणिक ग्रन्थहरूमा उल्लेख नभएको भए वर्तमान समयमा आर्य खसहरूको इतिहास पनि धरापमा पर्नसक्ने देखिन्छ। भुरे टाकुरे राजादेखि वर्तमान खसजातिसम्मको प्रमाण उल्लेख गर्दै उनीहरूको अन्य जातिसँगको सम्बन्ध आदिको बारेमा पनि यस अध्यायमा उचित महत्व दिइएको छ।

सागरको नाम पनि खसहरूकै नामबाट क्यास्पियन सागर भएको हो। खस जाति नभएर समुदाय रहेको र यो समुदायमा विविध जातजातिहरू समेटिएका छन्। महाभारतकालदेखि पौराणिककाल हुँदै वर्तमान समयसम्म पनि विभिन्न क्षेत्रमा लडाईं लड्नेदेखि बौद्धिक कार्यमासमेत उल्लेखनीय योगदान रहेको चर्चा गरिएबाट यो जातिको अस्तित्व पौराणिककाल भन्दा अघि देखि नै रहेको छ। सभ्यताको उषाकालदेखि नै आफ्नो भिन्नै अस्तित्व र विशिष्ट पहिचान कायम गरेको जात वा समुदायलाई आप्रवासीको सूचीमा राख्नु अशोभनीय रहेको कुरामा लेखकको जोड छ।

तेस्रो अध्याय प्रा. डा. सुरेन्द्र केसीको नेपालको जातीय प्रश्न र ILO 169 मा नेपालको बास्तविकता नेपाल एकीकरणको बास्तविकता र नेपालको जातीय पृष्ठभूमिबाट शुरु हुन्छ। ILO 169 ले समेटेको र व्यवस्था गरेका बुँदाहरूले गरेका व्यवस्थाहरूमा प्रमुख व्यवस्था विकास र निर्माणको कार्यमा त्यस क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेका प्रमुख जातिहरूलाई अग्राधिकार दिने व्यवस्था गरिएको छ। तर, नेपाल जहाँ एउटै गाविसमा पनि एकै प्रकारका जातजातिको बसोवास पाउन सकिँदैन त्यस्तो क्षेत्रमा ILO को यो व्यवस्था पनि प्रभावकारी छैन भन्ने लेखकको जोड छ। साथै आदिवासी र जनजातिबीचको भिन्नताको बारेमा जो सामान्य व्यक्तिहरूलाई जानकारी हुँदैन त्यस विषयलाई पनि सरल भाषा प्रस्तुत गरिनुले सुनमा सुगन्ध थप्ने काम गरेको छ।

चौथो अध्याय डा. जगदीशचन्द्र रेग्मीको सामाजिक परिदृश्य काठमाडौँ भेकको शीर्षक अन्तर्गत काठमाडौँ उपत्यकाको भौगोलिक उत्पत्ति विभिन्न ऋषि महर्षिहरूले तपस्या गरेको पुण्यभूमिको रूपमा यसको समीक्षा गरिएको छ। पौराणिक कालदेखिको ऐतिहासिक र सामाजिक व्यवस्थाहरूको व्याख्या गर्दै मल्लकाल र लिच्छवीकालको छोटकरीमा समीक्षा र इतिहास निर्माणमा आर्य खसहरूको भूमिकाको गहन विश्लेषण गरिएको छ। प्रशासनिक विकासक्रमका साथै नेपालमा चलाइएको प्रचलनको पनि उचित व्याख्या गर्दै खस जातिको आगमन र उनीहरूले प्रशासनिक विकासमा पुऱ्याएको योगदानको

पनि चर्चा गरिएको छ।

नेपालका खस जाति नामक शीर्षकमा डा. विपिन अधिकारीले खस जाति नेपालको प्राचीन जाति हो। यो जाति प्राग्वेदिक जाति हो। किराँत जाति र खस जातिहरूको अस्तित्व सँगसँगै शुरु भएको हो। मध्यएशियाको ककेसस् भन्ने पर्वतीय क्षेत्रबाट खस जातिको उत्पति भएको हो। खस जाति एकै बाटो नभएर उत्तर र दक्षिणबाट नेपाल प्रवेश गरेका हुन्। खसहरूको राजनीतिक इतिहास पनि प्राचीन भएको त्यस्तै हिमवत् खण्डमा धेरै पहिलेदेखि बसोबास गर्दै आएको भन्ने विविध ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएबाट खसहरूको इतिहास धेरै पुरानो रहेको प्रमाणीत हुन्छ। पौराणिक ग्रन्थहरूमा उल्लेख नभएको भए वर्तमान समयमा आर्य खसहरूको इतिहास पनि धरापमा पर्नसक्ने देखिन्छ। भुरे टाकुरे राजादेखि वर्तमान खसजातिसम्मको प्रामाण उल्लेख गर्दै उनीहरूको अन्य जातिसँगको सम्बन्ध आदिको बारेमा पनि यस अध्यायमा उचित महत्व दिइएको छ। जब जब देश सङ्कटमा पर्छ तब तब आर्य खसहरूले आफ्नो ज्यानको बाजी थापेर देशलाई सङ्कटबाट मुक्त गराउन महत्त्वपूर्ण भुमिका खेलेको विषयलाई पनि लेखकले उल्लेख गरेका छन्।

छैटौँ अध्यायमा मोहन खरेल लेख्नुहुन्छ मेसोपोटामिया र सिन्धुघाँटीको सभ्यता एकअर्कामा अन्तरसम्बन्धित छन्। किनकि कतिपय शब्दहरूको शाब्दिक अर्थ एउटै हुनु मेसोपोटामियाका आर्यहरूले पूजा गर्ने देवताहरूलाई नेपाल र भारतमा पनि उत्तिकै मानिनुले मेसोपोटामिया र सिन्धुघाँटीको सभ्यता उस्तै उस्तै रहेको देखिन आउँछ। नेपालमा रहेका किराँत र आर्यहरू एकै समयदेखि सँगै बसोबास गर्दै आएको कुरा यहाँ पनि दोहोरिन्छ।

त्यस्तै हिन्दू धर्मभित्र एकदमै गढेर रहेको वर्णाश्रम व्यवस्थाको विवेचना गर्दै नारायणप्रसाद अधिकारीको लेख शुरु हुन्छ। वर्ण र आश्रम दुई शब्द मिलेर बनेको वर्णाश्रम व्यवस्था जातीय बिखण्डनका लागि नभई जातीय एकताका लागि उत्पत्ति भएको थियो। आदिम मानवका लागि जीवन जिउन सहज थिएन। हिंस्रक जन्तुहरूको डरदेखि अन्य प्राकृतिक परिवर्तनबाट मानवीय जीवन कष्टपूर्ण थियो भन्ने लेखकको तर्क छ। जीवनयापनलाई सहज बनाउनका लागि आफू समानको मानिससँग मित्रता गाँस्नुपर्ने जरुरी थियो यसैलाई शुद्र भन्ने नाम दिइयो। त्यसकारण 'जन्मतात जायते शूद्र' भनिएको हो। यसरी हेर्दा समग्र मानव सभ्यताको शुरुवात शुद्रताबाट भएको हो। शूद्रको खास अर्थ सहयोगी भन्ने हुन्छ। त्यस्तै पछिल्लो चरणमा व्यवस्थित समाजको निर्माणका लागि श्रमको विभाजन भयो श्रमको विभाजनले नै वर्णविभाजनको शुरुवात गराएको हो भन्ने लेखकको कथन छ। नेपालका वर्तमान मानवहरू कसैले पनि वर्णव्यवस्थाका नियमहरूलाई पूर्णरूपमा व्यवहारमा लागु नगरेकोले नेपालमा कुनै पनि वर्णहरू नरहेको कुरालाई लेखकले जोड दिएका छन्। यसरी मानिसहरू जन्मका आधारमा भन्दा पनि कर्मका आधारमा शुद्र वा ब्राह्मण हुन्छन् भन्ने निष्कर्षका साथ यो अध्याय समाप्त हुन्छ।

नेपालका खस जाति नामक शीर्षकमा डा. विपिन अधिकारीले खस जाति नेपालको प्राचीन जाति हो। यो जाति प्राग्वेदिक जाति हो। किराँत जाति र खस जातिहरूको अस्तित्व सँगसँगै शुरु भएको हो। मध्यएसियाको ककेसस् भन्ने पर्वतीय क्षेत्रबाट खस जातिको उत्पति भएको हो। खस जाति एकै बाटो नभएर उत्तर र दक्षीणबाट नेपाल प्रवेश गरेका हुन्। खसहरूको राजनीतिक इतिहास पनि प्राचीन भएको त्यस्तै हिमवत् खण्डमा धेरै पहिलेदेखि बसोवास गर्दै आएको भन्ने विविध ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएबाट खसहरूको इतिहास धेरै पुरानो रहेको प्रमाणित हुन्छ। पौराणिक ग्रन्थहरूमा उल्लेख नभएको भए वर्तमान समयमा आर्य खसहरूको इतिहास पनि धरापमा पर्नसक्ने देखिन्छ।

रुवयनाथ कोइराला र ओम शर्मा चापागाईंद्वारा लिखित अन्तिम दुई अध्याय नेपालमा आर्य खसमाथि भएको विभेद र आफ्नो हकहितको लागि गरिएको सङ्घर्ष सङ्घर्ष गर्नुपर्ने कारण र यसको परिणामका विषयमा चर्चा गरिएको छ। ब्राह्मण समाजको गठनका साथै राज्यले नै खस आर्यहरूलाई गरेको विभेदले आर्य खस समुदायले आफ्नो अधिकारका लागि आन्दोलन गर्न सक्ने कुरालाई यस अध्यायमा दृष्टिगत गरिएको छ।

यसरी आर्य खसका १५००० वर्षले आर्य खसका विविध सङ्घर्षका पाटोहरू, सङ्घर्षबाट जन्माएका इतिहासहरू, नीति तथा कार्यक्रम साथै आदिम युगबाट वर्तमान युगसम्म देश विकासमा आर्य खसहरूले पुऱ्याएको योगदानलाई बिर्सिएर राज्यका हरेक तह र तप्कामा अन्यजातिको सूचीमा राखिनु बिडम्बना भएको तर्फ पनि सचेत गराएको छ। आर्यहरू आगन्तुक नभएर यही देशमा आदिमकालदेखि नै बसोबास गर्दै आएका र उनीहरूले मानवशास्त्र र समाजशास्त्रको विकासमा पुऱ्याएको योगदान अतुलनीय रहेकोले आर्यहरू पनि यहींका आदिवासी रहेको कुरालाई भुल्न नहुने तर्क यस पुस्तकमा गरिएको छ।

कतिपय विषयवस्तुको सार्न्दभिकता र विश्वसनीयतामा केही प्रश्न उठाउने ठाउँ भएपनि आर्य खसको उत्पति र विकासको बारेमा बुझ्न चाहने सम्पूर्णले पढ्नैपर्ने पुस्तक हो यो। यसले आर्य खसको एउटा मात्र पाटोलाई उजागर नगरी आर्य खससँग सम्बन्धित धेरै कुराहरूलाई संक्षेपमा बाहिर ल्याउने प्रयत्न गरेको छ। आर्यखसका विविध पाटोलाई एउटै पुस्तकमा समेटेर प्रस्तुत गरिनुले पनि यसको उत्कृष्टता झल्कन्छ। आर्यखसको अध्ययन र यसको विकासका लागि बुझ्न चाहनेहरूका लागि यो पुस्तक एउटा दरिलो सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा लिन सकिन्छ।

प्रस्तुति : बिनोद गौतम

अन्तर्वार्ता

लोकतन्त्रमा प्रेस स्वतन्त्रता भएन भने स्वतन्त्र न्यायपालिका पनि हुँदैन

राजुप्रसाद चापागाईं, अधिवक्ता तथा जुरी नेपालका अध्यक्ष हुनुहुन्छ । मानवअधिकारका विविध विषय जानकारी राख्नु हुने चापागाइँ यसै विषयमा कलम चलाउनु हुन्छ। सरकारले हालै व्यवस्थापिका संसद्मा दर्ता गराएको अदालतको अवहेलनासम्बन्धी विषयमा उहाँसँग रमेशप्रसाद तिमिल्सिनाले गरेको कुराकानी।

अदालतको अवहेलना सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक संसदमा दर्ता भएपछि विरोधका स्वरहरू व्यापक आएका छन् । तपाईले यसलाई कसरी हेर्नुभएको छ ?

पहिलो त नेपालमा अदालतको अपहेलनासम्बन्धी छुट्टै कानुन छैन । जुन जुन कानुनमा अदालतको क्षेत्राधिकारको व्यवस्था गरिएको हुन्छ त्यहाँ त्यहाँ झिनो व्यवस्था गरेर यसलाई कामचलाउ हिसाबले सम्बोधन गर्न खोजिएको अवस्था हो। विद्यमान कानुनमा न्यायाधीशलाई असीमित तजबिजी अधिकार दिइएको छ। त्यसैले एउटा छुट्टै र विशेष कानुन बनाउने जुन प्रक्रिया शुरु भएको छ त्यो आफैँमा राम्रो छ। यो विधेयकमा न्यायाधीशको तजबिजी अधिकारलाई सीमित पारिएको छ। कानुनमा नै स्पष्ट सर्त बन्देजहरूको व्यवस्था गरिएकाले न्यायकर्ता पिच्छे निर्णयमा फरक पर्ने स्थिति आउँदैन। यो आफैँमा सीमा पनि हो। त्यसैले एकहदसम्म यसलाई सकारात्मक रुपमा लिन सक्छौँ। यो उपलब्धी हो।

तपाइँले उपलब्धी त भन्नुभयो। तर, सञ्चारमाध्यामले त नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को मौलिक हककै विरुद्धमा र विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको विरुद्धमा विधेयक दर्ता भएको भनेका छन् नि ?

अहिले जे जति छलफल, बहस, चर्चा परिचर्चा सञ्चारमाध्यामहरूमा भएको छ, यो स्वभाविक हो। कहिलेकाहीँ सम्वेदनशील विषयहरूमा प्रतिद्वन्द्वात्मक स्थिति सृजना हुन सक्छ। न्यायिक स्वतन्त्रता बिना प्रेस स्वतन्त्रता र विचार अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको संरक्षण सम्भव छ न त प्रेस स्वतन्त्रता तथा विचार अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको सार्थक संरक्षण बिना न्यायिक स्वतन्त्रतालाई हामीले संरक्षण गर्न सक्दछौँ । यिनीहरूमा परिपूरकता छ। विगतमा पनि स्वतन्त्र न्यायपालिकालाई अप्ठेरो पर्दा स्वतन्त्र प्रेसले र प्रेसमाथि हस्तक्षेप हुँदा स्वतन्त्र न्यायपालिकाले संरक्षण गरेको तथा टेवा पुऱ्याएका उदाहरणहरू छन्। त्यसैले अदालतलाई पनि स्वतन्त्र राख्न जरुरी छ। र, यता प्रेस स्वतन्त्रतालाई पनि हामीले संरक्षण गरेर अगाडि बढ्न जरुरी छ। यी एकअर्काका परिपूरक हुन्। तर, कहिलेकाहीँ प्रतिद्वन्द्विता जस्तो पनि देखिन्छ। अदालतको अवहेलनासम्बन्धी कानुन आउँदा यो विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकारमाथि प्रहार भयो भनेर बुझ्न सकिन्छ। त्यस्तै प्रेस स्वतन्त्रताप्रति कानुनले उदारता देखायो भने यसको दुरुपयोगले स्वतन्त्र न्यायलयमा नकारात्मक असर पर्ने भो भन्ने ढङ्गले पनि हेर्ने स्थिति आउन सक्छ । यसो हुनु स्वभाविक हो। किनभने, प्रजातान्त्रिक, गणतान्त्रिक, लोकतान्त्रिक समाज भन्छौँ, अझैपनि वादविवाद, बहस र सम्वादलाई सहज लिने संस्कार विकास भएको छैन। जे जस्तो वादविवाद, छलफल, सम्वाद भएको छ त्यो चाहिँ सकारात्मक नै हो। आमसञ्चार माध्यमले विरोध गर्नुको पछाडिको कारण के हो भने पञ्चायती पाराले पुरानो ढर्राबाट विधेयक ल्याइयो। विधेयक मस्यौदाकै क्रममा सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई राखेर छलफल तथा उनीहरूको सहभागितालाई सुनिश्चित गरेको भए कोही पनि आश्चर्यचकित हुनु पर्ने कुनै कारण नै हुन्थेन। विधेयकका केही सकारात्मक तथा केही नकारात्मक पक्ष छन्। जस्तो विधेयकमा कुनै कार्यले अदालतको मर्यादा तथा उसको

अदालतको अवहेलनासम्बन्धी कानुन आउँदा यो विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकारमाथि प्रहार भयो भनेर बुझ्न सकिन्छ। त्यस्तै प्रेस स्वतन्त्रताप्रति कानुनले उदारता देखायो भने यसको दुरूपयोगले स्वतन्त्र न्यायलयमा नकारात्मक असर पर्ने भो भन्ने ढङ्गले पनि हेर्ने स्थिति आउन सक्छ ।

गरिमामा खलल पुग्ने तथा ऊप्रतिको जनआस्थामा स्पष्ट तथा तत्काल खतरा सिर्जना गर्दछ भन्ने नदेखिइकन अवहेलना भएको नमानिने व्यवस्था पनि छ । यो न्याय निरुपण गर्ने निकायका लागि ठूलो नियन्त्रण हो। जस्तोसुकै कुरालाई अदालतको अवहेलनाको रूपमा दण्डित गर्ने अवसरलाई यसले रोक्छ। अदालतको अवहेलनाकालागि कसले के लेख्यो ? के बोल्यो ? भन्ने मात्रै मानक हुन सक्दैन। त्यसले अदालतको गरिमा, जनताको आस्था र उसको मर्यादालाई दख्खल पुऱ्यायो वा पुऱ्याएन भन्ने कुरा विचारणीय हुन्छ। विधेयकले छिटोछरितो रूपमा अवहेलनासम्बन्धी मुद्दाको छिनोफानो हुने व्यवस्था पनि गरेको छ। तर यसमा सुधार गर्नुपर्ने महत्वपूर्ण पक्षहरू पनि छन्। खासगरी भ्रमपूर्ण कुराहरू तथा झुटो कुरा प्रकाशन गरेमा अवहेलना हुने भन्ने छ। यो व्यापक अर्थ दिने खालको छ। जसले जसरी बुझ्दा पनि हुन्छ। यसको अपव्याख्याले स्वस्थ्य आलोचनाको दायरालाई साँघुऱ्याउने देखिन्छ। विधेयकमा फौजदारी तथा देवानी प्रकृतिका अवहेलनाजन्य कार्यहरूलाई फरक फरक दृष्टिकोण बनाएर हेरिनु पर्दथ्यो। त्यसो गरिएको छैन । सजायको अधिकतम हद मात्रै तोकेर न्यायिक तजबिजमा छाडिएको छ। अपवादात्मक रूपमा आफ्नो मुद्दा अदालत आफैंले हेर्ने व्यवस्था गर्न सिकिन्छ। तर, एउटै अदालतमा पनि भिन्न इजलास तथा भिन्न न्यायाधीशले न्यायनिरूपण गर्ने गरी व्यवस्था प्रस्तावित गर्न सकिन्थ्यो तर त्यसो गरिएको छैन। विधेयकका यी विषयहरू सच्याउनु पर्दछ।

भनेपछि यसले आमसञ्चारलाई मात्रै लक्षित गरेको होइन ?

त्यस्तो हो भन्ने लाग्दैन। जसले अदालतको मानहानि गर्छ उसैप्रति लक्षित हुन्छ यो कानुन। स्वयम् न्यायाधीशलाई पनि यो कानुनले बाँध्छ। अवहेलना गर्ने सबैको बिरुद्धको कानुन हो। अदालतको अवहेलना गरेको खण्डमा कसैलाई पनि उन्मुक्ति दिन हुँदैन भनेर ल्याइएको कानुन हो यो। पत्रकार लक्षित वा अरु कोहीप्रति लक्षित भएर आएको हो भन्ने ढङ्गले हेरिनु जायज होइन। यसको मस्यौदा २०६७ मा नै भएको देखिन्छ। यो एकाएक मस्यौदा भएर आएको होइन। अलिकति विद्यमान सन्दर्भले गर्दा पत्रकार लक्षित नै हो कि भन्या जस्तो भयो। विगतमा केही अस्वाभाविक विकासक्रमहरू भए। प्रधानन्यायाधीशलाई लगेर कार्यकारी प्रमूख बनायौँ। त्यसपछि बढी नै चर्चामा आयो न्यायपालिका। न्यायाधीश नियुक्तिसम्बन्धी विवाद पनि बाहिर आयो। अस्वभाविक ढङ्गले नियुक्ति भयो भन्ने कुरा सार्वजनिक भए। त्यस बारमोसम्बन्धित निकायले आस्वस्त पार्न सकेन। र, यहीबीचमा यो विधेयक पनि आयो। त्यसैले पनि आम सञ्चारमाध्यममा टिकाटिप्पणी आउन थाल्यो। यसका बारेमा शङ्का, उपशङ्का, त्रास र यो आमसञ्चारलाई नियन्त्रण गर्नको लागि आएको भन्ने भ्रम सिर्जना भएको छ। यस्तो हुनु अस्वभाविक होइन। तर, यसलाई विस्तारै रचनात्मक सम्वादतिर लाग्यौँ भने त्यसले सकारात्मक नतिजा लिएर आउँछ।

अब के गर्दा राम्रो होला त ?

संसद्को कार्यव्यवस्था नियमावली छ। त्यसको नियम ६३ र ६४ मा जनसरोकारका त्यस्ता खालका विधेयकहरू छन् भने जनताको प्रतिक्रिया बुझ्नको लागि राजपत्रमा प्रकाशन गर्न सकिने प्रावधान छ। समय अवधि पनि तोक्न सकिन्छ। छलफल गराएर, सार्वजनिक सुनुवाइ गरेर जनताको प्रतिक्रिया लिएर त्यसपछि आवश्यक परिमार्जन गरेर बाँकी कानुन निर्माणको प्रक्रिया अघि बढाउन सकिन्छ। यसो भयो भने सबैको अपनत्व पनि हुन्छ। अपनत्व भएपछि कानुन कार्यान्वयन पनि सजिलो हुन्छ। सार्वजनिक छलफलको विषय बनाउन सकियो भने देखिएका मतान्तर पनि हट्छन्। आवश्यक कानुन पनि सजिलै आउँछ र कार्यान्वयन पक्ष पनि सहज बन्न सक्छ।

कार्यव्यवस्था नियमावली अनुसार जनताका माझमा छलफलका लागि विधेयक नलैजाने राजनीतिक स्वार्थ के हुनसक्छ ?

यो विधेयकमात्रै छलफलमा नलगेको होइन। हामीले लोकतन्त्र ल्यायौँ तर हाम्रो पद्धति, शैली, व्यवहार र आचरणमा परिवर्तन गर्न सकेका छैनौँ। त्यो नगर्दा यो समस्या आइरहेको छ। यो आम सञ्चारकर्मीहरूसँग बढी जोडिएकाले मात्रै हाइलाइट भएर आएको हो। तर, सबैजसो कानुनहरूको तर्जुमा प्रक्रियाको शैली यही छ। विधेयक दर्ता हुनु अगावै सरोकारवालाहरू तथा आमनागरिकहरूसँग बिरलै छलफल हुने गरेका छन्। यो त राजनीतिक स्वार्थका कारणले भन्दा पनि परिपाटीको विकास नभएकोले समस्या आएको हो। यसमा लोकतान्त्रिकरण भयो भने चाहेको जस्तो कानुन बनाउन सकिँदैन भनेर पनि यसमा परिवर्तन गर्न नखोजिएको हुन सक्छ। कानुन तर्जुमाको लोकतान्त्रिक, पारदर्शी तथा सहभागितामुलक परिपाटीको विकास अनिवार्य रूपमा गर्नुपर्ने हुन्छ। यही विधेयकमा नै यस्तो छलफल गराएर कानुन निर्माणको प्रक्रियालाई अगाडि बढाइयो भने भविष्यकालागि नजीर बस्न सक्छ। संसद्को कार्यव्यवस्था नियमावलीको नियम ६३ र ६४ को व्यवस्थालाई अबलम्वन गर्न माग गर्दै कुनै एक सांसदले प्रस्ताव दर्ता गराउनु पर्छ र सो प्रस्ताव बहुमतले पारित भएपछि सभामुखले निश्चित समयावधि तोकेर सार्वजनिक परामर्शकालागि राजपत्रमा प्रकाशन हुन्छ।

भनेपछि विधेयक ल्याइएको प्रकृति सकारात्मक छैन ?

निश्चित रूपमा प्रक्रिया समस्यामूलक छ। यदि विधेयक तर्जुमाको चरणमा नै सरोकारवालाहरूसँग व्यापक छलफल गराएको भए यति धेरै विवादको विषय बन्ने थिएन। नेपाल पत्रकार महासङ्घ, नेपाल बार एशोसिएशन जति पनि नागरिक समाजदेखि लिएर मानवअधिकार समुदायलगायत सरोकारवालाहरूका बीचमा देशैभर छलफल गराई संसद्मा दर्ता गरिएको भए कानुन निर्माण प्रक्रियाले वैधता र विश्वसनीयता प्राप्त गर्ने थियो। कानुन चाहिँदैन त आमसञ्चारकर्मीहरूले पनि भन्या छैनन्। उनीहरूले पनि ऐनप्रतिको अपनत्व र विचार अभिव्यक्तिसँगको सन्तुलन खोजेका हुन् भन्ने मलाई लाग्दछ। मौलिक हक तथा स्वतन्त्रतामा कुण्ठित नहोस् भन्ने नै प्रमुख चिन्ता र सरोकारको विषय हो। व्यवस्थापिकाको कार्यसन्चालन नियमावलीमा कानुन निर्माणको लोकतान्त्रिक विधिको भएपनि कार्यान्वयन गरिएन । त्यही भएर विधेयक उपर जनताको प्रतिकृया बुझ्न नियमावलीको व्यवस्थालाई अबलम्वन गर्न जरुरी छ। त्यसो भयो भने सहभागितामुलक तरिकाले सहजै टुङ्गोमा पुऱ्याउन सकिन्छ।

इन्सेकका केही प्रकाशनहरू

www.inseconline.org

नेपालको पहिलो मानवअधिकार अनलाइन पोर्टल

नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा

मानवअधिकारसम्बन्धी विविध सामाग्रीहरू समेटिएको यस वेबसाइटमार्फत् देशको मानवअधिकार स्थितिको जानकारी लिनुहोस् ।

/inseconline

/inseconline

/INSECnepal